

Viggo

Üleüldine ajalugu.

Kolmes jaus

foolidelle ning igale teaduse nõudjalle

kirja pannud

J. Bergmann.

Esimene jagu:

Wana aeg.

Cartus.

Trükitud Schnakenburgi kulguga.

1879.

Armfälle sammlet ved februa C. Niggol'illa

Raamattu Toimittaja.

B: 721

Cesti
Kirjameeste Seltsi

Toimetused.

N° 26.

Carl Niggol
2093⁴

Üleüldine ajalugu.

Kolmes jaus

foolidelle ning igale teaduse nõudjalle

kirja pannud

J. Bergmann.

Esimene jagu:

W a n a a e g.

KARL NIGGOL
LEHRER.

Cartus.

Trükitud Schnakenburgi kulguga.

1879.

82.96
4059

Uus-Amerikan

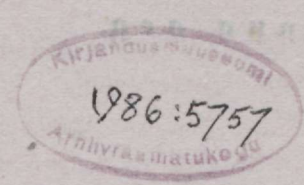
1878

Uus-Amerikan

1878

Uus-Amerikan
1878

1878

1878

1878

1878

Cesõna.

"Üleüldine ajalugu" tahab Eesti rahwalle ajaloo õpetuse- ja õpiraamatuks olla. Õpetuse raamatuks, et ta igale ühele, kes teadust nõuab, olgu koolis ehk kodus, kõig tähtsamad maailmas tõeste sündinud asjad jutustawalt filma ette toob, talle näitab, mis maailma algusest meie päiwini inimese sugu on teinud, näinud, kannatanud, teda õpetab ära tundma, mis häa ja tulus ning mis paha ja kahjulik on. Õpiraamatuks, et ta koolis igale õppijalle tõutab abiks olla meeles pidada, mis koolmeister õpetusetunnis ajalooft on jutustanud ning seletanud, teda juhutada tähele panema ning aru saama, mis kaunis ja kasulik, lõbus ja mõnus on, tema waimu äratada ja ta mõistust teritada eluteele.

Wiimses ammetis, kui kooliraamat, tahab ta iseäranis tegew olla. Sellepärast on ta sisu juba trüki läbi kahte ojaasse jaetud. Suuremate tähtedega trükitud järgud ja paragrahwid esimesele ehk alamalle õppijatekogule, kes alles ajalugu õppima hakkawad; siin on kõige tähtsamad ja õpetlikumad lood võimalikult eluloo kombel jutustatud, sest ükksiku kuulsa mehe elulugu rõõmustab ja harib õppija meelt, äratab tema südames himu õppimisele ja edasipüüdmisele ja waimustab teda ennast kõigele hääle ja kaunile. Wähemate tähtedega trükitud järgud ja paragrahwid on nende õppijate kohta arwatud, kes esimese osa, elulood, juba on tundma õppinud, seega esimesest astmest ajaloo wäljal üle on saanud, kus filmaring laiem on ning aru üleüldist lugu suudab ära mõista. Esimese

aftme päralt on teega suuremate t ahedega tr uikitud eluloob, „loob ajalooft,“ keda tarwilikult ühendada, kui wäikese kirjaga tr uikitud tükid w ahelt wälja j aawad, õpetaja koolmeistri hooleks jätame. Teise aftme päralt on kõik: eluloob kui korrataw, w aife tr uff kui uus juure  pitaw ja t aiendaw õpetuse materjaal. Peaks aga keegi soovima raamatut kohe eest otsast w ahela jätmata kunni lõpuni omas õpetamises tarwitada, siis ei keela seda raamatu olu mitte, p aalegi kui, nagu meie kihelkonna koolides enamaste, õppijad aastate ja aru poolest kaunis täisealised on.

Raamat saab kolmes jaus wälja tulema. Esimene jagu, mis praegu teele astub, toob sõnumeid wanast ajast. Tema esimene osa r aagib kõige wanemaist rahwastest, kes Aasia ja Afrika maal elasiwad. Ta on teise aftme kohta arwatud, kuid § 8 kõlbaks ka esimesele, p aalegi et j aal nimed ette tulewad, mis piibli lugudest õppijalle ammu tuttawad on. Teine osa kõneleb Greeka rahwast wanemaist p aiwist kunni Rooma walitsuseni. Siin on §§ 18—22, 25, 27, 30—31, 33—36, 41—42 esimese aftme osaks. § 16 wõiks § 18 alustades ära seletada. Kolmas osa r aagib Rooma riigist tema algusest kunni lõpuni. Selles osas on §§ 49, 54, 57, 59, 61—62, 68—70, 73—76, 79, 84 esimese aftme jaoks. Teine jagu saab keskajast kõnelema ja kolmas jagu uuemast ajast r aakima.

Sigestkirjutamise poolest on hoolega p uutud üleüldise wiisi järele grammatika põhja p aal sõnu filmale n ahatawaks teha. Kui siin raamatus seisab „kuningalle,“ aga „asjale,“ siis ep ole see sugugi grammatika wasta, waid kindla seaduse järele, mis Dr. Weske õpetab, kuda rahwas Gestimaal r aagib, ka Soome keelele lähem on, kui üleüldine ühe I-ga kirjutamine. W oerad sõnad, nimed ja nimetusjed kirjutati nagu p ohjuskeeles, muud kui et C asemelle Ladina keeli nimedes K pandi, kui teda K kombel wälja r aagitakse; kus aga C=Z on, sinna on ta seisma j aanud. Nimede ja w oeraste sõnade üle saab raamatu lõpul nime kiri seisma, kus esiteks wäljarääkimine ära seletatakse, teiseks kätte juhatawaks, kus lehekülje p aal ta seida

on. Kui nime kirjutamine nime wäljarääkimisest koguni teist wiisi on, nagu Prantsuse keele sõnades, saab pääle selle raamatu enese sees, klamrite wahel, nime enese kõrwal tema wäljarääkimine seisma, nagu „Toulouse (üttele: Tulus).“ Märgid ' ja ^ tähendawad hääle rõhku, esimene äkilist ja lühikest, teine pikalist ja wenitawat. Seega ep ole wõeraiš sõnades mitte tarwis kahfordist täiřhäälelist kirjutada, mis nime iřenägu muudaks, kus seda jellel kombel ei sünni, nagu: Hérakles, Diógenes, Afrikānus.

Lõppeks tänan kõiki, kes mulle raamatu toimetamisel oma nõuuga on abišs olnud; iřeäralikku tänu palun wasta wõtta, auustatud lektorit Dr. Beske ja rahwakoolmeiřtrit P. Undriř'i herrat, kes mind wäřimata nõuu ja teuga on toetanud.

Et mingi siis seegi raamat rahwa seřka, leidku sõpru ja lařket wastawõtmist kooliš ja koduš, külwaku ta oma oša õpetuše seemet wälja, loogu wilja ning toogu tulu ja kandku kařu kõigele rahwalle!

Tartuš, Lehekuul 1878.

Wälja-andja.

Sisu.

Suhatuses.

Esimene jagu.

W a n a a e g.

Esimene osa: ida maa.

I. Jätk: efsaeg.

- § 1. Ajaloo algus.
- § 2. Ida maa rahwaste iseloomus ja iselwiisid.

II. Jätk: Sani sugu rahwad.

- § 3. Aethiopia rahwas.
- § 4. Egiptuse rahwas.

III. Jätk: Saweti sugu ehk Aarja rahwad.

- § 5. Senni rahwas.
- § 6. India rahwas.
- § 7. Meba rahwas.
- § 8. Persia rahwas.

IV. Jätk: Semi sugu rahwad.

- § 9. Kaldea rahwas.
- § 10. Afsuri rahwas.
- § 11. Fönikia rahwas.
- § 12. Israeli rahwas.

V. Jätk: Muud tähtsad rahwad.

- § 13. Hiina rahwas.

Teine osa: Greeka rahwas.

Esimene piir: Greeka kangelaste aeg.

I. Jätk: Greeka maa ja tema rahwas.

- § 14. Greeka rahwa eluase.
- § 15. Greeka rahwa sugude aru.
- § 16. Greeka rahwa usk ja jumalateeniistus.

II. Järf: Üksikute kangelaste teud.

- § 17. Deukalion.
- § 18. Herakles.
- § 19. Theseus.

III. Järf: Ühendatud kangelaste teud.

- § 20. Argosõitjad: Jason.
- § 21. Troja sõda: Achilles.
- § 22. Efsisõidud koduteel: Odysseus.

Teine piir: **Greeka rahwa kaswamise aeg.**

I. Järf: Udulaskumine ja arutegemine.

- § 23. Doorlaste rändamine.
- § 24. Greeka rahwa ühendajad ja walitsejad.

II. Järf: Doorlaste tööd ning teud.

- § 25. Sparta linn: Lychurgus.
- § 26. Messene sõjad.

III. Järf. Joonlaste tööd ning teud.

- § 27. Athena linn: Solon.
- § 28. Pisistratus ja tema pojad.

Kolmas piir: **Greeka wõimuse wõtmise aeg.**

I. Järf: Persia sõjad.

- § 29. Joonlaste mäis.
- § 30. Esimene Persia sõda: Miltiades.
- § 31. Teine Persia sõda: Themistokles.

II. Järf: Athena auu ja wõimus.

- § 32. Athena ühendus.
- § 33. Perikles.

III. Järf: Peloponnesuse sõda.

- § 34. Sõja hakatus, Athena häda, Nikia rahu.
- § 35. uus waen: Athena langemine.
- § 36. Sokrates.

IV. Järf: Doorlaste suurem wõimus.

- § 37. Sparta ülem wõimus.
- § 38. Thebä tõus ja ürite õis.

Neljas piir: **Greeka wõimuse kahanemise aeg.**

I. Järf: Makedonia wõimuse kaswamine.

- § 39. Makedonia rahwas.
- § 40. Greeka wabaduse wõitlemine ja surm.

II. Järf: Makedonia-Greeka maailma riik: Aleksander Suur.

- § 41. Aleksandri Persia sõda.
- § 42. Aleksandri India sõda.

III. Järf: Greeka-Makedonia riigi lagunemine.

- § 43. Tülid Aleksandri päranduse pärast.
- § 44. Riismeriikide elu ja Greeka ja Makedonia surm.

Eija: **Waimuwald.**

- § 45. Greeka rahwa waimuwara.

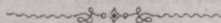
- X. Järf: **Wabadriigi wiinne eitsemine ja surm.**
 § 77. Teine triumviratus.
 § 78. Wõitsemine walitsufe pärast.

Kolmas piir: keisririik.

- I. Järf: **Augustuse suguwõsa walitsus.**
 § 79. Augustuse walitsus ja õitsew aeg.
 § 80. Augustuse sugulased auujärjel.
- II. Järf: **Walitud keisrite walitsus.**
 § 81. Soldatikeisrid troonil.
 § 82. Hääbe keisrite walitsus.
 § 83. Wäginwaldiste walitsejate aegsed raskeid päewad.
- III. Järf: **Nistiuse keisrite walitsus.**
 § 84. Konstantinus Suur.
 § 85. Theodosius.
 § 86. Rooma riigi wiinne ots.

Viia: **Waimuwald.**

- § 87. Rooma rahwa waimuwara.
 § 88. Nistiust ja tema tunnistajad Rooma riigis.

Inhatuseks.

Ujalugu ehk historia on inimese lugu aja sees. Ta ep ole mitte jutustus, mis muidu aega wiidab. Ta ep ole ka mitte kõne, mis üht kiidab, teist laidab, tõt ei tunnegi. Tema on lugu, mis tõt tunnistab. Tema on kui kõrge torn, kelle luugist meie näeme, mis maailmas tähtjat ning suurt on. Tema on kui peegel, kellelt meile filma paistab, mis häa ja mis paha, mis tähtjas ja mis tühi, mis palju maistab ja mis wähe wäärt on. Tema on kui wägew õpetaja, kes selge sõnaga kuulutab, mis enne on tehtud, ja arusaadawalt ära seletab, mis teha ja mis jätta on. Tema on tõe tunnistaja: tõde on ajaloo esimene nõue.

Ajaloo seletus.

Ujalugu on kas üleüldine wõi jagune. Üleüldine ajalugu waatab ühel kombel iga rahwa filma, kellel aga tähtjust tunnistada on. Jagune jutustab ühe ainsa rahwa ehk riigi ehk linna ehk suguwõsa loo ära. Üksiku inimese lugu kutsutakse elulooaks.

Ajaloo loomus.

Ujalugu astub mitmel wiisil oma õpetamise ammetisse. Kord tema wõtab ühe rahwa käpile, räägib tema lapse põlwest, seletab tema noort iga ning mehe tegu, kuulutab tema wanust päiwist, lõpetab tema surmaga. Kord tema waatab ühe ajapiiri pääle, jutustab kõigest, mis sellel ajal iga rahwa seas on sündinud, ei pane tähele, et ta tunnil ajal idast läände ning lõunast põhja rändab. Kord jälle tema püüab esimest ja teist wiisi ühendada, itka paremat mõlemalt poolt kaasa wõttes. Wanade rahwaste loost räägitakse esimesel wiisil, teise aja rahwastest ning uue aja riikidest enam teisel ehk kolmandamal wiisil. Sa mitte muidu! Wanal ajal elasiwad rahwad teine teise järel: üks langes, teine tõusis, üht maeti maha, teine pidas pulmi, ühendust ep olnud. Kesfajal elasiwad rahwad küll ühel ajal, aga nad oliwad teine teisest lahutatud, ei puutumud iga päew mitte kokku. Uuel ajal elasiwad ja elawad rahwad ühel ajal ja teine teise kõrwal edasi astudes, teine teist toetades ehk tülitades. Kuda loomus, nõnda lugu.

Ajaloo õpetuse wiis.

Ujalugu tarwitab ka abiteadusi. Kõige tähtsamad on: maade- teadus ja aja-aru. Koht, kus midagi sünnib, peab tutaw olema. Enne on tarwis teada, kus midagi on, siis, mis jään on, ja kuida see sünnib. Sa aeg, millal midagi tehakse, ei tohi tundmata olla: sellepärast on aastaaru tähtjas. Raske oli aga findlat nurgakiwi leida: üks hakkas siit lugema, teine arwas teiselt kohalt alates. Nüüd on Kristuse sündimine ristirahwa seas selleks nurgakiwiks saanud: kõik aastad loetakse Kristuse sündimisest edespidi ehk tagaspidi, enne ehk pärast.

Ajaloo abiteadused.

Ujalugu on laialine. Ühe pilguga üle waadata on raske. Sellepärast jaetakse teda jagudesse, jaud osadesse, osad piiridesse, piirid järkudesse, järgud paragrahwidesse (§§). Jagusid on neli: wana aeg, kesk aeg, uus aeg, unem aeg. Osadest ning piiridest saawad järgud seletust andma.

Ajaloo jaud.

Esimene jagu.

W a n a a e g.

Esimene osa: ida maa.

I. Särk: esiaeg.

§ 1. Ajaloo algus.

Eslugu.

1. „Alguses lõi Jumal taewa ja maa.“ Kuue päewaga ehitas ta maailma iluga. Inimene oli tema wiimne loomise töö. Tema kätte andis Jumal walitsuse kõige maa ja kõikide loomade üle ning saatis teda Gedeni elama. Aga inimene langes ehitaja tööru ja õnnis põlv lõppis. Gedenist aeti teda wälja ning pandi maad harima, mis nüüd kibeda töö ning waewa järele „kibuwitsu ning ohakaid“ pidi kaswatama.

Weeuputus.

Inimese sugu kaswis ruttu. Warsti oli kaht sugu leida: häid ja kurje. Kurjade arv kaswis kiirusel. Ep olnud enam õigust leida maa pääl. Üksina Noa kartis Jumalat ning pääsis oma perega üleüldisest weeuputusest, mida Jumal hõelate hukatuses maa pääle laskis tulla.

Dabeli torn.

Pärast weeuputust lagunes inimese sugu Noa kolme poja järel kolme liiki, kes pärast keelemurde-segamist Dabeli torni ehitamise juures endid igale maale laiali lautasiwad, kummi kõik maailm inimesi täis oli. Semi sugu jäi Asia maale, Hami sugu läks Afrikasse, Jaweti sugu täitis suure osa Asia maad, tüki Afrikat, terve Európa.

Inimeste elufoord pärast lahutust.

2. Kooselamine lõppis, kui keelemurre inimesed teine teisest ära lahutas. Aga kooselamisega ühes kadus kord ja haritud eluwits: armetus ja koratus ja toorus ootas laiali pillatud inimese lapsi. Igaüks pidi püüdma, oma elu omast wäest hoida ja oma ihu omast uuest elukohast toita. Kes jõgede ning järwede kaldalle sattusiwad, hakkasiwad kala püüdma, kes metsa ning mägestikk juhtusiwad, jahiti pidama. Kes lagedikkudelle saiwad, mis hästi rohku kaswataasiwad, heitsiwad karjafeks ning kolistiwad oma karjaga sinna ja tänna. Üksi need, kes wiljakalle nurmelle elama jäiwad, hoidsiwad enam haritud meelt tallel ning saiwad põldu harides ja kaupajades pea nõukats

ja rikkaks ning tähtjaks rahwaks. Glukohad edenesiwad küladeks, külad kaswasiwad linnaks, linnadest sai wägew riik, mis mõega abil oma wõimust, kunsti ja osawuse waral oma jõudu ning wõimu kaswatas.

3. Kuda kooselamine kaswis, nõnda muutus ka walitsuse wiis. Kui pere alles oma karjaga kolides paigast paita rändas, oli pere isa peremees ning kõik teised tema käsualused. Sai kolijast suguharust põlluharija rahwas ja rahwast riik, siis oli riik kas wabadriik, kui walitsus korraga mitme mehe käes oli, keda rahwas ise walis ning ammetisse seadis, ehk kuningriik, kui üks ainus mees walitsuse ohjad oma käes hoidis.

Walitsuse wiis.

4. Ka usk ei jäänud mitte oma wanale järjele: usk ainu Jumala sisse, nagu ta paradiisis elas ning ešwanemate südamest walitses, kadus, mida enam inimene ennast oma käewarre ramu pääle toetas ning tõstest Jumalast ära taganes. See wasta tegiwad inimesed enestelle ise jumalad olgu kas kättega tehtud kujud ehk looduse wäed, ei auustanud mitte enam Eoojat, waid looma, mis jõledus oli. Sult jumalaid oli nende aru järele olemas; neid kardeti, neid teeniti, neid auustati, neilt oodeti ja loodeti abi ning armu!

usk.

§ 2. 3da maa rahwaste iseloomus ja isewiisid.

1. „Inimese soo kätti on Asia.“ Sää! on üksford paradiisi aed olnud, sää! jäi Noa laew Ararati mäe latwa seisma, sää! ehitati Babeli torni, sää! segati keeled ära, sää! lautas ennast inimese sugu laiali. Sellepärast on ka Asia esimene maa, mis ajaloo meie silma ette astub, sest et tema kui ka Kird-Afrika pinnal esimesed ajaloomäärilised rahwad elama asusiwad ning wägewaks saiwad. Ning et Asia Europast arwata idakaares seisab, nimetatakse teda ida maaks, ehk küll üks osa, Kird-Afrika, enam lõuna poole kallab.

3da maa seletus.

2. Siin elasiwad wiljakatel jõekallastel ja madalikudel ägeda päikeselise all agara waimuga, aga nõdra tahtmisega rahwad, kes oma loomuse annetega suurt asju oleksiwad suutnud teha, kui mitte nende meel enam lusti ja liha ellitamist, enam hääd põlwe ja waitist päältwaatawat elu ep oleks jallinud, kui raskemat tööd ning tähtjamat tegewust.

3da maa rahwa iseloomus.

3. Weel takistawam rahwa edenemiseks ning hariduse ja wõimuse kaswatamiseks, kui rahwa iseloomus, oli riigivalitsus. Üks ainus mees riigis oli kui kuningas üle kõikide: kõik wägi ja wõimus ja wägiwald oli tema käes; kõik teised oliwad ülemast riigi-ammetnikust kunni alamani papsini tema kohta orjad ja sulased ilma mingi suguse õiguseta; ükski seadus ei kaitunud alama ega tema omandust kuningas eest; ta wõis kõik, mis süda soowis, olgu õigus ehk tõwerus.

Walitsuse wiis.

4. Keelid walitsusewiis üffitu alama edenemist waimu- ehk wararikkuses, siis oliwad seisuse waheseinad ühemeelise elu ja hariduse edenemise wägewamad waenlased alamate seas. Seisuse muutmist ep olnud: mis oli isa, seda pidi poeg ka olema ega tohtinud ükski teisest seisusest omale abikaasat kosida, kui sää!t, kust ta ise pärit oli. Seisuste arv oli enamaste neli: 1. Papiisus*) oli kõige

Seisused.

*) Papiis on siin raamatus pagana ning Muhameti usuõpetajad nimetatud; Juuda ja ristis usuõpetajad preestrid ehk õpetajaks.

ülem: tema kandis hoolt usu eest ja kombete eest ja õiguse eest; ei põlganud ka mitte walitsusepeppi ära, kui wõimalik oli kätte saada. 2. Sõjameheseiſus oli auu poolt teine: tema seast waliti kuningad ja ta liikmete kohus oli maad kaitsta waenlaste wasta. 3. Põllu- meheseiſus oli jälle aste alamal, aga weel auns seiſus. 4. Käsi- töölised, kauba-ajajad, karjapidajad kofku loeti neljandaks seiſuseks, kellel weel inimese õigus oli, kui ta wähem kui teistel kolmel. Väike selle oliwad weel seakarjased olemas, keda roojaseks peeti, ning kellest hoolega ennast eemal hoiiti.

5. Uju põhjusmõte ida mail oli looduse = auustamine, jumala- teenistus mitmejugune, osalt komberikkujaja kahjulik. Kometest oli kõige kahjulikum nihästi kohujelle elule kui ka riigile, et iga mees mitu nait wõis wõtta. Üleüldse peeti naesterahwast wähe lugu.

II. Särk: Hami sugu rahwad.

§ 3. Aithiopia rahwas.

1. Hami poegadest läts Kuschi Afrika maale ja jäi Niluse jõe kujuksofsu äärde praegusele Nubia maale elama. Tema järeltulijad, must harimata rahwas, elasiwad jahist, kalapüügist, karjapidamisest. Sääli tuli Asia maalt jalk rahwast papi- ja sõjameheseiſusest, wõttis poolmetelased ära, ajutas ise uue riigi ja pani talle Meroe nimeks. Greeklased aga ei nimetanud neid mitte maa nime järele, waid kutsu- siwad neid Aithiopideks (Körwendpalgeks) nende tõmmuka näu pärast.

2. Aithiopiidid mälestawad mitmed wanad waremed, mis muissiseit templitest ja uhkeist hoonetest sõna toowad, mitmed maalitud pildid ning walatud kujud, ja mitmed pyramidid. Pyramidid on kõrged kivitornid, alt jämedad, ülevalt terawad, seest õõnsad. Kuningad ehitasiwad nad enestele haudadeks. Aithiopia pyramidid ep ole mitte kõrged: kõige suuremad kõigest 80 jalga maapinnast.

§ 4. Egiptuse rahwas.

1. Ka Mizrajim, Hami teine poeg, — läts lõuna poole ja jõudis Niluse jõeni. Sinna jäi tema ja ta järelsugu elama, sest maa oli väga wiljakas: mitte soe wihm ehk loodud muld ei teinud seda, waid Niluse wesi, mis igal aastal seatud ajal põldudelle hoowas, ära woolas, ramusa muda maha jättis, mis pea ära tahenes ning külwatud seemnelle koguni lohsalat kaswu andis. Mizrajimi järel- tulejate juure tuliwad aega mõõda mitu salka walget rahwast Asia poolt, kes papiſeiſuse juhatusel all mitu wähemat riiki asutasiwad, mis pärast kuningaga läe alla anti, keda Waraoks*) kutsuti. Sei- jusse arw oli esmalt 4, pärast 7, sest Niluse laewnikkude = ja tõlgu = seiſus tekkis pärast juurde; seakarjaseid loeti 7 ja roojaseks seiſuseks.

2. Seesama Egiptuse rahwas — nõnda kutsusiwad teda Greeklased — oli wanast ajast hästi haritud, teaduses, kunstis kõrgelle

*) Sõna Warao ehk Pherao on aununimi: ta ei tähenda muud kui „Suur maha“.

järjele jõudnud ja ta oleks weel enam wõinud, kui mitte papilist teaduseriiki teistele ära ep oleks keelanud. Ka ei uuritud Egiptuses mitte muud, kui seda, mis libedaste tarwis oli. Eõbusad luuletused ja meelejahuused jäeti ühna kõrmale. Kõigeft waimuwarast aga on üffi nii palju meie ajale järele jäänud, kui mälestusemärkidele kirjutatud piltkirjad, mida hieroglyfiks nimetataffe, ning furnuhaudadesse pandud paberirullid awaldawad, kelle arw mitte suur ep ole.

Tähtsamad hoopis, kui teadusetunnistused, on ehituse-kunsti mälestused, mis täna räärami seifawad, ehk küll aastafajad ja tuhanded neift on möõda läinud. Küll on mitmed mälestused paljad waremed, aga nende aberwarred täidawad waataja südant imestusega ja nende rusud nägija meelt auufartusega wana-aegse waimu ja mõimu eest. Sää! on Eõuna-Egiptuses sajawarawife Thebä linnarusud, sää! on templitte riismed, sää! on Memnoni sommas, kellest wanad jutud kuulutawad, et ta rääwa tõnful leinalugusfid laulnud, sää! on Deliskid, pikad terawad raudkiwi sambad, mis übest ainjast kaljupalust on wälja raiatud. Piisut põhja pool on Kesl-Egiptuses muiffte päälinna Memphise ligimail hull mälestusi, nagu pyramidid *), kelle seast kõige kõrgem, Cheopsi pyramid, weel 465 j. kõrgel on, muiffte aga 800 j. on kõrgel olnud; ja labyrinthuse rusud, mis määratu kuninglik hoone oli, 1500 tuba pääl maa ja 1500 tuba all maa, täis treppifid ning effiurkaid, et raste oli seest jälle wälja saada; ning wiimaks Mõõri järw, mis kunstlikult oli tehtud, weetõusu ajal wet täis lasti, põua päiwil jänutawa wiljaka lagediku pääle woolama pandi, aga nüüd tühjalt seifab.

Ehitused.

3. Derefate linnade kui ka wiljaka lagediku rahwa hull aga ^{ust.} oli liiga papiseifuse põidla all, kes hää! meelest ebausku ja — rumalust jalal hoidis, et ise taqa hõlbfamalt walitseda wõiks. Nende usk oli hakatusest looduse-auustamine, nende usuõpetus järqmine: kõige asjade algus oli Saw, üks lebatu wõim, mida ükski ei suutnud seletada; tema ilmus kolmel näul, kui Knef, Ptaha, Amun; need kolm ja weel 5 teist oliwad suured ehk ülemad jumalad; nende järqmised oliwad 12 keftmist jumalat, iga kuu kohta üks arwatud; nende all weel 5 jumalat, kelle seast päkesejumal Osiris ja kuujumal Isis tähtjad oliwad. Sgaale jumalalle oli üks elajatõug pühitetud ning auustati elajat kui jumalatuju. Rahwas aga unustas pea jumala enese ära, pidas looma jumalaks ning hakkas elajaid auustama ning neid teenima. Kõige püham elajas ja ülem jumal rahwa meelest oli must laulhärä Apis, kelle sees papifõna järele päkesejumala hing elas. Muudu auustati koledaid elajaid, seft et neilt kabju kardeiti, nagu Krokodilli, ehk kalulikka loome, seft et neilt kasu loodeti, nagu Lehmi, kassa, koeri, ichneumoni, kes krokodili munad ära söõb. Ka lirda peeti pühaks; nende hulgas kõige enam ibist. Osalt tuli elajateenistus ka seft, et papid hingerändamist übe elaja seest teife siise õpetasiwad: kui inimene suri, mõis ta hing üffi siis igawese rahu osaltiefs saada, kui ta ihu ära ei tõdunenud; tõdunes aga ihu, siis pidi hing 3000 aastat übe elaja seest teife rändama,

Elajateenistus.

Hingerändamine.

*) Kes pyramidibest enam teada soowib, waadaku Jakobsoni Luge-mise r. Kolmas jagu, § 74, 7.

enne kui ta luba sai rahupaika minna. Sellepärast püüdsivad Egiptlased oma furnuid kalliste rohtude ning salwide läbi, mista furnu-keha võidsivad, kordumise wasta kaitsta. Niisugusid „kattsetud kehafid“ kutsutakse muumiks. Aga ey olnud mitte luba, igauht salwidega wõida, sest enne pidi furnukeha üle kobut mõistetama ning otstust antama, kas ta hää wõi hõel olnud. Kõhtumõistjad olivad papid, kes waljuste igast efitusest aru nõudsiwad. Ja kui furnu sugulased, kes wastutajaks olivad, mitte ei suutnud süüd wabandada, sündis sagedaste, et kõhtumõistjad wõidmise ära keelsiwad, ning süüalune pidi, oli ta kuningas ehk künnapois, oma 3000 aastalist waewa-teenkonda algama. See muhtlus oli Egiptuse rahwa meelest hirmsam kui surm, ja kartus selle eest hoidis mõndagi meest santusest ning hõelusest ja mõndagi ülemeelst kuningat ülekohtust eemal.

Egiptuse ajalugu.

Menes.

Hylsod

Esostris.

Dodekarchia.

Neku.

4. Egiptuse ajaloo muistsest ajast ei teata palju. Nimetatakse aga, et üleüldse Egiptuses 26 Warao suguwõja riigi asutusest otsani olla ühe teise järel walitsenud. Kõige wanem kuningas olla Menes olnud, kes riigi rajanud ja Memphise linna päälinnaks ehitanud. Mõni aeg pärast teda walitsetiwad Cheops, Chefren, Mykerinos (umbes 2500 aastat enne Kristust), kes kõige suuremad pyramidid ehitasiwad: 100,000 meest olla 40 aastat igauhe kallal töös olnud. Pärast neid sai Möris oma järwe läbi kuulsaks, mis ta maa niisutamiseks lastis kaewada. Pea pärast seda tulwad ida poolt Hylsod ehk karjatuningad, kes Egiptlastest wõitu saiwad ning 500 aastat Põhja- ja Kesk-Egiptuse üle walju wäega ning lange käega walitsetiwad, kuni Eöuna-Egiptuse kuningad, kes „sajawarawises Thebäs“ walitsetiwad, nad maalt minema tungisiwad. Sest ajast algas Egiptuse maale parem aeg, mis ligi 100 aastat kestis. Kõige kuulsam kuningas sellel ajal oli Ramses ehk Esostris, kes Isonasse ja põhja wõidulippu kandis, Aethiopia maa alla heitis, Syrias ja Arabias wägeward tegusid tegi, kellest mitmed wanemad mälestused piltkirjal tunnistust toowad. Mõni sada aastat hiljem walitsetiwad Aethiopia kuningad 50 aastat Egiptuse üle: Sabako ehk So, Sebel ehk Sethos, Terel ehk Tirhaka olivad nende nimed. Wõeraste walitus lõppis, kui 12 meest ühel meel, ühel jõuul ja nõuul oma sõjameestega wasta hakkasiwad, ise siis üheskoos ohjad oma kätte wõtsiwad: nende walitstust kutsutakse dodekarchiaks. Aga mitme woli ei kestnud kaua: Psamtik wõttis palkas Greeklasi oma teenistusse, kogus juure sõjawäe koku, wõitis oma ammetwennad ära, ja asutas ise uue kuningriigi. Tema oli südi sõjamees, aga ka kartmata kuningas nime all: ta ei kartnud papiseisuse keeldu ega kuulnud nende käsku, waid tegi, mis maale teadis hää ning tuluja olewat. Tema kaewatas kauba-ajamist, kutsus Greeklasi Egiptuse maale ning ajutas neid sinna elama, wõttis teisi sõjateenistusse, et nende pääle häda ajal wõiks toetada. Aga papiseisusest läksiwad pääle 200,000 mehe, kui nägiwad, et murin ei mõjunud, Aethiopia maale, kus Neroe kuningas nelle ühe maakonna eluasemeks andis. Psamtiku poeg Neku kaewatas kauba-ajamist, lastis Jõnikka laewamehi ümber Aafrika maa sõita, wõttis neid hulga oma teenistusse, alustas kanali kaewamist, mis Babe merid Punase merega pidi ühendama. Aga ta katse, ida maid oma alla heita, läks nurja, sest Karchemisi kohal sündis teda Babeli

kuningas tagasi minema. Pärast Neku poja Apriese eht Hofra üle-
 koltust furma õitses weel kord parem aeg, kuna Amasis maa ja
 rahwa eest Psamitiku meelel hoolt kandis. Aga waewalt oli tema
 elu lõpetatud, kui wägew waenlane ida poolt ukse ees seisis. Persia
 kuningas Kambyses tuli, wõitis wiimse Egiptuse kuninga
 Psammeniti, Amasise poja, Pelusioni lahingis ära, wõitis
 waastase wangi, furmas ta härjawere läbi, päris Egiptuse maa eneselle
 aastal 525. Sest ajast on Egiptus ikka wõeraste all olnud.

Psammenit: 525.

III. Järf: Jaweti sugu eht Airja rahwad.

§ 5. Sendi rahwas.

1. Jaweti sugust jäi üks osa kesi Asia maad Paropamisuse
 eht India-Kaukasuse mägestikku elama. Tema nimetas ennast
 Airja rahwas, see on „anusaks“ rahwas. Koos elades kaswis
 inimeste arw ruttu, aga ka haridus edenes hästi. Pea jäi eluase
 kitsaks, rahwas lahkus nelja osasse ja jättis oma asupaiga maha,
 ning iga haru läks enesele uut elukohta otsima. Nende harude nimed
 on: Sendi rahwas, India rahwas, Meda rahwas, Persia rahwas.

Airja rahwas.

2. Sendi rahwas rändas põhja poole. Dshjemshidi
 juhatusel all jäiwad nad Oksuse (nüüd Amu) jõe kaldale elama,
 ning asutasiwad sääl uue riigi, kelle walitsus papiseisuse päralt oli.
 Aga pärast lagunes riik kahte osasse, wälised waenlased tungisiwad
 pääle, ei suutnud lahkunud sugu waista panna ja juba wara sai
 seefinane wanem haritud rahwas teiste alamaks.

Sendi rahwas.

3. Sendi rahwa usk oli iseäranis isefugune: teda kutsutakse dua-
 lismuseks eht kaksituseks. Sest nende usualustaja õpetuse järele,
 kelle nimi Zarathustra eht Zoroaster oli, jautati waimude
 riik kahte walda: esimeses elasiwad hääd waimud ja nende
 üle walitjes walgusejumal Ormuzd; teises elasiwad kurjad waimud
 ja nende peremees oli pimedusejumal Ahriman. Ormuzd otsib
 aina hääd, aga Ahriman püüab ikka ja alati kurja teha. Mõlemad
 on alati teine teisega tüüis, aga wiimaks saab häädus hõelust ära-
 wõitma ning Ormuzd walguse riigis walitsema, kus kõik hääd ja
 woorad aset leiawad.

Zoroaster.

§ 6. India rahwas.

1. India rahwas rändas Airja esimaalt lõuna poole, läks
 Rabuli jõe laudu Himalaja mägestikust mööda ning jäi Induse ja
 Gangesse jõe kallastelle elama. Sinna jõudes leidsiwad mustja
 rahwa eest, keda nad alla heitsiwad eht eest ära ajasiwad. Wõitjad
 asutasiwad mitu riiki, kus igas ühes 4 seisust kaljust kindlamate
 waheseintega olemas oliwad. Papiseisus oli siin weel toredam kui
 Egiptuses; ei tohtinud neiske keegi kohus ega seadus puutuda, sest
 nemad ise oliwad kohtunikud ja seaduse-andjad, pühad rahwa filmas.
 Ja nad oskasiwad oma wõimust hoida ning mõistiwad teda õigusega
 ja kõwerusega kaswatada. Eõjamehe-seisusel suurt tegemist ey olnud,
 sest et rahwas rahu armastas. Põllumehe-seisus pidi pappidelle
 raskest maksu maksma, ning seeläbi jäiwad nad igawesse waeusesse,
 eht küll maapind wäga wiljatas oli. Teenijal eht neljandal seisusel

Eluase.

Eeisuueb.

Variad. ep olnud ammeti ega usu õigust. Viies seisus ehk Variad olivad nii halvaks peetud ning ära põlatud, et iga ülema seisuse osaline roojajeks sai, kui ta üht neist kõigest kangelst nägi. Nemad olivad nende mustjate järeltulijad, kes mitte hääga ep olnud võitjate alla heitnud, vaid ennemalt metsadesse metsaliste seltsi põgenenud. Midagi õigust neil ep olnud: ka küla ehk linna ligidalle ei tohtinud nad minna, saadik siis nende sees elada! Mustlasi peetakse nende järeltulijaks.

nr. 2. Papiisuse ehk brahmanite auu ja võinust avitas usuõpetus jalal hoitda. Usk oli, nagu Egiptuseski, looduse=auustamine. Seletamata võim, Parabrahma, oli nende ülem jumal, keda ükski film näha ega ükski meel mõista ei võinud. Aga ta ilmutas ennaft inimese lastele kolmel näul: Brahma löi ja lõi, Vishnu hoidis ja kaitis, Siwa kõnetas ja lautas. Hing oli nuhtluseks patu pärast kohegil teises ilmas, kus ta enne olla olnud, inimese ihu sisse otse kui karastuseahju saadetu, kust ta püha elu ning häätegade, ohvri ja palve, puhastamise ning iseene piinamise läbi puhtalt ja õigelt otse Brahma juure võis minna; kui ta mitte oma kohust ei täitnud, pidi ta 3000 aastat elajate ihuifid mõõda rändama, enne kui oma looja ette tohtis astuda. Sedamüüsi õpetati inimesest ja tema nõudest. Papid aga seletasivad seda kõige ülemaks jumalateenistuseks, et igamees oma seisuse=seadmise viimse kui täheni täieste täidaks ja ususeaduste järele tõrkumata teeks, ja kõige rängemaks patuks, kui keegi nimetatud seaduste ning seadmiste vasta effiks ehk nende vasta hakkaks. Ka oli iga elaja tapmine ära keelatud ning patuks arvatud; üksi ohvriks oli luba looma tappa ja siis üksi brahmanil võimalik liha süta. Kuu aega walitses „Brahma usk“ ainu üksi India maal. Aga aastat 500 enne Kristust õpetas Gautama Buddha uut usku, selle läbi ta rahvast wanust seadmiste kikketest ja brahmanite ikkest lahti päästa tahtis. Sest tema õpetuse põhjusemõte oli: „inimesed olla kõik ühesugused, seisuse waheseinad selge sõgedus; jumalate võimuis, keda brahmanid kuulutada, olla wähem kui Buddha võimuis; hingerändamine elajate sisse olla tühi hirm ning iseene piinamine püsti jõledus; häätegade, hääduse, wagaduse, ligemise armastuse läbi saab inimene igawese rahu osaliseks.“ Ühe sõnaga: „mõistuse pani ta jumalaks ning toreduse tõstis ta jumalateenistuseks“. Niisuguste õpetuste läbi kaswis tema auustajate hull pea, aga ka tema waenlaste arv sai suureks. Aga aastasadade jooksul laqunes ta usk ometi nii laiali, et tal weel meie päiwil kõige enam osalisi on.

Kirjandus. 3. Ka waimuwara oli, niisama kui walitus, brahmanite päralt. Vuulerikkad, nagu nad loomult olivad, lõiwad ja luuletasivad nad tähtsaid lugusid ja luuletusi, mis täna päewani oma uurijaid imestusega täidawad. Niisamuti tegiwad nad teadusepõllul tähtsaid töid, mis nende waimuerkust ning agarust tunnistawad. Aga kõik, mis teadus ja kunst nende käe läbi ilmale löi, on usuga ja usuõpetusega läbi ja läbi ühendatud, ilma usuta ega ilma jumalateta ei tahtnud ega tohtinud nemad midagi teha. Nende kirjadest on kõige kuulsamad neli Weda raamatut, selle sees Brahma usu õpetus püha Sanskriti keeli üles on kirjutatud, mida meie aegu tema rikkuse ja täinuse pärast keeletarkadest hoolega uuritakse ja õpitakse.

Pääle selle on Manu seaduseraamatud tähtsad. Ka on meie arvatud ehk numbrid India rahwa omandus^{*)}. Luuletustest lõbusamad ja tuumakamad on kaks suurt lugu: Mahabhá-rata ja Ramájana, mis liqi 3000 aastat wanad on, ja náite-mäng Sakóntala, mis pääle 2000 aasta on elanud. Ka nende uhkete ehitustest ning toredaist templitest on aumväärt riismed järele jäänud, nagu Ellóras kell India maad, Salsette ja Elefan-tine kaljusse raiutud koobastemplid praeguse Bombay linna lähedal.

4. India rahwa wanemast ajast ei teata mitte palju rohkem, kui seda, mis wanad luuletused jutustawad, sest et brahmanid ajalugu ei kirjutanud ja teised rahwad, kes põhja pool elasid, temast wáhe teadsid. Aga ometi ulatas sõnum India rikkusest ja tema loomuse annete paljust põhjapooliste kuningate kórwu ja áratas nende súdames hinu tema rohkuse järele, kunni Makedonia kuningas Aleksander sõjawäega i se lõuna pool Induse jõge láis ja India imemaast táhtsaid ja tõsiseid sõnumeid tõi. Sest saadil hakkas libe kauplemine India ja ida ning lááne maode wáhel elama, mis tána páewani on kestnud. Aga kauplesjad náitawad ka wóitjatele teed ja kestjal tungis Muhametlane ning uuel ajal Englane rikkalle maale ning heitis ta enese alla.

§ 7. Meda rahwas.

1. Meda rahwas rändas Kirja esimaalt loe poole ning jái lõuna poole Kaspia merd ja lááne poole Sendi maad elama. Põhja-poolne maa oli máagine, lõunapoolne enam lagedid. Mágiselle maale minejad jáiwad kolijaks, kuna lagedal maal põlluharimine ja karja-kaswatamine óttsema hakkas. Uju ja kómbed páris Meda rahwas Sendi rahwalt: Zoroasteri usk, ligisugulane keelemurre, wiisid ning kómbed, papiseisuse walitus tunnistawad seda. Millal aga nad Sendi hariduse osalists said, on teadmata.

2. Paks udu katab Meda rahwa kõige wanemat aega. Páras-tisist páiwist on teada, et maa Assuri rahwa ikke alla sattus. Páras-t sai maa kúll wóeraste walituse alt lahti, aga suurt wóimust ei ilmunud mitte enne, kui Dejokes (700 aasta úmber) papwalit-susele ótta tegi ning ainult walitsejaks kuningaks sai, ka Ekbatana linna ehituse lábi riigile enam kinnitust andis. Tema poeg Traortes wóitis Persia rahwa ára ning pani teda maksu alla; aga kui ta Assuri rahwaga sedasama tahtis teha, langes ta Ninive linna all. Isa surma láis Kyakares kátte maksma ning háwitas Babeli kúninga abiga Ninive linna ára. Aga juba tema poja Astyagese páiwil olwad Meda riigi páewad loetud: Persia maa wiskas wóera ikke kaelast ning pani Kyruse káe lábi oma endi-selle peremehele maksu páále.

§ 8. Persia rahwas: Kyrus.

1. Persia rahwas rändas India-Kaukasusest lááne poole ning jái lõuna poole Meda rahwast Elami maale elama, mida

^{*)} Et „numbrid“ Arabia rahwa lábi Europlastele tutwaks said, tututakse neid „Arabia numbriteks“; nende wanemad aga on India rahwas.

nüüd Persia's kutsuti. Vere ja keele poolest olivad nad oma põhja rajarahwaga ligisugulased, wõtsiwad ka nende usust ning kombetest osa: nemad auustasiwad walguse-jumalat Drmuzdi, kummardasiwad tema auuks päikest ja tuld, püüdsiwad pimedusewürsti Ahrimani wäge palwe ja õhwri, pesemise ning puhastamise läbi wähenhada, hõelust häwitada, häädust harjutada. Ka oli suurema jau rahwa töö ning leib põlluharimine. Kõrbed olivad wanemal ajal lihtkorrallised: uhkus ja toredus asus alles wägewate kuningate ajal elama.

Ujalugu: algus.

Kyros.

Harpagie unenägu.

Kyrose sündimine.

Kyros mängukuningas.

2. Zuba wara wõitis Asjuri rahwas Persia rahwa oma alamaks; pärast paniwad põhjapiirilised Meda mehed talle maksu pääle. Aga sest ifkest päästis teda Kyros*), selle lapse põlwest ja mehe tegudest wana-aegsed kirjamehed palju räägiwad. Üks neist, nimega Herodotos, jutustab nõnda:

Meda rahwa kuningas Asthages nägi ühekorra unes, et tema tütre Mandane sülest nii suur puu üles kaswis, et tema oksjad terwe Asia maa ära warjasiwad. Tema küsimise pääle mõistsiwad targad selle unenäu nõnda ära: „Sinu tütre poeg, oh kuningas, saab terwe Asia maa üle walitsejaks!“ Kuningas kohkus, kartis oma riiki siis ka kaduwat, ning andis oma tütre alamatsugu Persia mehele naeseks. Seeläbi arwas ta õnnetust ära keelnud olewat, sest Persia rahwas oli Meda walitsuse all. Aga aasta pärast nägi ta jälle und sedasama moodi ja targad seletasiwad teda nõndasamuti kui esimest ära. Kuningas ehmatas ning kästis oma tütre poega, kes mõne päewa eest oli sündinud, metsa wiia ja ära hukata. Aga Harpagus, nõnda oli käjutäitja nimi, ei suutnud seda mitte ise teha, waid andis lapse ühe karjase kätte, kes teda metsaliste ette pidi heitma. Karjasel oli just pojuke surnud: selle teha pani ta põõsa alla, wõera lapse aga kaswatas ta oma poja asemel üles. Korra mängis Kyros — nõnda nimetas karjane oma kasupoega — teiste poisikestega wainul kuningat. Kyros waliti kuningaks. Kõik tegiwad, mis mängukuningas kästis. Üksi ühe Meda ülema poeg, kes ka mängimas oli, ei kuulnud sõna ja sai selle eest lüüa. Poisi aga kaebas isale, isa kuningalle ja Kyros kutsuti kohtu ette. Ehk küll alles 10 aastane, oli ta ometi nii agar kostmas, et süüst lahsti jäi. Aga näust tundis teda kuningas ära, Harpagus kutsuti aru andma, asi tuli wälja. Asthages warjas oma wiha, rääkis

*) Kyros on seefama, selle nimi piiblis Kores on; Persia keeli oli ta nimi Khurush.

lahkeste Harpagusega, palus teda õhtuks oma lauale. Aga ta laskis Harpaguse wäikse poja ära tappa, roaks walmistada, õhtul isale süüa anda, wiinseks roaks lapse werist pään ja käsi kaetud waagnaga ette tõsta! Küll ehmatas isa süda, aga ta ei lausunud sõna, waid mõtles salajas kättemaksmise pääle. Targad kutsuti jälle kokku ning päriti otsust; nemad kiitsiwad unenäu täidetud olewat, sest poisikene olla juba mängides Astia rahwaste kuningas olnud. Kuningas jäi seega rahule ning saatis Kyruse tema wanemate juure Persia maale, kus teda maa wiisi järele lihtkorraselt kaswatati ning külma ja kuuma, tööd ja waewa kandma harjutati. Sedawiisi kaswis ta nooreks meheks. Sääl toodi ta kätte üks jänes, keda Harpagus oli läkitanud. Kyrus lõikas looma lõhki ja waata, firi oli kõhus, mis talle nõuu andis, Astyagesele kui ka Meda iffele mõega teraga otja teha. Kyrus kutsus koha Persia wanemad kokku ja andis neile teada, et ta wanaisa teda Persia ülemaks nime- tanud; kõik tulgu teisel pääwal sirbiga ja kiiniga tema järele. See sündis. Kyrus wiis nad umbrohust ja rägastikust kaetud wäljale ning laskis neid ägeda päikese all kunni õhtuni põldu laastada. Siis andis ta neile kuitwa leiba süüa ning wet juua ja käskis homme jälle tulla. Aga teisel päewal pidas ta suurt pidu: kallist rooga anti süüa ning magusat marjawiina juua, nii palju kui kellegi süda kutsus. Õhtul küsis Kyrus: „Kummas päew, oh Persia mehed, oli enam teie meelt mööda?“ Kõik kiitsiwad pidupäewa. „Et tulge siis ja wiskame Meda iffe kaelast ära: siis saate iga päew säherdust pidu pidama!“ Ja õiskades tõutati seda teha. Astyages kuulis waenulugu ning saatis Harpaguse suure wäega sõda soiku suruma. Aga tema läks kõige wäega Kyruse poole. Siis läks kuningas ise uue wäega Kyruse wasta, aga ta wägi wõideti ära, ta ise sattus wangi, kust ta enne surma ei pääsnud.

3. Pärast Meda rahwa ärawõitmist*) (aastal 558) lautas Kyrus oma riiki iga nelja tuule poole laiali. Hirm tema wõimuse eest asus kõigi Astia rahwaste südamesse. Ise- äranis kartis rikas Lydia kuningas Kroösus oma warandusele ida poolt kahju tulewat. Sellepärast läkitas ta oma saadikud rohketega kingitustega Greeka maale Apollo jumalalt Delphi templis nõuu küsima, kas Kyrusest wõitu saaks. Sääl kosteti: „Halysse paremal kaldal ja häwitad wägewa riigi!“

*) Teiste sõnumite järele olla Kyrus Astyagese pojale Kshafarselle II. (ehk Darius Meduselle) Meda riigi jättnud, kes ka Babeli walitsuseks saanud; alles pärast Kshafarsese surma olla ta ise oma kätte Meda walitsuse wõtnud.

Harpaguse nuht-
lus.

Harpaguse firi.

Kyruse kawalus.

Meda walitsuse
aeg: 555.

Wõidu tee.

Kroösus.

Halysse jõgi oli Lydia riigi idarada. Krösus pidas „wägewat riiki“ Persia riigiks ning läks oma wäega üle jõe. Aga sääl wõitis tema wäe Kyrus ära, nii et ta oma päälinna Sardesse põgenes. Wägew wõtja aga oli pea wärawa taga, sai linna kätte ning käskis wangi sattunud kuningat tuleriidal ära põletada. Kui juba tuld toodi, hüüdis Krösus kolm korda: „Solon! Solon! Solon!“ Kyrus küsis, mis need sõnad tähendawad? Ja tema sai kuulda, et ühekorra Greeka tark Solon Lydia maal käinud ja Krösusele ütelnud, kui kõik auu ning ilu olnud ära näinud, et kedagi enne ei wõida õndsaks kiita, kui tema wiimne järg näha olla; tema ei olla siis mitte seda uskunud, kuna nüüd surma suus aru saada, kui wäga Greeka tark tõt rääkinud? Kyrus lõi mõtlema, kutsus Krösuse tuleriidalt maha, tõstis teda oma ülemaks nõuandjaks ning elas temaga surmani sõbruses.

Wõinuse kroon.

Babeli äravõtmine.

4. Weel wägewamaks läks Kyruse wõimus, kui ta oma wäega Babeli wasta jõdima läks ning teda kätte sai. Linn oli kindel ja müürid kõrged, keegi ei kartnud; kuningas ise pidas oma ülematega suurt lustipidu. Sääl tungiswad Persia ja Meda mehed Eufрати jõest läbi linna sisse: wesi oli määratu tõkke läbi, mis üles poole linna oli ehitatud, ja suurte tiikide läbi, mis alla poole linna mõlemale kallastele oliwad kaewatud, mõneks tunniks alanenud, nii et mees jala läbi wõis minna, ja seda filmapillu pani Kyrus tähele. Kuningas Belsatsar langes ja temaga ta ülemad. Babeli riik oli seega Kyruse pärast aastal 538. Nõnda läks täide, mis prohwetid oliwad ette kuulutanud: „Kuda oled sa kukkunud taewast, ja hülgaw täht ning koidukuma! Kuda oled sa maha heidetud, kes sa rahwaid rõhusid ning kuda oled sa kadunud, kes sa suguharusid surusid!“ Pärast seda, kui Kyrus Suunda rahwalle oli luba annud omale maale tagasi minna ning ära lõhutud linna uueste üles ehitada, pööris ta omad filmad põhja poole, kus mitmed kolijad rahwasoob, nagu Massagetid, põhjapiirilisi oma rõõwlikkade läbi hirmutasiwad. Nende wasta läks Kyrus. Aga siin jättis teda õnn maha: esimeses lahingis sai ta küll wõitu, aga teises sai ta surma. Massagetide kuningas-emand olla päälegi tema pää wereanumasse lastnud ning ütelnud: „Soo nüüd inimese werd, kunni jänu otsa saab, mis sul elul ajal mitte ei kustunud!“

Massagetid.

Kyruse surm: 529.

Teised Persia kuningad. Kambyse.

5. Kyruse riik kaswis tema ülemeelse poja Kambyseese päiwil, kes Egiptuse kuningas Psammeniti ära wõitis ning maa Persia alamaks tegi. Aga ta nõuu ka Aethiopia maad oma

käe alla suruda, läks nurja. Sest kanged tormid matsivad suure jau tema sõjawäest kõrwe teel liiwawirnade alla ja teiseks fundis kodune mäs teda tagasi pöörma. Ta ei jõudnudgi enam Persiasse, sest ühes Syria maa külas suri ta oma enese mõega läbi, mis teda hobuse selga hüpates raskestes haawas. **Wale-Smerdis**, kes ennast Kyruse nooremaks pojaks nimetas, keda Rambyses oli salaja ära lastnud hukata, sai niitud kuningaks. Aga juba 7 kuu pärast tuli asi wälja ja petja sai oma palga kätte. Siis wõtsiwad 7 ülemat Persialast nõuaks, liisu läbi eneste keskelt kuningat walida: kelle hobune tähtpäewal linnast wälja sõites kõige esmalt hirnaks, see pidi walitsejaks saama. **Darius** sai kuningaks oma kutsari Kawaluse läbi, kes päew enne seda wärawa taga hobuselle oli kaeru annud, mis loom hästi meeles pidas, sest ta hirnus rõõmsaste jõotmise paika jõudes. Tema jautas riigi 20 jakku ja iga jau üle pani ta ise walitseja ehk satrapi; ta seadis ta muud ammetnikud paremasse korda ning kandis üleüldse hästi hoolt oma riigi eest. Aga ta püüdmine, Europa maal oma riigi radasid lautada, ei läinud mitte korda, waid alustas wihawaenu ning sõjatuld Greeka rahwa ja Persia wahel, mis tema järgmiste kuningate ajal, kui ta wahel puhates, edasi kestis, kunni arawõtija lääne poolt tuli, keda prohwet Daniel juba Koresti ajal ette oli kuulutanud, ning Persia riigile otja pääle tegi, mis aastal 331 sündis.

Wale-Smerdis.

Darius:
521—485.Persia riigi ots:
331.

5b. Dariusse poeg **Kserkses** (485—465) ei wõinud oma määratuma sõjawäega mitte Greeklaste wäikest hulka ära wõita. Tema järgmisel **Artakserksesel** ei käinud läbi mitte paremini. **Kserkses II.** sai enne surma, kui midagi wõis ette wõtta. **Darius Nothus** pidi oma emanda sõna kuulma; ja **Artakserkses Mne-mon** ei saanud 10,000 Greeklasest jagu, kes tema mäsajalle wennale Kyruselle appi oliwad tulnud. **Artakserkses Dhus** sai werise töö läbi troonile ning langes selsamal kombel. Wiimne Persia kuningas oli **Darius Kodomannus** (336—331), kes hääd küll soowis, aga oma soowi mitte ei suutnud korda saata. Sest wägew **Makedonia** kuningas **Aleksander Suur** wõitis tema ära ning wõttis Persia riigi oma walitsuse alla.

6. Et Kyruse aegne wõimus pea Persia riigist lahkus, tuli sest, et wana waim, elu ja erkus lihtkorraliste kombetega ja eluwiiisidega kadus, uhkus, toredus, ülbus asemelle astusiwad, kõrkus walitses ning armutus ja ahnus maksu päris, mis alamat rahwast liiga rõhus ja tema üdi otsegu sõbja pikkamisi wälja imes. Kuningas oli kui jumal: filmili maani kummadades üksi tohiti tema ette astuda kartuse ja wäristusega, sest kui ta mitte oma kuldwalitsusekeppi armulikult alandliku poole

Eufemine etu.

Kuningas.

ei sirutanud, oli ta elu armuta otsas, sest kõik, kõik ülemast kuningas-emandast kunni alamani karjapoistini oliwad tema orjad, kelle elu ja surma üle tal suurem woli käes oli kui oma kuldse tikitud kuue üle. Ja ta ümber oli hull silmateenrid, toredamas ehtes, hull orje, hull naisti oma orjadega: kõik tahtsiwad toredust maakondade kulu pääl weel toredamaiks teha. Kolmes linnas käis kuningas kõigi oma saatjatega elamas: talwel soojas Babelis, kewadel kuiwas Susas, suwel wilus Ekbatanas. Igas nimetatud linnas oli oma uhkete rohuaeade hull, mida „paradiisideks“ kutsuti, kus üpris wäga kena oli jalutada ning lõbus meelt jahutada.

IV. Järt: Semi sugu rahwad.

§ 9. Assuri rahwas.

Eluaj.

1. Kuna Saweti sugu ennast India Kautasusest laialt lautas, läksiwad Semi suguharud Ararati mäelt lääne ja lõuna poole uut eluasest otsima. Kõige tähtsamad nende seast oliwad Assuri, Kaldea, Fönikia ja Suuda rahwas. Assuri rahwas jäi kobe lõuna poole Armenia mägestikku Eufraati ja Tigriise jõe kallastelle elama, iseäranis aga idapoolse jõe Tigriise kaldalle, kuhu ta selle maa päälinn Ninive ehitati.

Ajalugu.

2. Assuri rahwa wanem ajalugu seisab muisthuse-waiba warju all. Wanad jutud räägivad küll Ninusest kui riigirajajast ja tema wägewast abikaasast Semiramisest*), kes mehe riides wabaste sõdinud ning ümberkaudsed maad alla heitnud, küll tema nõtratest järeletulijatest, kes ennemalt naeste seas willu kedranud, kui walit-
 jusekeppi riigikasuks tarwitanud, kunni wiimne, Sardanapal, ennast waenlaste silma ees kõige waraga ja naestega ära põletanud, aga neid juttusid ei wõi mitte hästi uskuda, waid ennemalt neid sõnumeid,

Kiilkirja lugu.

mis mälestuse-märkidele kiilkirjal on üles pandud. Nende nuri-
 miste järele oli selle maa rahwa, jumala ja päälinna nimi Assur, selle wiimse asemel Ninive pärast kuulsaks sai. Salmanaš-
 far I oli 1400 ja Tiglat Pilésar I. 1200 aasta ümber julge sõdija ning wägew wõitja. Sardanapal käis sagedaste sõjas waenlaste ja mäsja-
 jate alamate wasta. Tiglat Pilésar II. wõitis Syria maa ära ning Salmanašfar II. wiis Israeli rahwa aastal 722 Assuri wangimaale. Sanheribi ei jättnud Sumala wits maha: Egip-
 tuse maal sõiwad hiired ta sõjawäe sadulad ja rihmad ära, Jerusalema all tappis katk ta sõjamehed, omas kodus walmistas poegade mõel talle eneselle surma. Wiimne Assuri kuningas oli Sarak. Tema wasta tuliwad Meda kuningas Kyaksares I. ja Babeli kuningas Nebukadnetšar sõdima ning jaiwad Tigriise woogude abiga, mis tüki müüri jõe poolt maha

Salmanašfar:
722.

Assuri rügi ja
Ninive ots: 606.

*) Kes Semiramisest ja tema tegudest enam teada soowib, lugegu Jatohtsoni Eugem. v. III, § 69, ja Hermanni „Zoe“ 12.

lõhkusiwad ja ühe oja linna ära uputasiwad, Ninive kätte, sest „wešiwäräw oli wallalt ning Asjuri päälinn tiigisarnane“, nagu prohwet o'i ette kuulutanud. Sarak sai surma, Ninive häwitati kõige idamaa röömuks aastal 606 sootumaks ära ning maa jaeti wõitjate wahel kahels osaks.

3. Kadunud maa päält on Asjuri wägewus ja Ninive auu ning uhkus on maha maetud. Üksi maapinna alt wälja kaewatud waremed, templite rused ning losside aherwarred ja kiilriisalt kogutud teadmised toowad tunnistust, kui suur nende usinus ja osawus on olnud; aga needsamad tähed tunnistawad, et mitte Asjur, waid Babel kunstikoda ning osawusehallikas on olnud, kellest põhjapoolne rahwas alles õppides oja wõttis.

Mälestuseb.

§ 10. Kaldea rahwas.

1. Kaldea rahwas lautas ennast lõuna poole Asjuri maad Sineari lagedikul laiati ning jäi Babeli torni pärandajaks ja endise harduse pärijaks. Aga ka siin oli kord kadumas ning toorus walitsema tükkimaks, kui wõeralt maalt — mõned arwawad Aethiopia — Nimrod uusi mõtteid ja pruuke kaasa tuues Sineari ehk Mesopotamia maale tuli, kuhu ta endise torni asemelle Babeli linna Eufraati jõe äärde ajutas. Tema õpetas uut usku, mida Kaldea rahwas wasta wõttis, ning mis pärast ka jault Asjuri rahwalle osaks sai.

Etiaa.

Nimrod.

2. Usuõpetus oli Egiptuse ja India usuõpetusega ühest kannust, looduse-austamisest, wälja kaswanud, aga hoopis rifutud ijeäraniis kuujumala Mylitta kõlbmata teenistuse läbi, kuna päikejumala Belt papid taewa tähti uurisiwad ning neist tulewaid asju ette kuulustasiwad, mispärast neid „Kaldea tarkadeks“ hüüti. Nende „tarkade“ müre oli ka kõigi teaduste eest hoolt kanda, ehk nad küll pääle tähe-tnndmise suurt ep ole sünnitanud. Kunstidest ehk, parem ütelda, käsitöödest, kus hää kord osawust waja oli, õitses kallid riide kudemine ning wärwimine: nende kootud willane ja linane riie, nende valmistatud wabhad, nende wärwitud purpuriehted oliwad kuulsad omal ning wõeral maal. Nende kaup jooffis hästi, sest nende maa oli otsegu wäräw, mis läänest idasse ning põhjast lõunasse wiis.

usj.

Teabus ja kunst.

Kauplemine.

3. Nimrodi wõimus rauges pea tema järeltulijate päiwil. Maa ei suutnud mitte kaua oma wägewamate piirimeeste wasta panna, waid langes Asjuri wõimsa käe alla, kelle ifet ta aastasadade kaupa kandis. Wiimaks lõi ennast Babeli asemil Nabupolassar Meda kuninga abiga Asjurist lahti ning kaitsis tugewa käega oma uut riiki pääletungijate eest. Warao Neku pidi Karchemiji kohal tema poja Nebukadnetsari eest Egiptuse tagasi põgenema ja Asjuri riik alla heitma ning Ninive linn maa päält ära kaduma (§ 9,2): seega oli Babel ida maa peremees. Wägewam weel kui Nabupolassar oli Nebukadnetsar (604—561), kes aastal 588 Jerusalema ära põletas, Juuda rahwa Babeli wangi-maale wiis, Fönikia rahwa alla heitis ning Tyruuse linna ära häwitas, nii et ta riik Egiptuse rajani ulatas. Kuna ta mõel wäljas-

Ajalugu.

Asjuri ike.

Nabupolassar.

Nebukadnetsar.

Linna ilu.

pool wahwaid tegusid tegi, kandis tema kõrlus ja auuahnus linna-kaunistuse ning ilustuse eest hoolt: tema ehitas linna uhted hooned, toredad tornid, rohkest ehitud rohuajad. Kõige kaunimad linna ehted olivad „rippuwad ajad“*), mis ta oma abikaasale meelehääd lastis ehitada, kes oma isamaa mägesid mitte ei suutnud ära unustada. Nga laua ei lestinud mitte Babeli wõimus ega wägi.

Teised kuningad.

Nebufadnetsar suri. Tema poeg Evilmerodach sai oma kälimehe läbi surma, kes ise pea lahingis langes. Siis sai Naboned, Nebufadnetsari wäimees, kuningaks ning walitses ühes oma poja Belsatsariga. Sääl tuli Kyrus, linn wõeti ära, Belsatsar langes

Babeli riigi ots: 538.

(§ 8, 4). Naboned wõeti wangi ning saadeti wõeralle maale. Seega oli Babeli riigi ots tulnud aastal 538.

§ 11. Fönikia rahwas.

Maa pind.

1. Wälke ja kitsas teiste riikide kohta oli Fönikia maa: ida pool oli kõrge Libanoni mägestik ja tema harud, lääne pool Wähe-mere wood, põhjas Syria, lõunas Egiptuse riik laialilautamist feelmas. Piirwane rand ei tõntanud suurt wiljasaaki ja kitsad orud ei annud mahti karjakaswatamiseks. Seda rohkem aga oli merel käärusid ning sadamaid, tuule ning tormi eest warjajaid kohte. See nagu ise juhatas rahwast laewasõidule ning äratas tema sees ka upelemisewaimu, mis ju loomu poolest selle soo weres olemas oli. Kaup äratas rikkuse himu, himu äritas uuele tööle ja ettewõttele, lordaminek kandis warandust koju, wara pani wõimujelle aluse ning kaupmehe riik walitses kõigi merede ja meresparte ning randade üle.

Kauplemise kohad.

2. Hakatuses ei saanud nende sõiduriistad mitte kaugemale, kui Greeka maa sartele. Nega mööda kaswis agarus, agarusega julgus, ja nende laewad sõitsiwad põhja poole Inglismaani ja Läänemereni ning lõuna poole Arabia mereni ja India maani. Sah, korra nad sõitsiwad koguni ümber Afrika lõunapoolse otsa: „Baras Neku läsu pääle — kirjutab Herodotus — sõitsiwad nad Punasest merest lõuna poole ära ja tulivad kolme aasta pärast lääne poolt Nilue jõe suhu; oma teekonnal läinud nad meredest läbi ja maadest mööda, kus päike lõuna ajal põhja pool seisnud!“ Igalt maalt, kus nad käitsiwad, tõiwad nad kaupa ja wara kaasa ja müüsiwad igale ühele, kellel himu osta oli. Inglismaalt tõiwad nad tina ja Lääne merelt merewaitu, Hispaniast hõbedat ja Indiaist kallid luid ja ehtepuid ning Arabiast kallid rohtusid ja witrullit; maad kaudu tuliwad killawoorid Babelist riiet, Armeniaist randa, koormakandjaid, orje, Syriast willu ja wiina kaasa tuues. Nje omalt poolt wõtsiwad nad willast ja linast riiet iga tõugu; purpuririiet iga karwa, mis nad wäga osawaste ostasiwad wärwida; klaasasju, mis nad eheteks walmistasiwad. Kaht wiimist asja, purpuriwärwimist ning klaasitegemist oli nende eneste agarus, kui ta wana jutu jälgil kogemata, wäija arwanud. Ka kiidetakse tähtedega kirjutamiskunsti nende leitud ning alatud olewat.

Käsitöö osawus.

*) Mõned peawad „rippuwaid aedu“ Semiramise tööks; lähemat seletust annab Hermann „Doe“, 12.

3. Uru eest ep olnud „kaupmeestel“ mitte aega suurt hoolt wasta. Nad kummardasiwad Baali ja auustasiwad Astarothi ning wiisiwad koguni inimeseohwrid oma kaubajumalalle Molo-kille. Seda enam pidiwad nad walitfufe eest muret: ülem wõimus oli igas linnas iseäranis rikkamate suguwõjade ja osalt pappide käes, kelle tahtnift kuningas pidi täitma, kes igas paigas oma auujärke wanemaitt päris. Kõik linnad ühtekokku loeti linnade ühenduseks, kelle pääks esmalt Sidon päraft Tyrus oli. Ning nagu kodumaa linnad, oliwad ka asutused, kelle seast Karthago linn Afrika rannas kõige tähtsam oli, igauks täieste ijeriit oma enefe walitfufega. Aga mida enam Fönikia rikkus kaswis, seda suuremaks läks rajariikide himu teda omale saada. Babeli kuniinga wäed seistiwad 13 aastat maal, enne kui Nebukadnetsari enefe all Tyruse linn langes ja maa wõera walitfufe alla sattus. Aga Tyruse rahwas oli linnast ära meresaaarele põgenenud: sinna ehitasiwad nad Uue-Tyruse, mis weel enam kui poolkolmat sada aastat õitses, kuni Aleksander Suur tuli ja tema, et ta mitte hääga alla ei heitnud, 7 kuise ümberpiramise järele ära häwitas aastal 332. Eest ajast kaub Fönikia iserahwa nimi.

Walitfus.

Asutused.

Tyruse ots: 606.

Fönikia rahwa ots: 332.

§ 12. Iisraeli rahwas.

1. Semi sugu kõige tähtsam rahwas on Iisraeli rahwas. Seda ep ole ta aga mitte nii oma wägewate tegude ehk suurte sõdade ja määratumate wõitude ning kuulsate meeste läbi, nagu teised tähtsad maailma rahwad, waid seeläbi, et tema üksina ainust Jumalat kummardas ja teda ainuüksi teenis ning tõsist usku elul hoidis ja õnnistusele teed walmistas, mis tema seast kõigele maailmale pidi osaks saama. Sellepärast on usuõpetusel Iisraeli rahwaga enam tegemist, kui üleüldisel ajalool: siin on temast aga nii palju rääkida, kui ta teistesse tähtsatesse riikidesse puudub.

Iisraeli tähtsus.

2. Iisraeli rahwa efiwanem Abraham rändas Uri linnast Kaldea maalt (umbes 2000) Kanaani maale, kust tema pojapöeg Jakob alla Egiptuse läks, kus tema suguwõsa 430 aasta sees rahwaks kaswis. Kuna Warao Meneftha walitfes, päästis Moses nad aastal 1317 Egiptuse „raudahjust“ ning wiis nad „Tõutatud maa“ rajale, kellest Josua 40 aasta päraft üle läks ning Kanaani rahwad ära wõitis. Pärast 300 aastast kohtumõistjate aega sai Saul esimefeks kuningaks. Tema järgmine David wõitis wäenlasted ära ning lantus riigi rajad Eufraati jõest Wähe-mereni ning Egiptuse maast Damaskuse linnani. Tema pöeg Salomon ehitas Jerusalemma uhke templi ja oli kuulus oma tarkuse päraft. Aga päraft tema surma lagunes riik aastal 975 kaheks, Iisraeli ja Juuda riigiks. Sage waen õhtus mõlemate wahel ja wendade weri wärwis wahest maapinna punaseks. Piirirahwad hakkasiwad pääle tungima. Ahasi ajal tuli Syria kuningas Rezin ja Iisraeli kuningas Pekah Jerusalema alla, kelle kuningas wasta prohwetit Jesaja keeldu Isjuri kuniinga Tiglat Pilésari II appi kutfus, kes küll tõeste aitas, aga nii hästi Iisraeli kui Juuda riigile maksu pääle pani: sest ajast oli Juuda teiste alam. Pea päraft seda langes

Rjalugu. Abraham: 2000.

Moses: 1320.

Salomon: 1000.

Riigi jautus: 975.

Juuda wabaduse ots: 740.

- Iisraeli ots: 722. esmalt Iisrael Hosea ajal Assyri kuningas Salmanasfari II. all, fiiis Juuda riik ja Jerusaleem Sidkia ajal Nebukadnetsari läbi aastal 588. Pärast 70 aastast*) wangipõlwe läks küll Juuda rahwas Kyruuse armu läbi aastal 536 oma isamaale tagasi, aga ta jäi Persia alamaks, kunni Aleksander Suur Persia riiki wõites ka Palästina peremehes sai. Palästina maaks aga hüüdsiwad Greek-lased Kanaani maad.
- Rojutulek: 536.
- Makedonia all: 333.
- Pärastised päewad.
- Syria all: 203.
- Juuda waba: 141.
- Rooma all: 63.
- Jerusalema ots: 70 p. Kr.
3. Pärast Aleksandri surma sai Palästina maa mõne segaduse järele Egiptuse kuningate kätte, kelle walitsuse all Juuda maa 100 aastat rahu põlwe maitfis. Siis aga sai ta aastal 203 Syria kuningas Antiochuse kätte, kes rahwast rängaste rõhuma hakkas. Sellepärast püüdis Judas Makkabäus mõega teraga „Sumala rahwalle“ kergitust saada. Aga alles tema noorem wend Simon suutis Juuda rahwast wabaks teha aastal 141. Kuid pea tõusiwad tülid, mis Roomlasi wahela kutsusiwad, ning aastal 63 sai Juuda Rooma alamaks. Selle pääle sai Edomi mees Herodes (40 enne — 2 pärast Kristust) Juuda kuningaks, kui ka Rooma warju all, kunni pärast Agrippa surma Rooma maawalitsejad Palästinasse tuliwad. Nende rõhumise all hakkas rahwas mäsama ning Rooma päälil Wespasianus ja pärast tema poeg Titus wõitsiwad rahutumad ning häwitasiwad Jerusalema linna ära. Särale jäänud rahwa hull pillati laiali ning Juuda rahwa nimi kautati ära maa päält aastal 70 p. Kr.

V. Järk: Muud tähtsad rahwad.

§ 13. Hiina rahwas.

1. Kaugel Ida-Asias Hindi-Khu mägestitust Maailma mereni elas wanemast ajast saadik Mongoli sugu Hiina rahwas, kellest meie sellepärast peame lugu pidama, et ta ammu enne hariduses, teaduses, kunstis ja osawuses kõrge järje pääle on saanud, kui mitmed läänepoolsed kuulsad rahwad. Aga ta on selle sama järje pääle seisma jäänud ega ole mitte edasi astunud ega edasi püüdnud. See tuleb osalt sest, et ta teistest rahwastest loodud mägede eht kättega tehtud müüri läbi koguni lahutatud oli ning ise seda meelega soowis, osalt rahwa wisast meelest, mis käest ei anna, mida osaks saanud, aga ka mitte edenemist ei nõua, osalt riigivalitjusest ja suuremast seisusest, sest mandarinid (mõisnikud) hotawad hoolega rahwast uue aja haridusest ning uuendusest eemalle, et nende wõim ning wõimus mitte ei wäheneks ega kasu kahaneks.
2. Suha lastefaswatamine kandis selle eest hoolt, et wana jääks, unt ei ilmuks: mitte seda ei õpetata ega nõuta, et waim haritud ning mõistus teritatud saaks, waid üksi, et seda teatakse ning tuntakse, mis wanemad on teadnud ja tunnud, et ritigiseadust aunistatakse ning ülemate käske tõrumata ja küsimata kuuldakse ja Hiina maad maailma leskpaigaks peetakse.

*) Babeli wangipõlwe arwatakse 606 aastast hakates, sest et siis esimesed wangid wõeralle maale wiidi.

Sedasama teeb nende kirjakeel, kellel iga sõna jaoks ise täht on. Ja ka nende töö ja tegemine on tuhandete aastate järele seesama: põlluharimine, theekasvatamine, siidivalmistamine. Nende usk langeb, nagu rahvas ise, kahte jalku: ülemate usk on Kong-su-Tsee usk, alamatel Buddha usk. Ajaloost ep ole suuremat ütelda, sest et ta alati, nii kaua kui teada, ühesugune on olnud, muud kui et uuemal ajal hirm Hiinlasi on sundinud võeraid wasta wõtma ning neist lugu pidama.

Teine osa: Greeka rahvas.

Esimene piir: Greeka kangelaste aeg.

I. Järl: Greeka maa ja tema rahvas.

§ 14. Greeka rahwa eluase.

1. Ida maa rahwad kaswasiwad kiireste, õitsesiwad üpris wäga uhkeste, aga — närtsiwiwad pea ning kadusiwad ära maa päält. Mitte nõnda Greeka rahvas. Tema kaswis taimetsest tugewaks tammeks, mis tuult ega tormi ei kartnud, ning kofus alalabhe taewa all õitsewaks õunapuuks, mis oma kadumata wiljaga tuhandeid ning musttuhandeid on toitnud ja karastanud ja rõõmustanud. Tema kaswis ihu poolest wabalt üles, tal oli ifka oma täis inimese õigus käes, ta woli oli waba ning tahtmine oma: see tegi ta waimu wabaks ning walmiks wägewaile waimute nudelle, kelle läbi Greeka rahvas oma loojalt päritud nõuet 'haridust edendada ning kõigele maailmale walguse teed walmistada' auwaste on täitnud ja ise jäänawalt kuulsaks saanud ning täna päewani tähtjaks jäänud. Tema teadus ja tarkus, tema kunst ja osawus, tema luule oli ja on iga inimliku hariduse aluseks ning osawuse hallitaks, mis inimese waimu walgustab ja meelt harib ning hinge ehib.

2. Greeka maa lautas ennast Kall-Euroopa poolsaare lõuna-poolsel jaul laialt ning ulatas Olympuse mäest Tánarioni ninani ja Saarte merest Adria woogudeni. Kõrgete mägede ja sügawate orgude läbi oli ta loomu poolest lõhutud ja nagu loodud hulgale oma jalal seiswalle wabadrüididelle elukohaks. — Greeka maa nime kandsiwad kolm maajagu: Põhja-Greeka maa, Kesk-Greeka maa, Pe-loponnesjus. I. Põhja-Greeka maa jautas Pinduse mägestik kahte osasse: 1. lääne pool Spirus Dodona linnaga, 2. ida pool Thesfalia, kus Olympuse ja Dssa mäe wahel ilus Lempe org oli, ning mitu linna, nagu Solfus, Pharsalus, Larissa. II. Kesk-Greeka maa ehk Hellas langes 9 maakonda. Kõige tähtsamad oliwad: 1. Attika lakukaare sõrwas kehwa mullaga, aga õltpuuning sadamarikas, kus Athena linn ja Marathoni alew tähtsamad paigad; 2. Bõotia loe pool Attikat, kus Thebä, Platää, Ceutra

ja Chäronea linnad; 3. Pholis Böotiaft lääne pool Parnasjuse mäe ja Delphi templiga ning orakliga; teised 6 on vähem tähtjad, III. Peloponnesus ehk Pelopi poolsaar seisib kirda sõrwas Isthmuse kitsuse läbi Hellasega ühes ja langes ka 9 maakonda, kellest tähtsamad on: 1. Lõuna kaares Lakonia kareda loomusega, kus Tangetuse mägi, Eurota jõgi ja tema kaldal Sparta linn, kellele pärast ka Messene maakond osaks sai; 2. Ida kaares Argolis, kus Argose ja Mykenä linnad; 3. põhja kaares Achaja maakond, kelle juure ka Korinthust wõime arvata; 4. lääne kaares Elis, kus Olympia linn, mis oma pidumängude pärast kuulus oli; 5. kesl poolsaart Arkadia maakond Mantinea linnaga.

Saared.

3. Aga mitte üksi suurel maal ei elanud Greeklased, waid ka saartel, kus nad iseäranis wara laetwasõidu ja reiside ning wõeraste maade tundma-õppimise läbi hariduse osalitsiks saiwad enne weel, kui nende suguwennad suurel maal. Pääne rannas oliwad Ioni saared, kelle seas Korkyra (nüüd Korfu) ja Ithaka (nüüd Iheaki) kõige tähtsamad. Lõuna pool Kythera ja Kreta, kuhu Ioonia rahwas juba wanaste omale elupaiku oliwad asutanud. Ida kaares Kubõa saar Hellase wasta, eemal Kylladi ja weel kaugemal Sporadi saarestitud. Wiimaks oli hull suuremaid ning vähemaid saari Wäike-Asia rannas Greeklaste päralt, nende seas Lemnus, Chius, Rhodus.

§ 15. Greeka rahwa sugude aru.

Ennugu:
päris rahwas.

1. Greeka maal elasiwad kõige wanemal ajal mitu rahwa sugu, kelle seast Pelasgi rahwas kõige laiemalt ennast oli wälja loutanud. Tema armastas rahu ning lihtkorralist elu: harris põldu ning teenis oma loodusejumalaid. Aga mitte sellest soost ei sündinud kuulus Greeka rahwas ilmale, waid ühest teisest suguwõsast, mis loomu poolest hoopis füüdim ja julgem, ergem ning kergem, tulisem ja terasem oli. See oli Helleni rahwas, kes esmalt kui wäike Graikoi suguharu Epiruses elas, pärast jäält ennast üle kõige maa laiali loutas, Pelasgi rahwa ära loutas ehk oma wõimuse alla wautas, et temast muud mälestust järele ei jäänud, kui mõned määratumaisi kiwidest lubjata ning liiwata üles loutud „ühesilmaliste“ müürid Peloponnesuses. Wõitja suguwõsa nimetas edespidi ennast ise Helleni rahwaks, kuna Graikoi ehk Greeka nimi Italia rahwaste suus pruugitawaks jäi, kelle jälgijate meiegi selles asjas astume. Ja seefama Helleni ehk Greeka nimi jäi ikka ühendajaks ja aunnimeks, kui ka rahwas aega mööda suguharude ja maakondade järele ühest lahtus ja igauks suguharu ning maakond oma seaduste, oma wiiside, oma kombete järele elas. Pääsuguharuid aga oli neli: Ioonlased, Doorlased, Aollased, Achälased.

Maale tulnud
wõerad.

2. Päris rahwa sekka rändas aga ka mõni wõeras ida maalt: igauks tulija tõi omalt isamaalt midagi kaasa, mis enne Hellenite hulgas olemas ep olnud. Need wõtsiwad wõeraid mõtteid, uusi pruuke, uusi asju küll wasta, aga mitte mõtlemata ega huupi pimedast pääst, waid ikka hääd halwast wälja walides, paha põlates, launist kalliks pidades. Ning mida nad wasta wõtsiwad, seda muutsiwad nad loowal wäl ning luulewõimul ümber oma näu järele ja enese

farnasels, nii et wõerast wärwi mitte enam tunda ega wõerast magu maitsta ei wõidud. Tähtsamad Greeka maale rändajad wõerad olivad Krokops ja Danaos Egiptuse maalt, Kadmos Põnikka maalt, kes kirjutamise kunsti ning wiinamägede harimise kaasa toonud ja Pelops Frygia maalt, kelle nime järele Ioonapoolsaar Peloponnesuseks kutsutud.

§ 16. Greeka rahwa usk ja jumalateenistus.

1. Greeka rahwa luulerikas waim kudus oma mõtted ja arwamised jumalatest ja nende eluasemest taewast kenaks kangaks ning lõi oma usuõpetuse lõbusaks looks, mis Homeruse ja Hesioduse laulude läbi igale Greeklasele tutwaks ning omaks sai. Selle õpetuse järele ep. olnud maailm mitte loodud, waid iseenejest aegade jooksul saanud. Sest algusest oli Chaos, üks pime must määratu tomp, olemas, kõik tühi, kõik paljas, aina pimedus sügawuse pääl. Sääle tekkis maa keskpaika, taewas tema üle, põrgu tema alla. Maa ja taewa pojad ning tütreid olivad titanid ehk looduswäed, kelle jast Kronos ehk aeg kuningaks sai ning kaua kuldse ajal walitses. Aga et ta oma kolm tütarit Hera, Hestia ja Demetra, ning kaks poega, Hadesi ning Poseidoni, ära oli neelnud, sest et neilt oma walitjusele häda ja otja kartis, hakkas noorem poeg Zeus ehk aru, kes ema kawaluse läbi isa kurgust oli pääsnud, temale wasta ning sai suure sõja järele oma waimuwäega toorestest wõimudest jagu, kukutas nad alla põrgu ehk Tartarusse, ning wõttis ise walitjusekepi kätte. Kuid mitte ei unustanud ta wendade õigust, keda Kronos enne langemist elawalt oli wälja sülitanud, waid jautas riigi kolme osasse: ise ta wõttis taewa, Hadeselle andis ta põrgu, Poseidonile jättis ta mere. Maa oli ühetasa kõikide päralt. Kõikide kuningas aga oli Zeus.

Ujupõhi.

Chaos.

Titanid.

2. Taewast ehk jumalate eluasest arwati Olympuse mäe harjal olewat, mis üle pilwede ulatas, tuult ega tormi, wiletsust ega wihma ei tunnud, waid kus alaline lewadine ilu walitses, igawene hiilgaw päike lahkel palgel säras ning walgust andis; alles pärast, kui aru selgis, tõsteti taewas kõrgelle ning loeti Olympust taewa-mäeks. Siin oli ülema jumala Zeuse auujärg, siin tema abiliste, teiste 11 ülema jumala istmed ja hulga alamate jumalate asemel. Siin nad söiwad kadumata rooga, mida ambrosiaks hüüti, ning söiwad jumalikku jooki, mida nektariks kutsuti. Siin nad elasiwad õnnelikku elu: ei nad tunnud häda ega olnud neil surma ega hirmu karta, waid — nõnda laulawad laulikud — alaline rõõmupäike hiilgas ja säras õnne õndsatelle.

Taewas.

3. Olympuse 12 ülema jumalat, nagu neid pärastistel päiwil auustati, olivad: 1. Zeus ehk Jupiter*), Kronose ja Rhea poeg, jumalate ja inimeste isa, taewa ning maa kuningas; wälk oli ta paremas käes ning pissenool ta põlwe pääl, kottas tema jalge ees, kui ta omal uhkel auujärjel istus. 2. Hera ehk Juno, Zeuse õde

Olympuse 12 jumalat.

*) Esimene nimi on Greeka keeli, teine Ladina keeli; et mõlematel, Greeka ja Rooma rahwal, üks ja seesama usk oli, sellepärast saab mõlemast ühes räägitud.

ja abikaasa, taewa perenaene, abielu ja kasimise ning puhtuse jumal; tema käskjalg oli Iris ehk wikerkaar. 3. Poseidon ehk Neptunus, Zeuse wend, merewalitseja ja kuningas; mere all oli tema tore kuninglik hoone, kus ta alamad, merewanad ja näkineid, teda teeniswad; maruwantril sõitis ta, suur wästar käes, üle laenete ja mattis merepõhja, keda ta ei sallinud. 4. Pallas Athene ehk Minerva, tarkuse ja teaduse, kunsti ning osawuse, ka sõja jumal. 5. Apollon ehk Phoebus, Zeuse poeg, ettekuulutuse, luulde, laulu, õnne ja päikese jumal; tema kaasas käiwad 9 noort neidu, kelle üleüldine nimi Musjad on, kes lauldes luuletajale luulet ilmutawad ja kõrwa kuulutawad. 6. Artemis ehk Diana, Apolloni kaskikõde, kuu ja jahil jumal, ka kasimise ning puhtuse kaitseja. 7. Ares ehk Mars, Zeuse poeg, sõja ja waenu jumal, julguse ja siididuse jagaja; tema kaasas käis Iris ehk riid. 8. Hephaistos ehk Vulkanus, Arese wend, lonkur tule ja wase ning raua jumal. 9. Aphrodite ehk Venus, Zeuse tütar, Vulkanuse abikaasa, ilu ning lõbu ja armu ning armastuse jumal; tema kaasas käiwad lõbuloojad Gratiad ja armunoolelastja Gros ehk Amor. 10. Hermes ehk Mercurius, Zeuse poeg, kõne ja kawaluse, agaruse ja kauba jumal; ka jumalate käskjalg ning hingede Hadesse toimetaja. 11. Hestia ehk Besta, Zeuse õde, koduse kaja ja kolde, õnne ja lahuse, riigi ja torra jumal; tema auuks põles leel alati tuli. 12. Themis, õiguse ja seaduse jumal.

Alamad jumalad.

4. Pääle ülemate jumalate oli Greeka rahwal ka hull alamaid jumalaid, kelle arw wiimaks nii suureks kaswis, et igas järwes, jões ehk ojas, igas puus ja igal mäel üht jumalat arwati olewat. Pääle nende, keda ülemate kaasas sai nimetatud, on tähtsamad: Nemesis ehk kätetajumise wägi, Ate ehk sõgedaks tegija ja Molus ehk tuule jumal. Ka wõerailt maist wõtsiwad nad wõeraid jumalaid isamaa jumalate hulka wasta. Nende seast oli kõige kuulsam wiina jumal Dionysos ehk Bacchus.

Wõerailt maist jumalad.

Hades.

5. Hinged läksiwad pärast surma alla Hadesse ehk Hadesse riiki. See oli suur, pime, kole paik nii sügawas maa all, kui taewas maa üle kõrges on. Kõige jäledam ja kole dam koht warjuritigis oli Tartarus ehk põrgu, kuhu kurjad hinged piinapihitide wahel saadeti. Tema rajaks oli suur Loidu jõgi, mis tõrwast ja tules leekis. Rahuliksem ja rõõmustawam oli hääde hingede eluase ehk Elysion, kus kõil waew ja walu ununud, waihus ja rahu walittemas oli. Siin oli kohtulaud, siin istus kuningas Pluton ehk Hades auujärjel ja tema kõrwas ta abikaasa Persephone ehk Proserpina. Warjuritigi wärawa all oli suur kolmepääga koer, nimega Cerberos, wahiks, kes kedagi enam wälja ei lastnud, kes lord sisse oliwad läinud. Sisse aga ei saanud muud, kui need, kelle ihu mulda maetud ehk tules ära põletatud oli, ja needgi pidiwad Acheroni järwe ääres wanale paadimehele Charonille 1 oboluse ehk 5 kopikat maksma. Matmata ja tolli maksmata hinged wotasiwad 100 aastat uffe taga, enne kui sisse lasti.

Jumalateenistus.

6. Jumalateenistus oli mitmesugune. Templites ehk pühades kodades ja mägedel ning mäekünkudel, pühil järwil ja hallikail teeniti jumalaid. Ka ehitati jumalatele auuks altariid ning ohwerdati neile

loome ja wilja magusaks haisuts. Pääle selle paluti waljul häälel ülewalt abi, tänati, kiideti, auustati, tõutati, kui häda käes eht abi waja oli. Ka mõned puhastamise ning pesemise tembud tehti ära, mis pühadust pidi kaswatama, aga pabadust kautama. Zeëranis püüti jumalate tahtmist ning tulewaid asju teada: seda, mis teada saadi, kutsuti oraklikks eht ettekuulutuseks. Draklit aga otsiti ära tunda ning aru saada ohwrielajate sifikonast, lindude lennust ja häälest, püha hiie kohinast ning metsa mühinast, taewa tähtedest ning unenägudest. Kõige kuulsam oli Dëlphi orakel: sääl istus ettekuulutaja naesterahwas eht Pythia kuldkolmejalgsje pääle ja seisis sääl, kunni ta kange maa-auru sunnil, mis kaljupraust wälja woolas, jampfima hakkas. Sonitud sõnadest tegiwad papid kahetfaga salmid walmis ja andsiwad suure kingituse wasta küfija kätte. Kana kestis Dëlphi orakli auu ja kuulus nimi.

Drakel.

II. Särk: Üksikute Kangelaste teud.

§ 17. Deukalion.

1. Pääle jumalate oli Greeklastel ka kaunis arw wägewaid ning tugewaid mehi, kes jumalikust soost pärit oliwad, ning keda nende kange jõuu pärast kangelasteks kutsuti. Neist räägiwad palju Greeka rahwa muistsed lood ning kiidawad neid wäga nende laulfikute luuletused, olgu nad lugulaulud (eposed) eht näitemängud. See kõik tunnistab, ei Greeka rahwas oma esiwanemaist ja nende tegudest oskas lugu pidada ja oma enese waimuwarast mõistis enesele lõbusaid tundfifid luua ja mitte ei läinud wõeralt wäljalt wõtma, mis tema waimule waigistuseks ning karastuseks tarwis läks.

Kangelased.

2. Kõige wanem kangelane, kellest wana lugu kõneseb, olnud Prometheus. Tema oli titani Tjapetuse poeg ning tal olnud luba, taewalste koosolekul käia. Aga korra ta wõttis luata säde me tuld taewast kaasa ning tõi maha, sest senni ep olnud tuld maa pääl mitte olemas ega tunnud inimesed mitte tema kasu. Kuid Zeus pidas tuletoomist warguseks ning lastis inimeste esimese häätegi ja Kaukasuse mäe külge raske raudahelaga kinni needida ning saatis kotta ta kallale, kes iga päew maks ta seest ära sõi, mis ikka jälle uueste kaswis. Ja 300 aastat pidi jumalik wõsu walusamat piina kannatama, enne kui Herakles ta ära päästis.

Prometheus.

3. Aga hõelus ja kurjus läks ülelâte, kui taewalik and ilma- lastele oli osaks saanud: õigusest ei hoolitud, kohusest ei küsitud, käfi tegi, mis süda käs'is. Sääl kihwatas Zeus omas waimus ning tegi taewa luugid ning sügawuse hallikad lahti ja wesi woolas üle kõige maa ja kõif liha sai surma. Üksi Prometheuse poeg Deukalion päästis oma naese Pyrrhaga, sest wee wood tõstfiwad tema laewuse lendu ning kandis ta kõrgelle Parnassuse mäekingule, kus laew seisma jäi. Kui wesi alanes ja maapind ära tahenes, astufiwad nad laewast wälja, ehitafiwad altari ning ohwerdastiwad Zeusele tänuohwri. See oli taewatuninga meele pärast. Tema saatis Hermeje üttema, et iga soom, mis Deukalioni eht tema abikaasa suu wälja ütles, täidetud saaks. Mõlemad hüüdfiwad: „Zeus lastu jälle inimesi sündida ning täitku maailma jälle rahwaga!“ Hermes käs'is ema

Uputus.

Deukalion.

Uus rahwas. Luid seljataha wisata. Deukalion aga hüüdis: „Meie m a a on meie e m a ja k i w i d on tema luud!“ Ja ta wiskas kivi oma selja taha; sedasama tegi ta naene. Ja waata! Neist kividest, mis Deukalion wiskas, sündiswad mehed, aga neist, mis Pyrrha, naesed. Sedawiisi sündiswad jälle inimesed ilma ning sai maailm rahwaga täidetud.

§ 18. Herakles.

Lapsepõli.

1. Kuulsatest kuulsam kangelane oli Herakles ehk Herkules. Tema oli Zeuse ja Thebä kuninga tütre Al-
mene poeg. Hera wihtas teda sündimisest saadik. Kaks suurt madu läksiwad tema käsu pääle last kätkis ära neelma. Aga ta haaras oma kätega madude kõrist kinni ja kägistas nad furnuks. Pea kaswis poisikene tugewaks ning kangeks meheks ja harjutas oma jõudu metsaliste wasta wõideldes, kellest sellel ajal Greeka metsad kubisesiswad. Seesugusel käigul juhtus ta kord teelahknel kahe taewaliku naesterahwa wasta, keda ta ei tunnud. „Tule, käi minu järel! Ma seadan sind õnne radadelle ning ilu rohuaeda!“ ütles toredam, kellel edewus silmast wälja wahtis. „Kes ja siis ise oled!“ küsis Herakles. „Minu sõbrad kutsuwad mind Lõbuduseks, aga mu wihamehed hüüawad mind Hõeuseks.“ Herakles pööris talle sõna lausumata selga ning küsis teiselt, kelle palgest tõsibus ja tõde kui päike paistis: „Ja kes oled sina?“ Tõsiselt kostis ta: „Wagadus ja Hääbus on minu nimed. Waewast ja wiletusest wiin ma sind läbi ja saadan sind taewa rõõmu sisse, kui sa minu hoole alla ennast annad.“ Herakles tõutas Hääduse tahtmist täita ja tema teed käia, õigust taga nõuda ja hõelust ning kurjust ära põlata.

Teelahknel.

Õnn ja õnnetus.

2. Warsti pärast seda päästis ta Thebä linna waenlaste käest ära ning sai selle eest kuninga wäimeheks. Tema elas õnnelikku abielu ja kaheksa last rõõmustasiwad ta südant, kui ta maad metsikutest puhastamast koju tuli. Sääl wõttis Hera wiha tal mõistuse pääst. Hullu-tujus hukkas ta oma abikaasa ja lapsed ära. Sai aga kuri töö tehtud, tuli meel jälle pähä. Drakli käsu pääle läks ta siis Argoli kuninga Eurystheuse juure, kus ta ennast weresüüist pidada puhastama. Aga Eurystheus oli Hera wiha tööriist ning ta saatis sellepärast kangelast ühest hädaohust teise ja nõudis temalt töid, mis ükski inimene teha ei suutnud. Kuid Herakles tegi kõik ära, mis teda kästi, kurni ta kuulsate tööde arw 12 suur oli.

12 tööd.

1. Lõwi.

3. Nemea lõukoera tapmine oli tal esimeseks tööks. Nemea linna ümberkaudu murdis ja möllas määratu lõukoer

juba kuu aega. Ükski oda ega nool teda ei haawanud: nii paks oli ta nahk ja sage ta karw. Kõik südid kütid leidsiwad ta hammaste all surma. Herakles läks ja kägistas teda kõrist ja lõi nuiaga ta pääluu lõhki. Siis nülgis ta metsalisel naha seljast ära ning pani wammuse asemel oma õlale.

Lerna mau surmas ta teiseks. See kole loom elas Lerna all suures soos ja sõi oma saja suuga kõik ära, kes aga sinna ligimaille juhtus minema, oli ta mees ehk metsaline. Ta tappa teda elukat ei saanud: kui pää otsast lõõdi, kaswasiwad kaks uut pääd asemelle. Sedawiisi oligi ta pääde arw kümnest sajani kaswanud. Herakles süütas metsa põlema, wöttis põlewa puu kätte, lõi siis elukat pää otsast ära ning põlew tungal ei lastnud uusi päid kaswada. Seda wiisi langes üks pää teise järele, kummi paljad kaelad järele jäiwad. Mau hamba ilaga wõidis Herakles oma nooled ära, nii et nad ifka ilma armuta surmasiwad.

Kuldсарwiga ning wassjõrgadega Artemise hirwe püüdis selle pääle Herakles kinni, ehk küll loom karme oli otse kui nool. Aga nagu nool, nõnda wõis ka hirw wiimaks ära ning sattus taga-ajaja pihku.

Koleda metssea wöttis ta siis kinni, kes Trymanthuse mäe ümberkaudu palju kurja tegi. Elusalt kandis ta harjuslase turjal kuningaga ette. Aga Eurystheus puges hirmuga tõrde peitu.

Augia karjalaudad haris ta pärast seda ühe ainsa päewaga puhtaks. Sääli oliwad 3000 lojust 30 aastat sees olnud ega ep olnud selle aja sees hargitait sõnnikut ära tõstetud. Herakles tegi Penéuse jõele paisu ette ning lastis laineid uut teed mööda karjalaudast läbi woolata: ning woogude hoog uhtis kõik ühe päewaga puhtaks.

Wassnokalistes rööwilinnud huffas ta siis ära, kes Stymphaluse järwel asusiwad ning ümberkaudsel maal palju kahju tegiwad.

Gullu härja püüdis ta selle pääle Kreeta saarel kinni ning wiis ta Argolisje. Aga Eurystheus lastis looma jälle lahti, kes nüüd Attika maad läks laastama.

Amazoni kuningaga-emandada Hippolyte wöö tõi ta siis ära ning andis Argoli kuningaga tütrele. Enne äratulekut kantas ta Amazoni rahwa kõige walitsejaga ära: Amazoni maal aga oliwad üffi naesed elamas, mitte üht mehe hinge.

2. Mabu.

3. Hirw.

4. Siga.

5. Karjalaut.

6. Linnud.

7. Härg.

8. Wöö.

9. Hobused.

Thrakia inimesesööjad hobused tõi ta pärast seda Mykenässe. Nende peremehe kuningaga Diomedese lastis ta hobustest ära süüa, nagu see enne iga wõeraga oli teinud.

10. Lojused.

Geryoni lojused wõttis ta siis kaugelt lääne poolt mereäärast kaasa ning wiis laewaga Argolisje. Kolmepääga kangelase enese ja tema kahepääga koera huffas ta ära.

11. Sunab.

Hesperia kulbõunu käis ta weel kaugelt lääne okeani ehk ulgumere saarest toomas. See töö oli ränk: lendaw madu oli wahiks juures ja üksi taewawõlwi kandja Atlas tundis teed. Herakles aga wõttis taewakummi senni oma kanda, kui Atlas õunu otsimas käis. Sedawiisi läks see töö korda.

12. Põrgukoer.

Põrgu kolmepääga koera Kerberuse tõi ta wiimaks Hadesest walge ette. Pluton andis luba, mõgata ja sauata wärawawahiti kinni wõtta, muudu mitte. Herakles tegi seda ning tuli koleda loomaga kuningaga ette. Aga Eurystheus kartis teda weel enam kui metsõiga ning kästis teda tagasi wiia. Herakles lastis wangi lahti ja ta wajus kohe maa alla, kus ta kodu oli.

Uus õnn ja õnnetus.

4. Kui Herakles sellel kombel tofina töid oli ära teinud, pööris ta Thebä linna tagasi, sest et weresüü wiha waigistatud oli. Aga kaua ei kestnud mitte paremad päewad: Hadesese wärawawahi hambahaaw wõttis wägewal mehel aru pääst ära. Meeletumalt tegi ta mõnda kurja: ta kuulsat Delphi templit käis ta riisumas. Sääal saatis teda orakel Lydia maale, kus ta kuningas-emandaga Omphale orjaks sai, sest sellel kombel saada ta üksi omast haiguselt lahti. Omphale pani talle naese riided selga ning lastis teda wõfil willu fedrada. Aga ka see aeg läks. Terwe meelega tuli ta Greeka maale tagasi ning sai raskest wõitlemises, kus ta ühe tigeda jõejumala ära wõitis, ilusa Dejaneira omale wõidupalgaks, kelle ta kohe ära kosis. Aga kogu minnes olesks noorik talt pea-aegu ära riisunud. Tema jõudis suure sügawa jõe äärde, kelle kaldal kentaurus Nessus elas, kelle altkeha hobusewarki neljajalgne oli, aga ülewalt keha mehe pihtadega ja kättega. See poolwärmik wõttis kangelase luuga Dejaneira oma turjale ning ujus temaga üle jõe. Aga nii kui ta kaldalle sai, hakkas ta metsja jookõma kõige oma koormaga. Kuid Herakles lastis ta oma surmanõolega maha. Surres andis Nessus oma werise wammuse nooriku kätte ja kästis teda siis oma mehele selga anda, kui ta armastus kahtlaseks läheks.

Dejaneira.

Nessus.

Heraklese surm.

5. Ei läinudgi palju aega, kui Herakles wõidul jälle ühe ilusa kuningaga tütre nimega Iole auupalgaks sai. Deja-

neira kartis oma meest taganewat ning tuletas omale Nessuse sõna meelde. Tema kudus wammusewillast uue kuue ja saatis Heraklese kätte, kes parajaste Cubõa saarel Zeusele ohwerdas. Rõõmuga pani kangelane uue riide selga. Aga waewalt oli wammus soojaks läinud, kui ta kui tangidega ihu külge hakkas ning nagu tuli põletas: Perna mau surmaw ila oli temasse kuue küljest puutunud. Wihaga kiskus ta wammuse seljast, aga riidega tükis kiskus ta ka liha ja naha maha. Tulise waluga läks ta Trachine maakonda, kus Dejanaira enese ehmatusega üles poos. Sääl tegi ta oma sõbra Solause abiga suure puuriida ja läks tema otsa. Enne kinkis ta oma nooled Philotteteselle ja käskis teda riita põlema süüdata. See sündis. Wälk tuli ja wehkis waenu wermed puruks. Hing läks ülesse taewa. Sumalad wõtsiwad teda lahkest oma seltsi wasta. Ka Hera leppis temaga ning andis talle noorse jumala Hebe abikaasaks. Sääl ta elas rõõmus ja rahus. Rahwas aga auustas teda kui jumalat.

§ 19. Theseus.

1. Heraklese järel on Theseus kõige tähtsam kangelane. Tema isa nimi oli Aegeus, Athena linna kuningas. Theseus kaswis oma wanaisa kojast üles. Kui täie-ealiseks sai, tõstis ta suure kivi üles, kelle alla ta isa oma kingad ja mõega oli matnud. „Kui mu poeg — ütelnud ta — jeda kivi suudab ära weeretada, wõtku ta mõega ja kingad kätte ja tulgu Athena linna. Aga muidu ta ärgu tulgu!“ Kingad käes ja mõel wõel läks Theseus teele. Aga tee oli rööwlitega ja metsikutega täidetud. Kuid Theseus ei hoolinud kellestki, waid jõudis terwelt oma isa juure.

Papje põll.

2. Esiti juhtus ta ühe määratu mehe wasta, kelle nimi Periphetes oli. Seesama kargas salaja kassi kombel reisijate pääle ja ldi nad oma nuiaga maha. Theseus tegi ta enesega sedasama. Edasi minnes oli warsti uus takistus wastas: isthmuse kitsusel pidas kole kuusepainutaja Sinnis wahti. Iga teekäija wõttis ta kinni, kõitis teise jala teise kuuse latwa, mis ta selle tarwis kokku painutas, ning siis laskis ühe poonega lahti, nii et kuused waesed reisijad koleadal kombel lõhki kiskusiwad. Ka tema sai oma teenitud palga kuuse ladwas kätte. Keelmata sammus noor kangelane Attika maakonda. Sääl ostas teda Kephissuse jõe kaldal kolmas hõeluse ori. Prokrustes oli ta nimi. Tema kutsus mahedal sõnal ja libedal keelal rändajad oma katuse alla lõunat wõtma

Takistused teel.

Sinnis.

Prokrustes.

ehk õomajale jääma. Siis aga wiis waese teekäija magama: oli ta lühike, pani pikka sängi, sidus jalad jalutski külge kinni ja wenitas waest inimest senni kui pää päitsesse puutus; oli ta pikk, wiiskas wäikesse woodisse ja raius nii pikalt jalad otsast ära, et sisse mahtus. Theseus pani ta enese igaweste magama.

Athena leinus.

3. Athenasse jõudes leidis ta hirmu ja häda eest: Heraklese toodud hull härg möllas Marathoni lagedal: kaemis, tappis, purustas, oli ees kes tahtnes. Theseus aga tappis ta odaga ära. Kuid suurem kurbus kostis igast Athena aknast koju jõudjalle kõrwa: aeg oli jälle käes, kus 7 noort meest ja

Minotaurus.

7 noort neidu pidivad Kretasse koleda Minotauruse kurku minema. Sest wägew Kreta kuningas Minos oli Athena rahwa ära wõitnud ning neile maksuks pääle pannud iga aasta tagalt 14 noort inimest, poisja ja tüdrukuid, Minotauruselle jõögiks saata. See elukas aga oli pool meest, pool härga ning elas Kreta Labyrinthuses, hoones, mis nii teeradasiid ja urkaid risti ja põiki täis oli, et igauks, kes sisse sattus, ära effis ning mitte enam wälja ei pääsnud. Theseus läks kaasa ning tappis Minotauruse ära. Labyrinthusest aga pääsis ta lõngakera abiga, mida talle Minose tütar Ariadne oli annud, sest ta sidus sisse minnes lõnga otja ukse piitjala külge ning hoidis kera käes, ja eie juhatusel tuli ta wälja. Seeläbi oli Athena linn selle inetu ränga maksu alt lahti ning Theseus pööris koju tagasi. Ka Ariadne sõitis kaasa. Aga Naruse jaarel jättis ta neiu maha. Kuid nuhtlus ei jäänud talle selle eest mitte tulemata: tema unustas muste purje walgete wasta wahetamata, nagu minnes oli ära räägitud, ja Aegeus arwas musta lippu nähes oma poega metsalise kõhus olewat ning kukutas ennast meelt ära heites kaljult merde. Tema nime järele kutsuti sellepärast Saarte merd ka Aegeuse mereks.

Ariadne.

Theseuse walitus.

4. Nüüd wõttis Theseus walitsuse ohjad oma kätte. Aga maa oli nagu lagunud hoone: 12 walda waidlesiwad aina alati teine teisega, ühendust ep oliud olemaski. Theseus ühendas kõik wallad ühels maakonnaks ehk riigiks, kelle nimi Attika oli, ja tõstis Athena päälinnaks ja kõikide asjade keskpaigaks. Ta tegi ka wahet seisuse ja seisuse wahele ning kinnitas nende õigused ja tööd ära.

Seisused.

4^p. Kõige maa jagas ta nelja jauskonda ehk phylasse. Igas jauskonnas oli kolm seisust: eupatridid ehk mõisnikuseisus, geomorid ehk põlluharijad, demiurgid ehk käsitöölised. Eupatridide päralt oli maa, ja kohtu ja papiõigus. Geomorid pidwad oma maa-

lapi eest matsu maksma. Demiurgid elasiwad matsu, aga walit-
fufe ega hääle õigust neil ep olnud.

5. Eht küll Theseus eupatridibelle kõik õigused kätte andis,
ka kuningas õigused nende päralt jättis ja ise paljalt wäeülemaks
ning kohtus eesistunikuks jäi, — sellegi pärast ep olnud eupa-
tridid mitte tema sõbrad. Ta kui Theseus korra kodust ära
oli, tõstis Menestheus mäsju ning kuningas ei tohtinud mitte
enam koju tulla, waid pidi Skyruse saarde põgenema. Aga
sääline kuningas Lykomeides lükkas ta selja tagant kaljult merde.
Kuid pärast auustasiwad Athenlased teda kui pooljumalat
ja ehitasiwad tema auuks altarid ja kabeli tema luude üle,
mis nad Skyruse saarelt Athenasse oliwad toonud.

Theseuse surm.

III. Jätk: Ühendatud kangelaste teud.

§ 20. Argosõitjad: Jason.

1. Küll oliwad kangelased nagu Herakles ja Theseus
üksikult suuri asju korda saatnud ning wägewaid tegusid teinud,
aga weel suuremat sünnitati ning tähtsamat tehti, kui kanged
mehed ühendatud jõnul ja nõnul tööd ette wõtsiwad. Nii-
sugusest lugudest esimene oli Argosõit; see oli Greeka kuul-
sate meeste teekäik Kolchi maale, mis Musta mere ida rannas
oli. Selle sõidu juhataja Jason oli Solkuse linnast pärit.
Tema wanaisa oli selle linna ehitaja ning kuningas olnud,
aga ta isa Alson oli ühe sugulase Pelia eest pidanud põge-
nema. Jason kaswis maal üles ning sai nooreks meheks.
Duline himu kuulsaate tegude järele ärkas tema südames põlema,
kui ta Heraklesest ning Theseusest kuulis: nende sarnaseks tahtis
ta saada. Kui parajaste noor weri nii tema soontes kikas,
toodi talle sõna, et Solkuses merejumalalle Poseidonille suurt
püha pühitsestakse. Tema lootis säält tööd leida ning tõttas
teele. Ühe ojakese kaldal, mis kängeste woolas, nägi ta wana-
moorikest haledaste wette wahtiwat. Jason arwas teda üle
wee saada tahtwat, tõstis ta ilma küsimata kufile ning kandis
üle. Aga woogude hoog oli teise kinga jalast ära uhtunud
ning alla wiinud. Jason tahtis tagasi pöörata, aga moorikene
käästis teda ühe kingaga edasi minna. Ise kadus linna
kombel ära.

Ühenduse tähtsus.

Jason.

2. Pelialle aga oli orafel kuulutanud, et ühekingaga
mees teda surma saata. Nii kui ta Jasonit nägi tulewat,
ehmatas ta ära, sest tema tuli ühe kingaga. Aga pea oli
aru peetud: tema teretas tulijat lahkeste ja nimetas teda riigi-

Pelia.

Kuldnahk. pärijaks, kuid enne pidada Kolchi maale minema ning kuld-
nahka*) säält ära tooma, sest halb asi olla, kui kuningas
nimi mitte ka kuulus nimi ep olla. Kuldnahk aga rippus
fõrges tamme otsas ja unetu lendaw madu oli wahiks juures
ning ep olnud loota, et sääline kuningas nahka hääga kätte
annaks. Seda teadis Pelias ning lootis säält Jasoni surma.
Jason ise aga oli üpris wäga rõõmus, et nüüd tal tee kuulsaks
saamiseks lahti oli.

Argo. 3. Sõnum lagunes laiali: igalt poolt tuli tugewaid
mehi kokku, kes kuulsalle käigule tahtsiwad kaasa minna. Kõik,
Drfheus. nende seas Herakles ja Theseus ning laulik Drpheus, — kes
oma lauluga metselajad taltsaks teinud ning puud ja põõsad
hüppama pannud, — kõik astusiwad suure tugewa laewa
pääle, mida Argos kutsuti, ning sõitsiwad ära. Mitmest
hädast ning ohust pääsiwad nad õnnega läbi ning jõudsiwad
terwelt Kolchi maale. Sääll päris Jason kuningalt kuldnahka.
Mietes. „Munan küll“, kostis kuningas Mietes, „aga enne näita, et
ja mees oled! Mul on kaks tulepurskawat härga: wõta pane
neile jutad pähä, künna põld ära ja külwa lendwa mau
hambad pääle ning siis tapa raudmehed ära, kes wagudest
wälja kaswawad; kui seega walmis oled, ep ole sul muud
tegemist, kui huffad lendwa mau ära, wõtad kuldnaha kaasa
ja lähed!“

Medeia. 4. Hõlbus oli küll õelda, rassem mõelda, weel rängem
teha. Ep oleks Jason omast wäest ka uial mitte suutnud
kasku täita, kui mitte Mietese tütar Medeia, kes nõiarõhte
tundis, talle appi ei oleks tulnud. Tema andis Jasonille ühe
salwi, mis teda tule ja wee wasta kaitfis, ja kiwi, mis ta
raudmeeste keskele pidi wiskama. See ka sündis. Jason
pani tulest ja suitsust hoolimata, mis sõnnidel suust ning nina-
sõõrmetest wälja purskas, härgille jutad pähä ning kündis
põllu ära; siis külwas ta mauhambaid ja kohe kerkisiwad
koledad mehed maast üles. Jason aga wiskas nõiakivi nende
seffa ja kohe kargasiwad waewalt sündinud kangelased teine
teise kallale ning kägistasiwad üksteist ära. Ka lendwa mau
nõidus Medeia magama, aga Jason surmas ta ära, wõttis
kuldnaha kaasa ja sõitis Medeiaga ühes wõ pimeduses ära,
sest selge asi oli, et kuningas nahka ei tahtnud anda. Ta
Pääsmine. nende hirm ep olnud asjata. Sest waewalt leidis Mietes

*) Kes teada soowib, kuda kuldnahk Kolchi maale sai, lugegu
Jakobsoni Lug. r. III, § 43.

kuldnaha waja, kui ta ruttu hulga laewadega järele hakkas kihutama. Suba nägiwad Argosõitjad tema laewa ja mõne tunni pärast — oleks hukatus käes olnud, kui mitte Medeia koleda töö läbi neid ep oleks päästnud: tema lõikus oma wennaese, keda ta kaasa oli wõtnud, tükkis ja pilbus ta liikmed üks haawalt sinna ja tänna rahnude pääle; pää aga pani ta pika ridwa otja. Miertes tundis oma pojakese pää ära ja läks tema liikmeid korjama, et neid auusaste maha matta, aga jenni pääsiwad Argosõitjad oma teed.

5. Luuga wõeti kuldnaha toojad Greeka maal wasta, kuhu nad iial läksiwad. Sõegi Pelias kiitis Jasoni wahwust ja südidust. Kuid oma tõutust ei täitnud ta siiski mitte: riik jäi nagu enne tema pärast. Pelias aga sai pea Medeia kawaluse läbi surma: tema tuli wana nõiamoori näul ning nõia riides Solkuse linna, rääkis Pelia tütardele, et tema wõida wanadust nooruseks muuta. Need palusiwad teda oma isa nooreks muuta, sest ta olla juba wana ning pea wõida surm tulla. Medeia käsu pääle lõikasiwad nad oma isa were-soone lõhki, et wana weri wälja jookseks. Aga ei mõjunud walenõidumine: Pelias oli surnud ning jäi surnuks. Ka nüüd ei saanud Jason mitte kuningaks, waid Pelia poeg, kelle wiha eest nii hästi Jason kui Medeia ära pidiwad põgenema. Aga ka wõeral maal ei käinud nende käsi mitte hästi. Korinthuse linnas lahkus Jason Medeiaist ära, ning kosis omale uue abikaasa. Medeia aga hukkas Jasoni lapsed ära ning põgenes ise Attika maale, kust ta warjupaika leidis.

Rojuminet.

Pelia tütreb.

Jasoni ja Medeia wiimne lugu.

§ 21. Troja sõda. Achilles.

1. Kuulsam hoopis kui Argosõit oli Troja sõda, kus terwe Greeka maa oma laewadega üle Saarte mere Asia randa sõitis ja jään 10 aastat järgi mööda Troja linna wasta sõdis, kunni ta teda kätte sai ning ära häwitas. Selle sõjatule süütaja oli riinjumal Eris. Sest kui Thesjalia kuningas Peleus merejumala Thetisega pulme pidas, oliwad kõik jumalad rõõmupidule kutsutud, ükski mitte Eris. Tema aga wihastas wäga selle üle, wõttis kulbdõuna, kirjutas ta pääle: „Kõige ilusamalle!“ ning wiskas ta pulmaliste sekka. Dun wõeti maast üles, loeti päälkiri ära ja iga jumalik ilu pidas ennast kõige kenamaks. Kõige enam aga arwasiwad Hera ja Athene ja Aphrodite omal õigust olewat ning nõudsiwad Zeuselt otsust. Taewakuningas aga saatis nad Troja kuningas poja Parisi juure, kes iludusest aru pidi andma.

Sõja-süüdis.

Peleuse pulmad.

Paris.

See hoidis parajaste oma isa karja Ida mäel, kui toredad taewalikud naesterahwad talle äkiste ilmuwad. Igauks tõutas talle midagi, kui ta õuna temale mõistaks: Hera tõutas walitsust kõige maa üle, Athene kuulsat targa nime, Aphrodite aga kõige ilusama naese maailmas. Paris mõtles, waatas, mõtles, andis õuna Aphroditele. Ilujumala nõuu pääle läks ta pea pärast seda Greeka maale Sparta kuningalle Menelaoselle külaliseks, kellel ilus Helena, selleaegne nägusam naesterahwas, abikaasaks oli. Menelaos wõttis teda lahkestest wasta, aga Paris tasus ta lahkest pahaste: tema riisus, kuna peremees kodust ära läis, tema wara ja abikaasa ära ning tõttas ruttu Trojasse.

Helena.

Wiha.

Mülis.

Achilles.

Tuulewartus.

Kalkhas.

Sphigeneia.

Troja ees.

2. See tegu süttas wiha Greeka kuningate ja wanemate südameis põlema. Põhjast ja lõunast, idast ja läänest, suurelt maalt ja saartelt tuliwad nad hulgani Mülise linna koku ning wõtsiwad nõuaks naeseröwõwille kätte maksta. Kõikide päämees ja ülem oli Mykenä kuningas Agamemnon; tema järgmine oli ta wend Menelaos, kelle abikaasa ära oli riisutud. Kõikidest tugewam ja tulisem, ilusam ja nägusam oli Achilles, Peleuse ja Thetise poeg: tema järas otse kui päike kuude keskel. Kõige targem ja kawalam, agaram ning osawam aga Odysseus, Ithaka saare kuningas. Kõik, koku pääle 100,000 mehe, oliwad walmis minemas. Aga tuul oli waifi ehk wasta, laewad ei saanud sadamast wälja. Sää! kuulutas tart Kalkhas: „Enne siit üks hing ei pääse, kui Agamemnon oma tütre Sphigeneia Artemisele on ohwerdanud, sest jahijumal on täis wiha, et Greeklaste päälil tema hirwi on ära tapnud!“ Kõik ehmatastiwad, Sphigeneia isa kõige enam. Aga ei aitanud: juba oli neitsi otse kui ohwritall altariil puude pääl, juba wälkus teraw nuga papi käes — — — sää! halastas Artemis neitsi noore elu pääle ning wiis ta pilwerunkal ära Tauria*) maale, kus ta edespidi jahijumalalle ohwerdaja ammetit pidas. Kuninga tütre asemel aga seisib walge hirw altari ees, seda nüüd ohwerdati. Ning kobe pööris tuul päri, laewad läksiwad teele, rand kadus selja taha.

3. Skamandri jõe kaldal seisib Troja linn; tema ümber oli tugew müür warjuks ja kindlad kiwitornid kaitsiwad teda pääletungijate wasta. Ka oli ta täis sõjamehi, kõikidel wahedad mõõgad wõõl ning terawad odad käes. Wäeülemaks oli elatanud kuningas Priamus ise. Aga lahingi juhatajaks

*) Tauria maa on praegune Krimmi saar.

oli Priamuse wanem poeg Hektor, kes oma julguse, sübiduse ja wahwuse poolest ühesiki Greeklasest maha ei jäänud. Kerge waewaga linna kätte saada, ei wõinud loota. Sellepärast lõiwad Greeklased mereranda leeri üles ning hakkasiwad linna ümber piirama. Aga mitte ei teinud nad walli linnale ümber, et keegi wälja ega sisse ei pääseks, waid wõitlesiwad leeri ja linna wahel waenuwäljal. Greeklased läksiwad leerist siit poolt, Trojalased tuliwad linnast säält poolt ja jäiwad wastastikku seisma. See ehk teine suurtsugu mees astus wägede wahele, kuulutas walju häälega oma suurt sugu, kuulsat nime ja wahwu tegusid ning kutsus omale wastalist. Igakord ilmus üks, kes niisamati oma kuulust kuulutas, ja kaksik sõda algas. Kõik teised waatasiwad päält. Aga nii kui teine wõitleja langes, hakkas mõet ja oda üleüldse möllama ja lahing läks lahti, sest seda peeti auutumaks look, kui wõitja oma wastase surnuteha sai ära wiia. Üleüldse wõitlesiwad päälikud sõjawankril, soldatid jala. Ratsalisi ep olnud. Sõjariistad oliwad wäsest tehtud piigid, mõegad, wiskodad, ambud ning nooled ja lingud. Kehawarjuks oli suur kilp, mis härjanahast tehtud ning wäsega päält walatud oli. Löppis lahing, siis peeti mitu päewa rahu, et furnuid wõiks tarwiliku aunga puuriidal ära põletada. Wõit oli heitlik, kord oli ta siin, kord säält, selget aru ei saanud.

Hektor.

Wõitlemise wiisid.

Sõjariistad.

Sõja wäatus.

4. Kümnes aasta oli juba kätte tulnud sest saadik, kui waenlane Troja wärawa ette oli jõudnud. Hektor*) wahwus aga oli linna warjanud ja Greeklaste waewad ja wõitlemised tänini tühjaks läinud. Jah, neil meestel oli ju mitu korda himu olnud koju minna, aga Ddysseuse osawus oli selle eest hoidnud ning Greeklasi paigal pidanud. Kuid hästi ei käinud nende käsi mitte koguni, iseäranis, kui Achilles teistest ära lahkus ning tööta omas leeris seisis, sest Agamemnon oli teda ilma õigusetu pahandanud. Trojalased tungisiwad pääle, Greeklased taganesiwad, otsisiwad warju leeri walli tagalt, aga ka sinna tungisiwad waenlased pääle. Jah, juba leekis esimene laew Troja tulest, juba sattusiwad esimesed telgid õiskawa waenlase kätte, — aga säält tuli Achillese sõber Patroklos tema riides ja tema sõjariistade all. Troja rahwas pidas teda Thetise pojaks ning põgenes ära. Aga Hektor tundis ta ära, hakkas temaga wõitlema, lõi tema furnuks ning wõttis ta sõjariistad ära. Nii kui Achilles seda kuulis,

Achillese wisa.

Patroklos.

*) Hektori jumalagajätmisest loe Jakobsoni Zug. v. III, § 44.

fai ta süda täis valu ja wiha, otse kui lõukoeral, kelle pojad kütt ära riisunud. Ta nuttis ja wandus kättemaksmist sõbra surmajalle. Aga et tal sõjariistu ei olnud, pidi ta teise hommikuni ootama, kuna ema Thetis Hephästose käest käis uut mundrit ja kilpi mõeka toomas. Kuid siis ta enam ei wiitnud aega, waid tõttas surma surmaga tasuma.

Achilles ja Hektor.

5. Hirm käis Achillese hiilgawate sõjariistade ees ja ehmatas ajas kõik Trojalased põgenema. Hektor aga tahtis oma wastast südil südamel ära oodata ning jäi seisma. Kuid temalegi tuli hirm pääle, kui ta waenlase wihast lõkendawaid palgeid nägi, ning ta jookkis kolm korda ümber linna, enne kui uueste julgust wõttes ootama jäi. „Küllalt juba jooksjust, wägew Achilles!“ hüüdis ta. „Nüüd wõitleme! Aga wandugem jumalate ees, et wõitja oma wõidetud waenlase surnukehale mitte liiga ei tee, waid et ta teda lunastusehinna eest tema rahwalle tagasi annab!“ Aga armuta kostis Achilles: „Ep ole seadust ega armu minu ega sinu wahel! Kas wõib oinas hundiga ühel sõõdil rohtu süüa, wõi suudawad lõukoerad inimesega ühel murul rooga wõtta? Mitte maiku!“ Seega wiskas ta oma wiskoda Hektori pääle. Aga karme oli teine, kummardas kähku ja surm läks mööda. Aga tema rõõmuõiskamine oli üriken: tulejumala tehtud kilp warjas wägewat jumalikku wõsu iga hoobi wasta ja pea rauges Troja kaitsja jõud. Ning Achillese mõek tungis ta kaelast läbi, nii et ta suri. Wõitja torkas mõegaga surnukeha jalad pahkluu äärest läbi, pistis rihma haawasse ning sidus wantri külge kinni. Ise kihutas tuhat nelja leeri tagasi ja laskis surnut rippudes mööda maad wantri järele lohistada. Veeris aga wiskas wõitja ta koerte ette. Kuid koerad heitsiwad armu endise wägewa Hektori pääle ning ei puutunud mitte temasse.

Hektori surm.

Achilles ja Priamus.

6. Senni seisis Priamus walli pääl ja nägi oma filmaga, mis lagedikul sündis. Nutt ja hulumine täitis terve linna: kõik kaebasiwad, kõik kisedasiwad, kõigil woolas filmawesi jõgena mööda põski maha. Priamus aga pani omale hulga kallid kingitusi walmis ja sõitis wõsel Achillese juure ning palus oma poja surnukeha lunastusehinna eest kätte. Wana hallikene, nagu ta oli, heitis noore Achillese jalge ette põlwili, andis ta käele suud ning hüüdis: „Mõtle oma isa pääle, wägew Achilles! Ta on wana kui mina, kangel sinust. Kes teab, kuis ta käsi käib. Ehk on ta waenlaste keskel otse kui mina, ning ep ole päästjat. Aga üks waigistus on tal: temal ei a h wahwa poeg, kelle nimi kuulus on, keda ta koju wotab

Priamuse kõne.

isamaale iluks ja oma wanadusele toeks. Kuid mina waene! Minu waigistus on wõetud! Minu wiiskümmend poega, kõik wägewad ja wahwad mehed, sõi sõjatuli; mu tugi ja mu filmatera langes sinu käe läbi! Tema eest, oma Hektori eest palun mina sind: anna ta luud mulle tagasi, et ma nad maha matan, ja wõta raha ning wara, nii palju kui su meelest hää on! Karda jumalaid, wägew Achilles, ning mötle oma isa pääle, et talle mitte minu päewad kätte ei tule, kes ma tema käele suud annan, kes mu lapsed alla Hadesse saatis!" See kõne läks Achillese südamesse: pisarad tuliwad tal silma, ta tõstis oma käega wanakese üles ja täitis ta palwe ning tegi 11 päewa pääle sõjariistade rahu. Nõnda lunastas Priamus oma poja luud ära ning wiis Trojasse. Sää! kõlasiwad leinalaulud 9 päewa, 10. põletati furnu ära ja 11. ehitati talle mälestuse märk kalnu kaanele.

Hectori matus.

7. Sälle weeris werine waenuwanter: kuulsad kulkusiwad, wägewad langesiwad, nõbrad saiwad surma. Achilles ki lõpetas oma elu Parise noole läbi. Kõik, kes weel elasiwad, oliwad wõitlemisest wäsinud ning waenust tüdinud: koju, koju, koju soowis iga süda ning hüüdis iga suu. Aga enne minekut katsuti „nõuu kaudu“ kätte saada, mis „jõuu kaudu“ korda ei olnud läinud. Odysseuse nõuu pääle tehti määratu puu-hobune*): selle sisse — sest ta oli õones — puges Odysseus ja temaga mitu teist südit meest. Teised aga lõhkusiwad leeri ära, süütasiwad puud ja poomid põlema ning purjutasiwad ära. Nõõm täitis Troja rahwa südamed, kui nad suitsu nägiwad, sest nüüd oli pääsmise tund tulnud. Waesed! Ei teadnud, mäherdune wiletsus neid waritjes! Hobuse üle imestasiwad kõik ega teadnud, mis temaga teha. Sää! toodi roostikust üks Greeklane wälja ja päriti temalt otsust. Kawalkeel ei tahtnud ega tahtnud tunnistada. Aga wiimaks waletas ta Odysseuse õpetatud sõnad ette: „hobune olla jumalate wiha waigistamiseks walmis tehtud ja tema sees elada Troja õnn; kui teda linna sisse wiidaks, ei wõida Troja eluilmas langeda.“ Rahwas uskus salaliku sõna ning suure waewaga weeti määratu loom suurest müürihaugust linna sisse. Ise nad sõiwad ja jõiwad ning oliwad rõõmsad. Aga kuna kõik pidust wäsinud unehõlma sukusiwad, wõttis salalik salakuise suu hobuse küljes lahki, mehed ronisiwad wälja, wõtsiwad linna wärawad wallali ja hulgani tungisiwad teised sisse, kes aga filmakirjaks ära

Wäime wõit-
lemine.

Puu-hobune.

Troja äramõt-
mine.

*) Lähemat seletust puuhobusest annab Zakhsoni Zug. r. III, § 45.

oliwad sõitnud. Greeklaste võidurõõm ja õiskamine äratas Troja rahva wiimist korda unest. Rohkudes kahmas see mõega, teine piigi, kolmas oda kätte, aga wastapanemine ei maksnud. Seft loites leekis linn, jõgena woolas veri, armu ei antud. Keda mõel ei kautanud, selle sõi tuleleek, kellele leek armu andis, sai pärisorjaks. Priamus langes Achillese poja mõega läbi, tema ja niisamuti Hektori abikaasa sattusiwad orjaks alla. Üksi waga Aeneas pääsis oma meestega põgenema: kui juba leek katusel loitis ja mõegatöö enam midagi ei maksnud, wõttis ta oma isa kufile ja poja kae kõrwa ning põgenes põlewast linnast wälja. Kaua rändas ta ümber ning ekkis sinna ja tänna, kurni ta wiimaks Stalias uue isamaa leidis. Troja aga oli ja jäi waremiks.

§ 22. Ekstsiõidud koduteel: Odysseus.

Rojuminejad.

1. Kuulus Troja oli langenud ning „püha Ilios“ põrmuks saanud. Greeka ülemad ja alamad, wanemad ja nooremad otsisiwad laewades aset ning sõitsiwad koju. Wähe neist aga jõudsiwad õnnelikult oma isamaale. Mitmed saiwad surma merelaenetes maru mõllul, mitmed sõi waenlaste mõel, kui teel saaki läksiwad püüdma, mitmeid ootas õnnetus oma kodus. Õnnelikult koju jõudis Menelaos oma Helenaga ning elas edespidi rahul Sparta linnas. Agamemnonit ootas õnnetu surm kodus ees: tema abikaasa Klytaimnestra oli taft ära taganenud ning teisele mehele läinud ja kui ehtmene mees koju tuli, tehti talle ots pääle. Rõdige rohkem häda ja wiletsust pidi Odysseus kannatama, keda 10 aastat järgi mõõda marust sinna ja tänna aeti, kurni wiimaks magades oma isamaale, Ithaka saarde jõudis ja sääi hõelust ja hääduft omast majast leidis, hõeluse aga ära wõitis ning hääduft õnnelikult wiimse otjani rahu elas.

Menelaos.

Agamemnon.

Odysseus.

Ekstee.

2. Trojast ära sõites oli Odysseusel 12 laewa. Aga keset merd tõusis kange maru ja ajas teda lotosjõbjate randa, kus nii magus rohi, lotos, kaswis, et Odysseusel tegemist oli oma mehi laewa tagasi wiia. Säält nad sõitsiwad edasi ning saiwad Thrinakia saare ligi. Odysseus peitis laewad ühe wäikese saare sadamasse, ise aga läks ühe laewaga ja 12 mehega suurt saart waatama. Laew jäeti kaljude taha, ise astusiwad maale. Nemad jõudsiwad suurde koopasse, mis piima-anumaid, juustu kõrwa ja lamba sõnnikut täis oli. Waewalt oliwad nad sees, kui maapind jalge all põruma hakkas. Kole hiiglane, üks ainukene film nina üle, astus

Thrinakia.

koopa suhu ja kargatas: „Wõeräd, kes teie olete? Nõõwliid wõi kaupmehed?“ Odysseus kostis karmeste: „Oleme Greeklased. Tuleme wõidulipul Trojast, kelle kuulsad müürid meie maha ristusime ning rahwa ära huffasime. Sina aga kardad jumalaid ning wõta meid auusaste wasta!“ „Kes on jumalad, et Polyphemus neid peab kartma?“ hirwitas ühesilmaline oma nime ülemaks pidades, kui jumalate nime. Ise tõmbas kahe Greeklase jalust kinni ja wirutas nende päälüüd nagu kutsikatel wasta kiwi puruks ja sõi nad siis toorelt ära. Odysseus oli kohe walmis oma mõdegaga kohut mõistmas, aga õigel ajal nägi ta, et määratu kaljurünk uksehaugu kinni mattis, et wäljapääsmist loota ei olnud, kuid üksi kawaluse kaudu. Sõ läks wangidel uneta mööda, aga ühesilmaline noorskas, et kaljuseinad wabisesiwad. Hommikul sõi ta jälle kaks meest ära, ajas lambakarja, keda ta õhtul oli sisse lastanud, jälle wälja, pani kiwi kõwaste koopa suu ette ning läks oma teed. Kuna ta ära oli, teritas Odysseus ühesilmalise tammenuia terawaks, paistis tules palawaks ning karastas külma piima sees kõwaks, siis aga mattis ta sõnniku alla. Kui Polyphemus koju tuli ja jälle kaks mehikest ära weristas, andis Odysseus talle lähkri täie wiina, mis ta laewast kingituseks oli kaasa toonud, ja ütles: „Soo ühesilmaline! Inimeselihha pääle mattseb wiin wäga hästi.“ Ühe lonksuga jõi metsik lähkri tühjaks. „Anna weel ja nimeta mulle oma nime, et ma sulle ka kingitust wõin anda!“ hüüdis jooja ja tühjendas teise ja kolmandama lähkri täie. Siis alles awaldas Odysseus oma nime: „„Ei Keegi“ on mu nimi. Nõnda mind hüüab isa ja ema, nõnda mind kutsub kõik maailm. Aga mis sina siis minule kingid?“ Soobnult hirwitas ühesilmaline: „Ei Keegi lähe kõige wiimati minu kõhtu! See on minu kingitus.“ Ise jäi raskestes magama. Odysseus aga paistis ruttu nuiat terawa otsa tules palawaks ning wajutas noorskajalle ainjasse filma, et kees nagu wesi, kui kuum kiwi sisse kukub. Metsalise kombel mõirates kargas ühesilmaline asemelt üles, piüdis wihaga kõiki alla neelata, aga pime film ei seletanud üht ainustki leida. Teised ühesilmalised, kes ligimail elasiwad, jooksiwad koopa suu ette ning küsisiwad: „Mis sul wigad on, Polyphemus? Kas „keegi“ tahab Poseidoni poega ära tappa wõi?“ Aga huludes kostis teine: „„Ei Keegi“ tapa mind! „Ei Keegi“ tee mulle kurja!“ Teised kostsiwad: „Kui „keegi“ sulle kurja ei tee: miks sa siis kiskendad?“ ja läksiwad ära sedamaid. Nüüd tuli teine raske katsetüüf teha: kuida koopast wälja pääseda? Odysseus

Polyphemus.

Ei Keegi.

Pääsimine.

sidus oinad pajuwäätidega kokku, ifka kolm ja kolm kõrwu, keskmise kõhu alla aga ühe seltsimehe. Ühesilmaline katjus käega, kui karja hommikul õue lastis, kas keegi mitte ratsa oina seljas wälja ei sõidaks. Aga kõhu alla ta ei katsunud. Kõik pääsiwad, kõige pärast ka Odysseus ise kõige tugewama jäära willust kinni hoides. Pea oliwad nad laewal ja rannast eemal. Sääl hüüdis Odysseus pilgates: „Kuule ühesilmaline! Kui keegi sult küsib, kuhu su film jäänud? siis ütle: Odysseus, Ithaka peremees, põletas ta ära!” Agades kostis Polyphemus: „Siis on täide läinud, mis tark mulle muiste kuulutas! Aga mina pidasin seda Odysseust suuremaks kui ise olen ja mitte sääraseks kärblaseks.” Wiskas weel määratu kaljurahnu laewale järele, mis aga eemalle kukkudes laewa terweks jättis.

Nolus.

3. Siit ära sõites jõudsiwad nad ühe ujuwa saare ligi, kelle ümber kõrge müür oli ehitatud. Siin elas tuulejumal Nolus. Tema wöttis Odysseuse lahkestest wasta ning andis talle kingituseks tormid tuuled lähktriga kaasa, mis ta hoolega pidi hoidma, kunni koju jõuaks. Aga laewamehed wõt siwad mõne päewa pärast prundi lähkri päält ära ja tuuled lendasiwad wälja. Maru kihutusel jõudsiwad jälle Noluse saarde. Aga nüüd saadeti nad ruttu minema, „sest jumalate wiha olla nende pääl.” Seitse päewa tantsis laew laenatel, enne kui nad Lästrygonide randa jõudsiwad, kes 11 laewa ära põletasiwad ning hulga mehi maha löiwad. Ühe ainsa laewaga pääsis Odysseus Kirke saarde, kes wäga kawal nõid oli. Tema muutis warsti Odysseuse saadikud sigadeks ning rõhkides joofsiwad nad oma wääriliste õnnetumate juure. Üks ainus, keda nõid ei silmanud, pääsis ning wiis kuningalle sõna. Troja häwitaja aga sundis mõdegaga Kirket oma mehi jälle meesteks muutma. Terwe aasta puhkasiwad nad siin ning elasiwad rõõmu ja külluse keskel. Siis läksiwad uueste teele, kui Kirke õpetust hoolega oliwad tähele pannud.

Lästrygonid.

Kirke.

Sirenid.

4. Wara hommikul sõitsiwad nad Kirke saarelt ära. Wasta õhtut aga jõudsiwad juba Sirenide saarele: need neiud laulsiwad nii mahedaste, et kõik, kes seda kuulsiwad, sinna läksiwad ja sinna jäiwad, kunni kehast muud järele ei jäänud, kui paljad luud, nagu suur luuwirn tunnistas. Odysseus kõitis oma meestel kõrwad wahaga kinni, iseennast aga lastis ta kolme kütkega masti külge siduda. Küll oli kena kuulda, kuda Sirenid Odysseuse tegudest ja Troja linna häwitamisest laulsiwad, ja ta oleks hääle meelel nende juure läinud,

kui aga oleks kütetetest pääsenud. Oli see häda oht mööda, ootas uus uffe ees. Paremat kät neelas kole Charybdis wet alla, et laew kõige täiega ta kurfu oleks langenud, kui mitte sõudjad teda kõigest wäest pahemat kät ep oleks juhtinud. Aga säääl waritses kuuepääga Sthylla kõrge koopta sees ning iga pää napsas ühe mehe laewast ära ning neelas alla. Teised pääsiwad eluga eemalle. Aga omaks õnnetuseks läksiwad nad Thrinakia saarel ida küljes maale ning tapsiwad, kuna Odysseus magas, päewajumala Heliose härgi ning sõiwad nende liha. See oli nende surm. Seft pea pööris tuul päri, laew läks merele; maru hakkas siis äkitselt möllama ning pikne lõhkus laewa puruks. Kõik uppusiwad ning üksi Odysseus pääsis laewa riismetel ujudes 9 päewa pärast Ogygia saarele, kus näkk Kalypsjo elas. See pidas Odysseust 7 aastat oma juures ega lastnud teda mitte enne ära, kui Hermes kojumineku käsku tõi. Odysseus tegi omale parwe ning sõudis koju poole. Juba paistis üks kodumaa saar tema filma, kui jälle torm tõusis ning parwe ära lõhkus. Wete woog aga wiis Odysseuse Phäakite randa kuuwale. Nende kuningas wõttis teda lahkeste wasta ning saatis ta toreda laewaga ning rohketi kingitustega koju. Odysseus magas parajaste, kui laew Ithaka sadamasse jõudis: laewamehed tõksiwad ta kaldalle, ladusiwad kingitused kabele poole hunnikusse ning sõitsiwad ära. Aga koju nad ei saanudgi: merejumal Poseidon muutis laewa kaljuks selle eest, et ta Odysseust oli kannud, keda tema wihtas, et ta Polyphemuse oli pimedaks teinud.

Sthylla ja Charybdis.

Thrinakia.

Kalypsjo.

Phäakid.

Kodumaa.

Penelope.

Kojumineel.

5. Senni oli Ithakas mõnda sündinud, mis Odysseus ei teadnud mõtelbagi. Seft Ithaka mehed pidasiwad teda ammu Hadese kodanikuks ja 30 nende seast tuliwad iga päew Odysseuse majasse kofku, sõiwad, jõiwad, priiskasiwad kadunud peremehe kulu pääl alati pooleni õbni. Nemad nimetasiwad endid „kofilasteks“ ning igauks tahtis Odysseuse abikaasat Penelopet ära wõtta ja ise kuningaks saada. Aga truu naene ei suutnud oma meest unustada ja katsus igal wiisil kofilaste piüdmisi tühjaks teha. Kuid juba nad oliwad ta kawalust märkanud ning nõudsiwad suurel tuhinal otsust. Penelope tõutas teisel hommikul otsust anda, keda ta nende seast wälja walinud. Selsamal päewal aga jõudis Odysseus koju.

6. Unest üles ärgates ei tunnud Odysseus mitte oma isamaad, enne kui Pallas Athene tuli ja talle ära seletas, kus ta oli ja mis säääl oli, ning õpetust andis, kuda ta hõelufest

jagu jaoks. Sandi näul, kerjakott kaelas, tuli ta oma majasse, kus kofilased parajaste praelauas istusivad. Keegi ei tunnud teda, vaid kõik pidasivad teda kerjajaks. Telemachus, Odysseuse poeg, tõi sandile laua ja istme ning toitu; ka kofilased andsivad igauks talle midagi pauna pista; üksi kaks kõige ülemat ei annud, vaid teine wiskas talle pingiga mööda öla, teine lehmajalaga mööda filmi. Kerjaja kannatas wagusi ja ootas hommist hommikut, kus otsus aru teeks. Hommit ilmus, Penelope tuli ambu ja nooltega ning ütles: „Kes mu kadunud mehe ambuga suudab noolt 12 teine teise taga seiswast kirwesilmast läbi lasta, sellele ma lähen: see on mu otsus!“ Kõik katsusivad, keegi ei suutnud wibu winnagi tõmmata, saadi siis 12 kirwesilmast noolt läbi lasta. „Uga andke ambu minu kätte!“ hüüdis sant ukse suust. Kõik naersivad ja pilkasivad, aga Telemachus andis ambu talle kõigi nooltega. Nagu tuul wuhises nool 12 kirwesilmast läbi. Kõik jäiwad imeks pannes wahtima. Uga juba selsamal filmapilgul lendas nool selle rindu, kes ta öla pingiga oli haawanud. Ja äikese häälel ahwardas Odysseus kerjaja hilpa selsast wistates: „Wõi teie koerad arwastite, et mina enam koju ei tulegi ja raiskaste ja priiskaste ja pillaste minu wara ja waewaste minu truud abikaasat 3 aastat! Nüüd olete kõik kaela kohtu all!“ Kibe wõitlemine algas, aga wõit jäi Odysseuse kätte, kofilased kõik saiwad furma. Nii kui kohus mõistetud ning otsus täidetud oli, laskis Odysseus tua ära kasida ning puhastada ja werhaisu weewliga ära lämmatada, et kõik oli nagu 20 aasta eest. Siis laskis ta oma abikaasa Penelope sinna kutjuda, kes wõitlemise ajal magustaste oli maganud, ega midagi sest ei teadnud, mis sündinud. Kes aga jõuab ta rõõmu ja imestust ära rääkida, kui ta nüüd korraga oma alati oodetud ja ifka ilmuma loodetud, aga ammu kadunuks peetud meest terwelt oma filma ees nägi seiswat! Pikk oli lahkumise päew olnud, kawa kojutulek wiibinud, aga jällenägemise rõõm unustas kõik minewiku mured ja hädad.

Teine piir: Greeka rahwa kaswamise aeg.

I. Särk: Udulahkumine ning arutegemine.

§ 23. Doorlaste rändamine.

1. Kõik, mis Greeklasteft senni maani on räägitud, seisab luuletuste põhja pääl ning langeb enam ehk wähem muistaste

juttude liiki. Alles 1104 aastaga algab enam tõsine historia ja ajaloo udu hakkab lahkuma ning tegijate elu ja tegude siu selgima. Sest sellel aastal hakkas suur Doorlaste rändamine liikuma, mis Greeka rahwa suguharudelle uued elukojad kätte juhatas, maa ning rahwa, riigid ja rajad koguni ümber muutis, nad sinna elama afutas, kuhu nad jäädawalt elama jäiwad; sest see läbi alles wõis iga riik omal isewiisil kosuda ja kaswada ning oma elu- ja olulugu hästi meeles pidada, päälegi, kui kirjutamise kunst üleüldise tuttawaks sai ning wõimalik oli tähtsaid asju üles tähendada, kust pärastiste kirjanikkude tarkus nagu hallikast wälja hoowas. Ka nende ehitused, mälestusmärgid, rahad, kunstidööd wõiswad nüüd hõlpsamalt otsust anda, kus ifta üks ja seesama suguharu ühes paigas asus, mitte täna see, homme teine.

2. Doorlaste elasiwad muiste Thesfalia maal. Säält hakkasiwad nad 1104 aastal hulga kaupa lõuna poole minema. Kolm päälikut, kes endid Heraklese järeltulijateks kiitsiwad, käiswad nende eel ja kutsusiwad nad üle Korinthuse merekaela Peloponnesusse. Säält elasiwad Soonlased, Kollased ja Achälased: kõik kolm ei suutnud mitte Doorlaste tungimise wasta panna, waid pidiwad nende walitjuse alla heitma ehk maalt wälja rändama. Surumised ulatasiwad ka Keski-Greeka maale, aga sääl ei leidnud Doorlaste wõimus mitte maad, kuna Peloponnesus nende pärastl jäi. Achälased üksi jäiwad poolsaare põhjäärwa elama, Soonlased aga ja Kollased läksiwad maalt ära: eimesed otsisiwad osalt oma suguwendade juurest Attika maalt, osalt mere saartelt ja Wäikeses-Asia rannalt uut isamaad, teised leidsiwad saartel ja Wäikeses-Asias omale uusi elukohti.

Doorlaste rändamine.

3. Suurest maast lahkunud Greeklaste asupaiku kutsuti asustusteks: neid oli igal saarel Saarte meres, Thrakia rannas, Wäikeses-Asias, Afrikas, Italia ja Hispania maal kaunis hulk. Kõige wanemad asutused aga oliwad Wäikeses-Asias rannas, kus Koli, Sooni ja Doori maakonnad oma rikkaste ja perekate linnadega kauni hariduse ning elawa kauba-ajamise läbi hästi õitsisiwad, kõige enam Sooni maakond, kelle pärastl ka mitu tähtsat saart Asia rannas oli.

Asutused.

§ 24. Greeka rahwa ühendajad ja walitsejad.

1. Üks ainus wägew riik ep olnud Greeka maa taal. Ta langes ifta mitmesse wähemasse riiki ja riigikesse, kelle seast mõne pärastl paljalt üks linnakene ja tema ümberlaudne maa oli, kes aga igauks oma ise-seaduse ja wiiside all elas. Rõndasamuti, kui walitus ja seadus, hoidis ka maaloomus oma kõrgete mägedega ja sügawate orgudega suguharud ja maakonnad ühest teisest lahus. Seega oleks Greeka rahwas ja Greeka maa lagunenud maa olnud, kui mitte ühine keel, usk ja kombed kõiki üheks Helleni rahwaks ep oleks ühendanud.

Greeka otu.

2. Riisugustest seadmistest, mis ühendust tallel hoidsiwad, on kõige päält wõeraste wastawõtmine tähtjas, sest oli kord üks Greeklane teise juures wõeraks, siis sobiti sõbrust, anti selle täheks wastastikku kingitusi, mis sõbrust surmani, jah, weel poja ja poja-poja päiwil meele tuletas ning auu sees pidas. Teisels gymnachia

Ühendawad kombad ja seadused.

Gymnachia.

ehk wastatikku rahus- ja waenu-seadus, kus mitu riiki ehk linna kokku heitsiwad, et ühel nõuul ja ühendatud jõuul üht nii hästi kui teist wäliste ning sisemiste waenlaste ja pääletungijate wasta kaitsesiwad ja korra järele waataksiwad. Üks riik ehk linn ol' teiste pää; sellest wõeldi: tema käes on hegemonia ehk ülemwalitsus. Siis amphitionia ehk wastatikku korra ja pühade paikade, jumalateenistuse ja pühade mängude üle walwamine ning nende kaitsmine. Kõige tähtsam oli Delphi amphitionia, kellest 12 maakonda osa wõtsiwad. Wiimaks ja kõige tähtsamad oliwad pühad pidumängud*), mis igalt maalt ja linnast, igast saarest ja ajutusest igauht kutsus osa wõtma, kes Greeklase nime kandis ning oma isamaale auu andis. Sääli mängiti ja wõideldi küll hobusega, küll jala: hobusega katsuti sõidu kiirust ja sõitja osawust. Jala oli: jookis, maadlemine, rufikataplus, ruudu- ehk diskuse- ja odawiskamine. Ka kirjanikud wõitlesiwad sääli oma kirja-pöõllul ning luulelaanel. Wõidutähed oliwad mitmesugused: Olympia mängul aga oli ülem hind olioksa pärj. Nende Olympia mängude järele, mis iga nelja aasta talle ära peeti, arwasiwad Greeklased oma aega, aga alles 776 aastast saadik, kus esimest korda wõitjate nimed oliwad üles tähendatud. Teised pühad mängud peeti Delphi linna ligidal, Isthmuse kirsuse ääres ja Nemea linnakeses. Wiimased mängud mängiti ja peeti Geraklese auuks.

3. Igas riigis oli walitsus hakatuses ühe mehe käes, keda kuningaks kutsuti. Tema wõimus oli kas wanemaist päritud ehk wägiwallal kätte wõidetud. Enamaste igal pool oli juuremal pool ehk mõisnikkudel juur õigus käes. Rahwahulk tohtis üksi rahwafogus, keda kuningas iga tahes wõis kokku kutsuda, oma häält tõsta. Papiwalitsust ep olnud kuskil. Nõnda oli lugu wanal ajal. Pärast Troja sõda ja weel enam pärast Doorlaste rändamist hakkas juurem jugu ikka awalikumalt oma kuningalle wasta, kunni walitsus koguni nende eneste kätte sai: sest sündis aristokratia ehk mõisnikuwalitsus, kes alamale seisuselle ammeti õigust ei annud. Aga alam rahwas ei leppinud mitte sellega, et tema jugu walitsusest ja ammetitest oli kõrwale jäetud, päälegi kui haridus ja õpetus nende keskel enam maad oli leidnud, waid nõudis ja sõudis ja hüüdis ning püüdis senni, kui ülema seisusega õiguses ühewäärilikes: sai: sest sai demokratia ehk rahwawalitsus, kus igal wabal mehel luba oli, oma häält tõsta ja ammetises astuda. Suhtus aga ka, et alam seisus ülemat koguni püüdis eemalle tõrjuda ning ise ainult walitseda: läks see korda, sündis ochlokratia ehk hulgawalitsus ilmale, kelle põhjusemõtte wana sõna „kust tuul, säält meel“ selgetis teeb. Riisuguse walitsuse ajal sai aga sagedaste üks mees woli ja wõimuse oma kätte, ei waatanud teiste meeste ega õiguste pääle, tegi mis meel mõttes ning jüda kutsus, walitses wägiwallal: see mees oli siis tyrannus ehk „wägiwaldne isewalitseja“ ja tema walitsus tyrannis ehk wägiwallawalitsus. Suurtes kaubalinnades oli pääle selle wõimalik, et rikkad kaupmehed ja rahamehed walitsuse kätte saiwad, mis läbi timokratia ehk kukruwalitsus asu leidis. Ja kui kukkur aga ühe ehk kahe kolme mehe ehk suguwõja käes oli, sai oligarchia ehk mõningawalitsus maad.

*) Pidumängudest waata Jakobsoni k. Eugemise r. III., § 46.

4. Seisused olivad igal pool ühte wiisi. Ülem seisus oli mõisniku seisus. Siis waba kodaniku eyl põlluharija seisus. Siis poolwaba käsitöölise ja maksumaksja põllumeeste seisus. Ka pärispõlw oli ära wõidetud maadel olemas. Pärisorjad olivad ostetud wõerad, mitte Greeklased. Tästi pärisori ille alt lahti, sai taft poolwaba. Aga ta järeltulijad wõiswad täiehäälisest saada. Üleüldse aga wõime ütelda, et seisuste waheseinad poolegi nii kõrgeid ega kindlad ep olnud, kui ida mail: ühest seisusest teise minna oli küll wõimalik, ning ei saanud mineja ise, siis saiwad ometi ta lapsed soowitud õiguste osaliseks.

Seisused.

II. Särk: Doorlaste tööd ning teud.

§ 25. Sparta linn: Lükurgus.

888.

1. Peloponnesuse saare lõunasõrwas oli Eurota jõe kaldal müüritu ja wallitu linn nimega Sparta. Doorlased wõtsiwad tema Achälaste käest ära ning jäiwad ise peremeheks. Nende päälikul oli aga kaks poega ja mõlemad saiwad pärast isa surma kuningaks; sest wõeti wiisiks, et edespidi kaks kuningat korraga walitsetiwad, teine teisest suguwõsast. Aga mõlemate wahel tõusis tüli ja riid ja alaline wihawaen ähwardas riigile otsta teha, päälegi et wana tugewus ja südidus ning karm kombe aega mööda Doorlaste seast kaduma hakkas, mis allaheidetud rahwalle uueste julgust andis. Sääli tuli abiandja, uuekslooja ning tugewusetooja.

Sparta.

2. Lükurgus, kuninglikust suguwõsast pärit, oli 10 aastat wõeral maal rändanud, iseäranis Kreta saarel ja Egiptuse maal kaua olnud, kus jellel ajal kaunis kord ja kaunid seadused õitsiwad. Tema jõudis parajaste koju, kui teda oodeti ning temalt korda ja puuduste parandamist loodeti. Seda teha oligi Lükurgus ammu nõuiks wõtnud. Aga nüüd ta läks Delphi oraklist nõuu küsima, et seeläbi otse kui jumalikul juhatusel uuendaja tööd alustada. Kõju tagasi jõudes kuulutas ta umbes 888 aastal oma seaduse kõigele rahwalle. Tema seadus oli wali ja kare: sõnakuulmist ja südidust, keharamu ja agarust sõja asjus nõudis ta hoopis enam, kui waimu harimist ja sügawat tarkust. Iseäranis hoolsaste oli ta walitsetuse ja elukorra wiiside eest muretsenud: oli ammetid ning wõimused, omandused ja õigused, laste kaswatamise ning wanade elukorra ära määranud ja ette kirjutanud.

Lükurgus.

3. Woli ja wõimus, wägi ja kohus oli üksi ja ainult Doorlaste ehk, nagu neid siin nimetati, Spartlaste käes: nende päralt oli täis inimese õigus, nemad olivad kodanikud,

Riigi walitus.

Spartlased.

nemad oliwad ammetnikud, nemad oliwad walitsejad, nende oma üffi hääld ja ühetasa igale ühele osaks, sest iga Spartlane oli sündimise poolest teiseiga ühewääriline. Nemad üffi kogusiwad endid rahwakogule, kellest iga 30 aastast wanem kodanik osa wõis wõtta ning keda aga uute seaduste wastuwõtmiseks koku kutsuti. Rahwakogu liikmed walisiwad nende seas, kellel 60. eluaasta selja taga oli, wanadekogu, kelle 28 liiget seadused walmis tegiwad ja siis rahwakogule kinnitada andsiwad päälegi suuremais asjus kohut mõistisiwad. Wanadekogu oliwad kaks kuningat eesistnikkudeks, kelle wõimus kodus wäike oli; sõjas aga oliwad nad ülemad pääliskud ning elu ja surma isandad; pääle selle pidasiwad nad pääpapi ammetit ning kandsiwad hoolt jumalateenistuse ja ohwite eest. Pärast poole waliti weel iga aasta 5 ephori, kelle wõimus pea kuningatest mööda käis: nemad walwasiwad korra ja seaduse täitmise, kombete ja ohwite hoolet hoidmise, nõuukogude ja kuningate üle. Nagu ammetite üle, nõnda oli ka maa omanduse ja tarwitamise üle õigus Spartlaste käes: maa ehk põld oli küll riigi oma ja jäi selleks, aga temast jautati suurem osa ühesuurusiks jagudeks ja anti igale kodanikuperеле üks tükk harida ja tarwitada, mis ikka tema suguwõsa kätte jäi, aga mitte ära ei tohtud müüa. Spartlaste keskel elasiwad perioikid ehk kõrwalised; need oliwad nende Achälaste järeletulijad, kes hääga wõitjate Doorlaste alla oliwad heitnud: nende arw oli küll hoopis suurem, kui Spartlaste arw, aga ammeti õigust ega hääld ep olnud neil sugugi; päälegi pidiwad nad oma maalapikese eest, mis ka igale perele oli kätte mõedetud, renti maksma; aga nad oliwad ometi ihu poolest wabad, wõisiwad kaubelda, tööd teha, reisida, kuhu tahtsiwad. Seda ei tohtinud Heilotid mitte, need oliwad nende Achälaste järeletulijad, kes mõdegaga oliwad alla heitma sunnitud. Neil ep olnud põllulappi ega oma pääwarju, waid pidiwad pärisorja, jah, lojuse kombel oma waljusid isandaid teenima, kelle wiha ehk ülbus eest neid ükski seadus ei kaitanud. Jah, seadus andis noorile Spartlastele luba Heilotisid ära tappa, kui neist jagu saiwad, et nende arw mitte liig suureks ja kardetawaks ei kaswaks.

Perioikt.

Heilotid.

Gutord.

Kaswatamine.

4. Et Spartlane juba lapsest saadik õpiks oma õigusi tundma ja oma seisusest hästi lugu pidama, wõttis riigiwalitsus lastekaswatamise täieste oma hoolde. Kohe pärast sündimist waadati laps järele: oli ta terve ja priske, jäeti wanemate kätte, oli ta kõhn ja kudur, wisati Tahgetuse mäe kuristikku.

Sai poisikene 7 aastaseks, wiidi ta riigikaswatamiskotta, kus talle natuke lugemist ja kirjutamist õpetati, hoopis enam aga lühikeste ning mõnusa kõne, terasete ja terawate sõnade, keha harjutamise ja õpetamise, kärmuse ja osawuse pääle waadati. Kerges riides pandi nad külma ja palawat kannatama, wähe sööma, kõwal asemel magama. Sõna pidiwad nad karwa päält kuulma, iga wanemat inimest alandlikult auustama. Maast madalast harjutati neid walu kannatama, et pärast isamaa eest wälja minnes hirmu ei tunneks. Sellepärast pehseti neid Artemise templis aeg ajalt walusate piitsadega, kuna were ja wermete all pehsetaw moffigi wingu tõmmata ei tohtinud. Ja nad kannatasiwad walu nii kõwa südamega, et kui üks poisj korra oli rebase warastanud ja hõlma alla matnud, mitte ei üsatanudgi, kunni surnult maha langes, sest et aniwaras ta keha oli lõhki kiskunud. Warastamine ep olnud mitte keeldud, aga kawalaste pidi see asi sündima, et mitte kätte ei saadud: keda warguse päält kinni wõeti, sai nuhelda. Ka tütarlapsi harjutati jooksuma ja maad-
 lema ning waadati hoolega nende tugewuse ja terwise järele, sest „Spartlane pidi oma wäärilise naese“ saama. Sai poisj 20 aastaseks, astus ta sõjateenistusse ja jäi sinna 60. elu-
 aastani. Sõjawägi oli raskete sõjariistadega ehitud: kilp tugew, mõel lühike, „sest nad tahta hästi waenlase ligidal wõidelda.“ Gauldes ja mängides ning täieste ehtes läksiwad nad lahingisse. „Surm wõi wõit!“ oli nende otsus. Perioikid tarwitati sõjariistade kandjais, linguwiskajais ja noolelask-
 jais. Heilotidelle ei antud sõjamehe auu. Kodus pidiwad kõik Spartlased ühte wiisi liht korral elama: ühewääriline oli igamees, ühesuurus igaihe maatükk, ühetasane pidi ka igaihe raha ja wara olema. Et fiiski mitte mõni ahnuust ei orjaks, oli kuld- ja hõberaha ära keeldud ning üksi raudraha luba Spartlasele tarwitada. Raudraha aga ei maksnud mitte mujal, kui Spartas; päälegi oli ta nii raske, et 200 rublast kahe hobuse koorem sai. Kuid perioikidel oli luba kaubelda ja kulda ning hõbedat korjata. Ka söögilaud ja söök pidi kõigil Spartlastel ühesugune olema. Selle tarwis pandi lauad turule, iga 15 hinge pääle üks, ja söögi ajal läks igauks sinna. Söögi tarwis andis iga kodanik oma osa kuumoona koka kätte, koki keetis walmis ja pani lauale. Paa ääres ajasiwad wanemad juttu ja kõnelesiwad, noorem pidi wait olema ning wafka kuulama. Toredat toitu ei näidatudgi: päärvoog oli must leem, mis weest, werest, soolast, sealihast ja ätikast kokku

Tütarlapsed.

Sõjateenistus.

Kodune elu.

Raudraha.

Must leem.

oli keedetud. Wõerastelle säherdune roog küll mitte ei maitse-
 nud, aga seda enam neile enestele, sest „jookful ja jõel, sõidul
 ja wõidul oliwad nad isu äritanud.“ Ring niisama liht, kui
 nende toit, pidi nende elumaja olema: ehitaja ei tohtinud
 muud, kui kirvest ja saagi oma töö juures tarwitada. Liht
 ja ühesugune oli üleüldse Spartlase kodune elu, ega tohtinud
 keegi paremat korda ehk toredamat elu igatseda: et seda ei
 sünniks, oli wõeralle maale reis kõwaste ära keeldud. See
 wasta kanti hästi hoolt jahi eest, sest et sääl südidust ja
 sõjariistade osawust harjutati.

Elumajad.

Wastalised.

5. Muudugi teada ep olnud see seadus mitte igamehe
 meele pärast. Sest kellel wõis sest hääd meelt olla, et üksik
 midagi ei maksnud, kõik üheskoos kõik wäärt oli? Iseäranis
 wihased oliwad rikkad. Nad tõstiwad korra koguni mäesu
 ning pildustiwad seaduseandjat kiwidega. Lükurgus põgenes
 templist warju otsima. Aga üks noor mees oli wiledam, sai
 ta kätte ning lõi tal teibaga teise silma pääst ära. Sääl
 jäi põgeneja seisma ning näitas oma werist nägu rahwalle.
 Wiha waliks; lööja wõeti kinni ja anti Lükurguse kätte karis-
 tada. Tema pani noore mehe sulaseteenistusse, kinni sõna õpiks
 kuulma. Oma seadused aga saatis Lükurgus Delfhi linna
 ja laskis jumalalt otsust küsida. Ja waata! Ettekuulutaja
 naesterahwas Pythia kostis: „Senni kui Lükurguse seadus seisab,
 saab Sparta wõimus suur ja wägew ja kuulus olema.“
 Seda andis Lükurgus rahwalle teada ning laskis wanduda, et
 „senni tema seaduses tähtegi ei muudeta, kui ta reisi pääl on.“
 Rahwas wandus. Lükurgus aga läks teele ja ei tulnudgi
 enam tagasi. Kuid rahwas pidas oma wannet ja hoidis tema
 seadusest 500 aastat kinni.

Orakel.

Lükurguse t.

§ 26. Messene sõjad.

Seaduse tulu.

1. Lükurguse seadus sünnitas küll suure hulga wahwaid sõja-
 mehi ja wägewaid wõitlejaid, kaswatas julgust ja karastas südidust,
 aga iluduse ja kauniduse, maheduse ja lõbuduse jättis ta koguni
 kõrwale ning teadustest ja kunstidest ei tahtnud ta täppiigi teada.
 Sellest see siis tuli, et Spartlased, oliwad nad nii wahwad ja tublid,
 kui nad oliwad, waimu pooleks tooreks jäitwad ja armust ja halas-
 tusest alamate ja nõdremate wasta midagi ei teadnud. Seda tun-
 nistab selgeste nende alaline sõda Messene ja Arkadia ja Argoli
 maa wasta, mis enne ei lõpnud, kui Messene maa Sparta oma oli.
 Ja ei aitanud wahwam wastapanemine ega parem nõuu.

Aristodemus.

2. Esimeses Messene sõjas pani Aristodemus kaua
 pääletungijatele wasta. Siiski kaalus sõjapõnn kord sinna, kord tänna.
 Sääl ohwerdas Aristodemus „targa“ nõuu järele oma tütre juma-

latele. Aga lugu ei läinud paremaks, waid pahemaks. Meelt ära heites surmas enese Aristodemus ise oma tütre haua. Teised püüdsiwad endid Sthome kindluses warjata. Aga linn langes ja Messene rahwas tehti perioikideks: tänine oma peremees pidi teisele wõeralle maksu maksma. Mõne aja pärast püüdis teises Messene sõjas wahwa ja kawal Aristomenes oma wendi lunastada. Dnn awitas teda esmalt. Pea aga pidi temagi Gira kindlate kaljumüüride tagalt warju otsima. Kuid seegi kindlus langes. Sada aastat (730—630) oli wõitlemine üleüldse wältanud: nüüd oli ots käes. Aristomenes rändas Sikelia saarde, kus ta Messana linna asutas, teised kodus tehti armuta Heilotiks. Dnnelikum oli Argoli ja Arkadia maa: nemad sõdisiwad ja wõitlesiwad kaua, aga jäiwad wiimaks ometi wabaks.

Aristomenes.

Argolis.

III. Särk: Zoonlaste tööd ning teud.

§ 27. Athena linn: Solon.

600.

1. Wanast ajast saadik walitsesiwad Athenas kuningad. Aga kui Doorlased ühe korra Attika maale tuliwad ja „tark“ kuulutas, et see rahwas wõitu saab, kelle kuningas surma leiab, pani Athena kuningas Kodrus talupoja riided selga, läks waenlaste leeri, otsis tüli ja sai surma. Asi tuli pea walge ette ja Doorlased läksiwad ära, sest „saatus“ wasta ei maksta wõidelda. Aga Athenlased ei walinud mitte enam uut kuningat, „sest Kodruse sarnast meest ei olla leida.“ Kuninga asemelle pandi üks archon walitsema, keda Kodruse suguwõsast eluks ajaks waliti. Mõni sada aastat hiljem määrati archoni walituse aeg kümne aasta pääle ja kuulutati, et iga eupatridi (§ 19, 4^b) sugu mees walimise wääriline on. Pea pärast seda aga waliti 9 archonit korraga, kes ühe ainsa aasta walitsesiwad. Ning et kõik archonid eupatridide seisusest pärit oliwad, oli Athenas aristokratia walitus asul. Aga et ülem seisus oma meelewalla järele õigust ja ülekohut tegi, nõudis rahwas kirjutatud seadusi. Kaua paniwad eupatridid wasta, aga kui see ei awitanud, lasksiwad nad walju ja kõwa südamega Draconit seadusi kirja panna, aga nii, et kõik nende wanad eesõigused ja pärandused seisma jäiwad, ja päälegi iga süü pääle raske nuhtlus, sagedaste surm, langes. Rahwas aga ei leppinud mitte sellega, waid kiitis seadust „werega kirjutatud“ olewat, päris õigust ja, kui ei antud, hakkas mässjama. Eupatrididelle jäi wõit, waeste põli ja lugu läks hoopis halwemaks: wõlators ja wiletus waritses neid ees ja taga.

Kodrus.

Archon.

Dracon: 624.

Solon. 2. Sääli tegi Solon korratusele ja wiletsusele otja. Tema suutis seda, sest et temast rahwas palju lugu pidas sellepärast, et ta riigile kasu oli saanud ja ikka rahwa sõber olnud. Tema kautas Draconi seaduse ära ning andis ise uue ja parema aastal 594. Tema seaduses elas koguni teine waim, kui tema eeskäija seaduses, jah, hoopis teine õhk hingas tema raamatus, kui Lykurguse seaduse raamatus. Tema kautas kõrged seifuste waheseinad ära ja jautas maksud wara järele. Tema waatas waimu pääle, aga ei unustanud ka mitte keha ära. Ihu eest ja waimu eest kandis tema seadus ühtlasi hoolt. Aga enne weel, kui ta oma seadust awalikult kuulutas, awitas ta waeseid wõlatornist wälja. Seda tegi ta seeläbi, et ta intresside kõrgust alandas, rahahinda aga 27 saja päält kõrgendas: kellel 100 dragma wõlgu oli, maksis 73 ja oli tasa. Kui seda wiisi suurem walu waigistatud oli, ilmus seadus.

Wõlawahendus.

3. Wõimus ja walitus oli Athenlaste ehk Athena kodanikkude päralt, kelle õigus wanemaist päritud oli, aga rahwakogul ka uutele kodanikkudelle wõis osaks saada. Ülem wõimus, ka elu ja surma üle, oli rahwakogu käes, kuhu iga Athenlane, kes pääle 20 aasta wana oli, pidi ilmuma. Suurem häälte hulk andis otsuse. Hääli loeti aga häälekiwikestega. Wähem tähtsais asjus sirutati käed wasta taewast, kui tahtmise järele oli, mis awaldati ning kuulutati. Ülemad walwawad ammetnikud oliwad 9 archonit: esimene neist oli linna wanem, teine ohwriülem, kolmas sõjapäälisk, teised kuus ülemad kohtunikud. Archonite teine käsi oli neljasaja nõukogu, kelle liikmed iga aasta uueste waliti: nemad katsusiwad ja uurisiwad enne kõik arwamisid ja seadused läbi ja läbi, enne kui neid rahwakogule kuulda anti. Ülem kohus oli Areiopagos: tema oli iseäranis suuris asjus wastutaja kohtumõistja ja selle poolest kõigel wanal ajal kuulus, aga ka usu ja jumalateenistuse üle walwaja. Alam kohus oli Heliaia, kelle 6000 liiget iga aasta liisu läbi uueste waliti: 500 liiget ja üks kohtuarchon pidiwad igas suures riinasjas juures olema, muidu otsus ei maksnud. Athenlastega ühes elasiwad metoikid ehk manulised, käsitöölised ja kauplejad, kellel häält ega maa-omanduse õigust ep olnud ning kes seega mitte riigi ammetitesse ei wõinud hakata. Aga rahwakogu wõis iseäranis auusaile nende seast täit kodaniku õigust anda. Pärisorje kaitsis seadus.

Archonid.

400 nõukogu.

Areiopagos.

Heliaia.

Glukord.

Lastekaswamine.

4. Iga Athenlane kaswatas oma poega 16. aastani omas kojas. Siis saatis ia tema gymnasiumi, kus keha

hästi harjutati ja waimu wiisakaste hariti. Sai ta 18 aastat wanaks, astus ta sõjateenistusse ja teenis 20. aastani rajakindlustes. Siis läks ta koju tagasi, sai hääle õiguse kätte ja hakkas oma kodust tööd tegema, sest iga kodanik pidi üht käsitööd ehk kunsti oskama. Süttis aga sõda põlema, astus ta jälle kilbi alla. Kui 30 aastaseks sai, võis ta Heliaia liikmeks saada. Kurja teu läbi aga võis kodanik oma häält kaotada. Õiguste ja maksude juures ei waadatud mitte kodaniku seisuse, vaid wara pääle, ja jautati omanduse järele kõik Athenlased — eupatridid, geomorid, demiurgid — nelja osasse. Esimesse osasse loeti need, kellel 500 mõetu, üks kõik olgu põllu- ehk puuwilja, teise, kellel 300, kolmandasse, kellel 200 mõetu aastast sissetulekut oli. Neil kolmel oli luba iga riigiammetit wasta wõtta, aga pidiwad ka oma fuluga raskete sõjariistade all, kaks esimest päälegi ratsa, sõjateenistusse astuma. Neljandasse osasse loeti need, kellel alla 200 mõetu omandust oli: neil oli üksi hääle õigus rahwakoogul ja pidiwad sõjas noolelastjate liiki langema, paras-tisel ajal laewa pääl teenima. Seega oli Athena wabadriigil kange aristokratia nagu finni kaetud ja tee demokratiale lahti. Aga esmalt jäi pea kõik wana wiisi, sest et rikkus ja warandus ainult eupatridide päralt oli. Alles aega mööda jõudsiwad teisjed järele.

Õiguseb.

5. Ehk küll Soloni seadus waimu haridust ja keha harj-
tust nõudis, teadustest ja kunstidest lugu pidas ja igale ühele oma õiguse andis, aga ka mitte kõikide kogu ära ei unustanud, sellegipärast ei suutnud ta mitte kõikide tahtmist ega soowimist täita. Mitmed oliwad walmis muutmisi nõudmas. Seda märkas Solon. Tema kutsus sellepärast rahwakoogu kokku ja laskis neid wanduda, et 100 aasta sees midagi tema seaduses ei muudeta. Ise läks teele ja reisis kaua aega Kretas, Egiptuses ja Asia maal*). Aga ta ei jäänud mitte wõeralle maale nagu Lysurgus, vaid ta tuli koju tagasi ja püüdis surmani sõna ja teu läbi oma rahwast wooruse ja wagaduse, õiguse ja wabaduse teele juhutada. Tema suri wana ja elatanud oma isamaal.

Wastalised.

Soloni +.

§ 28. Pisistratus ja tema pojad.

1. Kuna Solon teel oli, tõusiwad kodus tülid ülema ja alama fugu wahel, mis enne ei lõpnud, kui alama rahwa päämees

Pisistratus.

*) Tema kuulsasti käigust Krösuse juure loe Jakobsoni R. Lug. r. III, § 71.

Pisistratus kavaluse läbi ainuks walitsejaks ehk tyrannuseks sai (590). Seeläbi näitas Soloni seadus ümber lükatud olewat. Aga lugu ep olnud mitte nii: Soloni seaduse jättis Pisistratus jalale, muud kui tyrannist ei annud ta käest, walitjes targaste ja auusaste, nõudis hääd ja Athenlaste õnne ning edenemist taga. Ehk ta küll teki korda wastalaste sunnil linnast pidi põgenema, siiski suutis ta jälle oma järge tagasi saada ja oma tööd edasi saata. Tema muretjes kauplemise eest ja kandis hoolt kunstide eest ja püüdis teadusi kaswatada. Ja ta ajutas Athena linna esimese raamatukogu, kuhu ta kõik kätte saadawad laulikute ja kirjanikkude kirjad kokku kogus, ka Homeruse laulud, mis tema käsu pääle rahwa suust kokku korjati ning üles kirjutati. Ka ehitas tema uhked hooned Athenasse ja kaunistas teda seega otse kui nute ehetega.

Raamatukogu.

Hippias.

2. Pärast Pisistratuse surma wõttis ta wanem poeg Hippias ülema walitjuse oma kätte, kuna nooremad wennad Hipparchus ja Thesjalus teda riigi asjade tallitustes toetasiwad. Kõik kolm astusiwad esmalt oma isa jälgede sisse. Aga ei wältanud kaua, sääl hakkasiwad nad alama soo käest õigusi wõtma ja eupatridide woli kaswatama. Selsamal ajal surmasiwad kaks käreda meelega noort meest, kelle õe walitsejad pühast piduhoonest oliwad wälja wisanud, südametäiega Hipparchuse ära. See asi tegi Hippias rahutuks ja ta nüüd ilmuw wägriwald wihastas selsamal mõedul eupatridisid, kui ta alamat rahwast pahandas, kunni märs tõusis ja Hippias kõige oma perega aastal 510 minema aeti.

Hipparchuse ↑.

510.

Kleisthenes.

3. Aga eupatridide lootus nüüd täieste peremeheks saada, läks hoopis murja, sest rahwa seast astus Kleisthenes ette, muutis mitmed kohad Soloni seaduses, andis rahwalle ülema õiguse osaks, nii et sest saadik Athena wabadriik demokratia jala pääl seisis. Tema kautas 4 endist jauskonda ehk phyla (§ 19, 4^b) ära ja ajutas 10 uut, ega waatanud jagamisel ei soo ega seisuse pääle, waid tegi jeda üksi oma walitsewal mõttemõedul. Nõuukogu 400 liikmelle lijas ta weel 100 liiget juure, nii et teda nüüd 500 nõuukoguks kutsuti. Ka muile ammetitele muretjes ta rohkem ammetnikka. Kohtud pidiwad awalikult kõikide kuuldes peetud saama; niisamati pidi nõuupidamisega sündima. Kõik ammetnikud archonist heliastini waliti liisu läbi. Weel ajutas ta ostrakismuse ehk kiviokhtu, kelle läbi rahwakoogu igauht wõis kümneks aastaks maalt wälja ajada, kellest rahwa õiguste kautajat ehk muutjat kardeti. Kiviokhtuks aga kutsuti teda sellepärast, et iga rahwakoogu liige ära-aetawa nime kiviokse pääle kirjutas, mis suurde waagnasse pandi ja pärast üle loeti. Oli 6000 kivioksest ühe nime jauts, pidi see 10 aastaks ifamaalt lahkuma. Seeläbi kaswis rahwa wõimus ja wabaduse tuli, aga ka suureline meel, kõrtus ja ülbus hakkas maad leidma.

Ostrakismus.

Kolmas piir: Greeka wõimuse wõtmise aeg.

I-Särk: Persia sõjad.

§ 29. Soonlaste mäsj.

1. Kuna hääde seaduste läbi Greeklaste sifemine elu oli edenunud ja kofunud, hakkas ta wõimus möegateral tuttawaks ja kuulsaks saama, kui ta Persia maailma-riitgiga kofku juhtus ja oma wäitese hulgaga ida maa sajad tuhanded ära wõitis. Wäitjes-Asias oliwad Greeka linnad ja ajutused suurel maal ja saaril Kyruse kätte sattunud, kes neile nende enestest seast Persia meelelised walitsejad oli annud. Aga et walitsejad rahwast üleliitga rõhufiwad, wotas see aga parajat aega, et mässtama wõiks hakata. Kuid nemad lastfiwad kõige sündsama filmapilgu ilma kasuta mööda minna. Sest kui Darius Hystaspis üle Donau jõe põhja poole Skythia maale läks ja jäält 60 päewa sees, nagu ta oli tõutanud, mitte tagasi ei tulnud, andis Athenlane Miltiades nõuu jõesilda ära lõhkuda ja Persia kuningat waenlaste küüsi jätta; aga et Miletuse walitseja Histiaüs waesta seifis, jäi see nõuu täitmata ning kuningas pääsis. Kõju jõudes leidis Darius Hippia eest, kes temalt pääwarju palus ja abi otfis Athenasfe tagasi minna.

Waanu juur.

Skythia sõda.

Soonlaste mäsj.

Sardeje põlemine.

2. Säääl tõstis Miletuse walitseja Aristagoras oma sugulase Histiaüse nõuu pääle, keda kuningas oli pahandanud, waenulipu lehwitama, äritas Sooni maakonna rahwa mäsjsule ja kutsus kõike Greeka rahwast appi. Appi küll ei läinud muud, kui Athenast Hippia küste 20 ja Eretria linnast Gubä saarelt 5 laewa. Siiski tungufiwad mäsfsajad suure hooga maa sisse ning saiwad Lydia maa päälinna Sardese kätte. Aga linn läks kudagi wiifi põlema, jüü aeti wõitjate pääle ja niha andis Persialastele uut jõudu, nii et mäsfsajad mererannani pidiwad taganema, kus nende wäele ots pääle tehti. Soonlased sattufiwad uueste ilke alla ja mäsfsajaid linnasid nuheldi weel päälegi, iseäranis rängaste Miletust. Histiaüs, kes ka mäsfsajate seffa oli läinud, juri risti puu pääl, Aristagoras langes põgenedes. Athenlastele aga tõutas Darius kätte maksta, ja et see wanne tal meelest ei unuks, hüüdis üks ori igal lõunal: „Stand, tuleta Athenlasti meele!“

§ 30. Esimene Persia sõda: Miltiades.

1. Esimene Persialaste katse Greeka maale tungida, läks üsna nurja. Sest kuniaga Darius wäimees Mardonius ei saanud maist maad mööda mitte kaugele: Thrakia rahwas ajas ta häbiga Asia maale tagasi. Weel halwemini käis tema merewäe käsi: laewad purjutufiwad mööda ranna äärt Greeka maa poole, aga Athose nina juures tõusis kange torm ja wõllaw maru mattis laewad kõigege merepõhja. Aga nurja läinud katse äritas taga rohkem Persia kuningat wihale ja ta walmistas oma wäge uuele suurele sõjale. Wahe ajal aga

Mardonius: 492.

Athos.

Saadikud.

läkitas ta saadikud, teine kopp teises käes, ühest Greeka maa-konnast ja linnast teise, et need mulda ja wet nõuaksiwad. Muld, mis koppa kanti, ja wesi, mis kausi kallati, tunnistas, et maa ennast mõega hoobita wõeraste woli alla hirmu ja armu pääle andis. Kõik täitsiwad idakuninga tahtmist. Üksi Athenlased wiskasiwad mullanõudjad kuristikku ja Spartlased kufutasiwad nad kaewu, et nad ise oma tahtmist täidaksiwad.

Datis ja Arthaphernes: 490.

Athenas.

Plataä.

Miltiades.

2. Wiha ja uhkust täis saatis Darius oma wäe 500 laewaga ja lugemata ahelatega Datise ja Arthaphernesega all Greeka maad laastama ja tema rahwast orjana kuni ette tooma. Eretria linn langes waenlastele esimeseks ohwriks. Aga Athenasse ei läinud mitte laewad otse teed, waid jäiwad kaks penikoormat kirda poole ankrusse, kuna wägi maale läks ning Marathoni lagedalle leeri üles löi. Kuid Athenlasi täitis hirm ja mure. Nad läkitasiwad käskjala Spartasse abi paluma, aga sääl öeldi, et Lykurguse seadus keelab „enne täit kuud“ sõtta minna. Kuid oli alles kuu kahesjas päew. Keegi ei toonud abi, muud kui wäike Plataä linn Böötia maal, kes 1000 meest saatis. Athenlasi endid oli 9000, nii et nüüd 10,000 wõisiwad 100,000 waenlase wasta minna. Seega oli üks mees kümne wasta.

3. Nagu määratu rohutiirsu parw kattis Persia rahwa sõjawägi Marathoni nurme ja ta ratsaliste hulk liikus otse kui wete wood. Waenlaste lugemata hulka nähes kohkus julgus ja sübidus Athenlaste südames löi kahklema. Kuid üks mees ei ehmatanud ega jäänud araks, waid läks seda südimaiks, mida libedamaks kitsikus kaswis. See mees oli Miltiades. Tema käis teisest wäe otsast teise, kinnitas kahklejat, äritas julgemat, kihutas taga südimat. Tema hüüdis: „Näidake, Greeklased, et teie mehed olete! Mis aitab, kui teie põgenete? Nad tulewad järele, tapawad meie naesed ja lapsed, riisuwad meie raha ja wara, põletawad meie hooned ja majad, matawad püha Hellase häbinudasse. Üles, ühes, ühel meelel, läki! Wõit on meie!“ Ning julgus kaswis ja sübidus sigines, külma werega ja kindla sammuga tõttas wäike salgakene suure hulga wasta.

Marathoni lahing: 490.

4. Nagu lõufoerad oma saagi kallale, nõnda tormasiwad waenlased wastastikkü kofku. Mõlemal pool wõideldi wägewaste. Persia mehed tungisiwad keskpaigast läbi, kus orjad oliwad ritta seatud. Aga mõlema külje pääl taganesiwad Persialased. Ka keskpaik rõhuti jälle koomalle ja sunniti siingi waenlased tagasi pöörma. Ja nagu oleks maa jalge all põlemas,

ruttas Persia wägi ja Greeklased nende kannul mere äärde. Igaüks püüdis laewa pääle saada, aga Greeklased püüdsiwad seda keelda ning laewu põlema süüdata. Kärelda tapluse järele pääsiwad Persialased põgenema. Siiski jõi tuli 7 laewa ära. Lahingiwäljale oliwad maenlased 6400 surnut jätnud, Greeklastel puudusiwad aga 192 meest. Ja needgi oliwad imewäärt wahwad olnud, nagu Kynegeros, kes esimeste seas merekaldalle jõudis, sääl wahwaste wõitles ja laewa esmalt parema, siis pahema ja, kui seegi maha raiuti, hammastega finni hoida püüdis. Weel katsusiwad Persialased laewadega kähku Athena kallale minna, aga Miltiades oli õigel ajal wastas ja seegi nõuu läks tühja. Wõit oli täieste Athenlaste käes ja Persialased läksiwad jälle häbiga koju.

Surnute hulk.

5. Wõitjate saak oli suur. Terwe Persia leer kõige oma kalliste ja halwade asjadega, oma ahelatega ja marmorist mälestusemärgiga jäi nende kätte. Wõitlemisewälja käiswad ka Spartlased vaatamas, kes pärast kuu täisjaamist 3 päewaga Athenasse jõudsiwad, aga, et töö juba tehtud oli, Athenlaste wahwust ja südidust kiites, jälle tagasi läksiwad. Ja nad oliwadgi seda wäärt, iseäranis Miltiades, kelle nimi nüüd iga Greeklase suus kõlas. Aga kiituse kõrwal leidis kadedus juurt ja tärkas ning kaswis, kunni Greeka maa päästja tema ohwriks sai. Miltiades tahtis üht saart Persia walitsuse alt ära wõtta, ei suutnud, waid tuli haawatud ja wäsinud kasuta ja tuluta tagasi. Wastalised kaebasiwad tema üle, kohus mõistis süüdlaseks ja sundis teda 50 talenti*) maksma; aga et temal nii palju wara ei olnud, wifati ta wangitorni, kuhu tema oma haawadesse suri.

Wõidumärgid.

Miltiadesel pall.

§ 31. Teine Persia sõda: Themistokles.

1. Jälle wihastas Darius üpris wäga, kui ära wõidetud wägi häbiga koju jõudis, jälle wandus ta walusat kättemaksmist, jälle walmistas ta suurt sõda ette. Aga surm tuli ja käskis teda kaasa tulla, enne kui aega sai sammu lääne poole astuda. Kuid tema poeg Kserkses astus isa jälgispe, kogus määratuma wäe kõigi rahwaste seast kofku ja astus i s e ü h e s teele. Maist maad mööda jõudis wäe hulk Hellepontuse merekaelani: selle üle laskis kuningas puusilla ehitada, kelle aga kange maru ära lõhkus. Kserkses laskis omas tulises wihas merele 300 piitsahoopi anda ja ehitajate pääd otsast maha lüüa.

Persia kuninga wiba.

Kserkses:
485—465.

Merefild.

*) Talent on meie raha järele 1500 rubl.

Nut silda mööda läks vägi 7 päewa ja 7 pööd seifuta ja waheta, enne kui üle sai. Thracia maal loeti wäehulgad üle ja leiti nende arwu 1,700,000 meest olewat. Ja wete-woogude kombel laenetas waenlaste hulk pea Greeka maa piirini.

Themistokles.

2. Senni oli Miltiadesse asemel rohete waimuannetega ehitud, tark ja osaw, aga ka auuahne ja kawal Themistokles rahwa silmas armsaks saanud. Tema nõudis oma isamaa auu taga ja püüdis tema nime kuulsaks teha, üks kõik, kas õiguse wõi kõweruse teel: pettust ja kawalust selles asjas tarwitada ei pidanud ta sugugi ülekohutuks. Tema auuahnus oli suur ega sallinud kedagi enesewäärilist: ta ei saanud pärast Marathoni lahingit, kus ta teistega ühes oli wõidelnud, mitte magada, sest „Miltiadesse auu ei lasta talle mitte und silma tulla.“ Sellepärast ta ka ei jäänud mitte enne rahule, kui auus endine archon Aristeidēs, keda tema õiglase meele pärast Sigeks hüüti, kiwikohtu sunnil isamaalt lahkus. Sest Aristeidēs nõudis niisama isamaale hääd ja õnne, kui Themistokles, aga üksi õiguse teel, ega lastnud midagi sündida, mis oleks wõidud süüks tunnistada. Seega oli ta Themistoklese wastaline ja see nimetas teda rahwakogu ees wabaduse waenlaseks. Dtsufetegemisel palus üks mees, kes kirjutada ei mõistnud, Aristeidest ennaft oma nime kiwifese pääle tähendada. Ja kui Aristeidēs küsis: „Mis ta sulle on paha teinud?“ kostis mees: „Ega ta minule küll mitte midagi paha ei ole teinud, aga miks kutsutakse teda „Sigeks“? Sellepärast on mu meel paha.“ Aristeidēs kirjutas ja läks, soowides, et rahwas oma tegu iial ei kahetseks, 10. aastaks kodust ära. Sest saadik wõis Themistokles keelmata rahwalt nõuda, mis ta isamaale arwas tulusa olewat. Kõige päält päris ta raha laewade ehitamiseks, sest ta mõistis, et Persia sõda weel mitte lõpnud ega hädaoht möödas ep olnud, kuna merewäeta ometi raske oli teda tagasi tõrjuda. Talle anti seks hõbekawanduste sisse-tulek ja pea kõikusiwad 200 sõjalaewa Athena sadamas.

Aristeidēs.

Laewadeehitus.

Leonidas.

3. Wastapanekuta jõudsiwad Persialased kunni Thermo-pylä õnesteeni. Siin kitsuses ootas neid Sparta kuningas Leonidas: aga tal ep olnud mitte enam mehi, kui 300 Spart-last ja 5000 meest abiwäge. Kserkses naeris näputäit wõitle-jaid eest leides. Kuid pea mõtles ta teisiti. Sest kui tema saadikud Greeklastelt sõjariistu pärisiwad, kostis Leonidas: „Tule wõta!“ Ja kui waenlased kiitsiwad: „Meid on nii palju, et päikese pimedaks teeme!“ wastas üks Spartlane:

„Taga parem: üks warjus ole wilum wõidelda!“ Tuhanded Persialased tungiswad, aga üks haawal, sest et tee kitsas oli, Greeklaste kallale. Aga kiwimüürist kindlamalt seiswad need ees ja nende mõega tera all kaswis langenud waenlaste wirtu förgeks, et nende seltsimehed hirmuga tagasi pörkasiwad. Kuid piits kihutas mehed surma suhu. Aga kuld on wabest kurjem waenlane kui kangus. Nõnda ka siin. Üks Greeklane näitas hää maksu eest salatee üle mägede ja pea oli wahwade hull kibe tule keskse. Weel õigel ajal sai Leonidas abiwäge minema jaata, ise aga oma 300 Spartlasega ja 700 Thespiä kodanikuga jäi ta sinna ja wõitles kunni wiimseni weretilgani. Wõidumärgi marmorilõwi pääle kirjutati pärast:

Ara-antja.

„Nändaja, rutta ja Sparta ja kuuluta kõigile nõnda:
Isamaa seaduste eest surime wõideldes siin!“

Wõidumärk.

4. Nüüd oli tee Greeka maale lahti. Hirm käis idalaste ees, tuli ja tühjus taga. Kellel jalad all olivad, põgeneiswad Peloponnesusse, kus neile Isthmuse müür Korinthuse kitsusel kaitsmist tõutas. Warjuta jäi Athen waenlaste wiha alla. Kuid tühjalt: sest Themistokles saatis kõik wanast wäetid ja noorest nõdrukesed, naesed ja neitsid Salamise ja Nigina saarde, kuna igamees, kes mõeka suutis kanda, laewa pääie pidi minema, kust orakli sõna järele üksi pääsmist loota oli. Drakel aga oli käsknud „puumüüride“ tagalt warju otsida, Themistokles seletas puumüürid laewadeks; usuti ja astuti laewa pääle. Aga Athena sõi tuleleef. Kuid Greeklased ep oluud mitte ühel meelel: Spartlased ja teised tahtsiwad oma laewadega ära sõita ja igauks ise oma koda ja maja kaitsta, kuna Themistokles ühises wõitlemises pääsmist nägi. Kui nõuu ei maksnud, pidi kawalus aitama: tema laskis jekhamal ööl, mil Spartlased Salamise lahelt tahtsiwad lahutada, Kserkseselle ütelda, „et nüüd paras aeg olla kõiki hiiri ühe lõksuga kinni püüda“. Persia kuningas oli rõõmus, andis käsu ja enne koitu olivad Greeka laewad ümber piiratud. Walges hakkas lahing. Kserkses ise filmas förgelt kuldjärjelt lahingikäiku. Ühkeste waatafiwad Persia määratumad laewad wäikeste Greeka omade pääle ja ähwardasiwad neid filmapilgul ära neelata. Aga nende suurus oli neile hukatuseks, sest wesi oli madal, ruum kitsas, liikumine raske, kuna Greeklaste kerged paadid igalt poolt hõljaste läbi, kähku waenlase kallale ja karmeste kallalt ära saiwad. Pea tõusis suits Persia laewadest ja leef loitis taewa poole, teised pöörfiwad põgenema, teised

Salamis: 480.

Puumüürid.

Themistoklese kawalus.

Lahing.

Tamm.

jäiwad kaljurahnude otša. Wõit oli täieste Greeklaste käes, kelle laewad weel hulga põgenejaid põhja purjutasiwad ja ära wõtsiwad. Kohkunud meelel pidas Kserkses aru, kuda suurt tammi mööda, mida nobedaste ehitama hakati, Salamis saarde saada, kui ta jälle Themistokleselt sõna sai, et Greeklased nõuiks wõtnud mere silda ära lõhkuda. Kõhe jättis kuningas tammitetegemise katti, saatis laewad seltsamal ööl silda kaitsma ja tõttas ise suurema wäehulgaga wana teed mööda tagasi. Uga nälg, külm, mitmesugused õnnetused tapsiwad tuhanded tema wäest ära, enne kui Hellepontusse jõudis. Uga sääl oli torm silla ära rikkunud ja kalamehe lootfikus sõudis tema üle merekaela, kes ennast ainuks maa ja mere walitsejaks pidas.

Kserkse põgenemine.

Mardonius.

5. Kuningas ise ja suurem wäe osa oli küll ära läinud, aga Mardonius ja 300,000 meest kõige paremat wäge jäiwad Thessalia maal talweforteri: säält pidiwad nad tulewal kewadel uueste õnne katsuma. Ta tõeste, nii kui lumi lahkus, ilmus Mardonius Athena ette, häwitas uueste ehitatud hooned ära, riisus, laastas, rüüstas lagedal maal ja löi wiimaks Böötia maakonnas Platää linna all leeri üles. Siin wõtsiwad tema wäe ühendatud Greeklased Sparta kuninga Pausania ja Aristeidese all nii ära, et paljalt riismed pärast Mardoniusse surma põgenema pääsiwad. Suur oli saak, suur Greeklaste rõõm, suur wõidu tähtsus. Ta weel tähtsam oli see päew: seltsamal tunnil, mil Platää all Mardonius oma elu Greeka mõegatera all lõpetas, wõideti Wäikse-Asia rannas Mykale maa-nina juures Persia maa- ja merewägi ära, nii et sest päewast saadik kõik Greeka asutused ja linnad Wäikses-Asias ja saartel Persia ikke alt lahti saiwad.

Platää lahing: 479.

Mykale lahing.

Themistoklese pakk.

6. Greeka maa oli nüüd idalaste ähwardawa ikke alt päästetud. Tema päästjate seast oli Salamisje wõitja kõige suurema auu sees. Spartlased wiisiwad ta auu poelt oma linna, ehitasiwad tema pää „ölioksa“ pärjaga, kinkisiwad talle toreda wantri ja saatsiwad ta auu-saatjate all koju tagasi; ja Olympia pidul tõusiwad kõik auustades piisti, kui tema waatajate sekkastus, ja „Themistokles“ kõlas iga huule pääl. Ka pärast püüdis Themistokles oma wanemate linna auu edendada ja Athena wõimust ülendada: tema nõuu pääle ehitati Piräuse sadam, tema hoole läbi kaswis laewade hulk, tema kawaluse läbi kerksiwad kõrged müürid linna ümber. Uga ta auuahnus, osalt ka teiste kadedus, äritas palju waenlasti tema wasta, nii et ta kwiikohu käjul wõeralle maale pidi

minema. Aga ka säälgi ep olnud tal rahu: tema pääle kaebati, et ta Persia kuningaga ühes nõuus olla ja saadeti mehed wälja teda kinni wõtma, olgu kus tahtnes. Kuid Themistokles põgenes Persia maale ja sai kuninga Artakserkse käest kolm linna omale ülespidamiseks. Sinna ta suri, nagu mõned ütlevad, surmarohu läbi, sest et ta mitte isamaa wasta sõdida ei tahtnud, nii kui Artakserkses nõudnud.

Themistoklese †.

II. Särk: Athena auu ja wõimus.

§ 32. Athena ühendus.

1. Persia sõjas ilmus tšearanis Athena rahwa wõimus, wägi ja jõud. Aga ka kõik Greeklased nägivad, mis ühendus maksis ja kuda ta waenlaste küüsi päästis. Sellepärast heitsiwad vähemad wallad wägewa Athena warju alla, kelle kätte nüüd hegemonia sai. Sparta jäeti kõrwale, sest kare ja wali Eukurguse seadus, ülemate kalkus ja karmus ehmatas teised maakonnad temast eemalle. Aga hääl meelel ei annud Sparta mitte ülemat wõimust oma käest: teda alles hoida saatis ta Pausania nende Greeka linnade ja saarte wasta Asia piiril, mis weel Perstlaste päralt oliwad. Aga Pausanias hakkas Persia kuningaga Greeka maa ärawõitmise üle kaupa tegema. Kuid asi tuli wälja. Pausanias põgenes lohtuteenrite eest templisse, aga üks müüriti kinni ja ta suri nälga. Näägitasse, et Pausania enese ema olnud esimene kiwa kinnimüürimiseks kofku kandmas.

Ühenduse juur.

2. Seltsamal ajal läks Athen päew päewalt ikka tugewamaks: tema müürid oliwad kõrged ja tõutasiwad warju waenlaste wasta, tema ammetnikud ja ülemad oliwad ustawad ja äratasiwad usaldust üleaediste ja eemal elawate südames, tema seadused ja kombed ja haritud wiisid kutsusiwad ikka enam osawõtjaid ühendusele. Tšearanis tegew ühenduse asjus oli Aristeides. Tema nõuu pääle asutati ühenduseka ssa ja pandi Deluse saarele seisima, sest et seda paika pühaks loeti. Aristeides aga waliti ühenduse liikmetelt maksu jautajaks ja kasjahoidjaks. Ja mõlemas ammetites kandis ta oma tiignime õigusega. Seda tunnistab ka see, et ta nii kehvalt suri, et riigi kulu teda maha mattis ja ta tütarde kaasawara kulu kasfakt kattis.

Ühendus.

Kasja.

Aristeidese †

3. Pärast Aristeidese surma oli Rimon, Miltiadesse poeg, kõige tähtsam mees Athenas. Tema oli wahwa kui Miltiades, tark kui Themistokles, õiglane kui Aristeides. Sõda Persia wasta püüdis ta iga pidi edasi saata. Teda ennast waliti ülemaks päälkukks ja ta wõttis ühe linna teise järele ära, kunni ta Eurymedoni*) lahingis ühe päewaga suure Persia maa- ja merewäe ära wõttis. Aga nagu kuulsal mehel ikka palju waenlasti ja wastalisi on, nõnda ka Rimonil. Tšearanis agar wastaline oli Perikles, kes enne järele ei jätnud,

Rimon.

Eurymedoni lahing: 469.

*) Eurymedon on wäite oja Wäikes-Asia.

Kimoni †: 449.

kui ta Kimoni kiwikohtu teel kodumaalt oli minema saanud. Kuid seesama mees nõudis mõne aja pärast rahwakoogu, et Kimonit loju tagasi kutsutaks, sest et Spartalased ja Perikalased Athena linnale kibedaid päiwi walmistasiwad. Kimon tuli ja uueste hakkas õnn tema eel käima. Kuid juba mõne lahingi järele jäi ta Kitioni linna ümber piirates Kypruse saarel haigeks ja suri. Aga weel wõit-
siwad tema wäed Persia sõjamehed ära, nii et rabu tehti, kelle järele Wäitse-Asia Greeklastele Persia poolt wabadust kuulutati.

§ 33. Perikles.

Athena õitfero
aeg.

Perikles: 444.

1. Athena wõimus oli nüüd kõige kõrgema järje pääl ja ta auu ja nimi kuulus mitte üksi üle Greeka maa, waid kõigil riikidel, mis ümberkaudu olemas oliwad. Tema juhatajaks aga sai pärast Kimoni surma Perikles, kes juba lapsest saadik rahwa meelt oli rõõmustanud ning nende südant hääde lootustega täitnud. Ta oli kena kehaga, wiisaka moega, priske näuga. Tema keel oli lahe ja ta kõne kõlas nii kenaste, et teda „taewaliseks“ kutsuti. Tema waimuanded oliwad üleüldse suured. Aga ta hoidis ennast riigiammetitest eemalle, sest et wanem rahwas kartis, et ta Dikstratuse teed hakkaks käima, kelle nägu ta oli. Aga siiski püüdis ta oma mõistust mõjuwalt tarwitada nõuu andes, teed näidates ja juhatades: rahwa edenemine oli ta ülem mure. Ta tema nõuu pääle wõeti tõeste mõnesugused uuendused ette: Areiopagose käest wõeti üks osa õigusi ära; igale ammetnikule ja rahwakoogu käijalle anti waewawäärilist palka, mis läbi ka need, kes oma käte pihstadega oma pääd toitsiwad, walitsuse asjust wõisiwad osa wõtta; ühendusekassa toodi Deluse saarelt Athenasse, mis sest saadik otse kui Athena omanduseks loeti, sest et tarwitataw kulu säält wälja wõeti.

Uuendused.

Õhituseb.

2. Ühendusekassast wõttis Perikles ka selle kulu, miska ta uhked hooned ja ehitused Athenasse ehitada lastis, mis linna kaunistasiwad ja tema kodanikkude nime kuuljaks tegiwad; ja ka selle kulu, miska ta kunstnikkudelle ja teadusnikkudelle auu-
palka muretses, keda ta hulkana päälinna oli kogunud. Sest see tuli, et tema ajal kõik, mis senni oli nuppu läinud, lahti läi, ja kirjanduse ja kunsti kuldne õilme aeg kätte jõudis. Kõige tähtsamad Periklese aegsist ehitustest on: Propyläid ehk uhke marmoriwäraw, kust wiis ust ülesse kind-
lusemäele ehk Akropolisse wiisiwad; Parthenon ehk Pallas Athene tore tempel, kus sees kuulus kuldne ja elewandiluline Athene kuju, mis Pheidias walmistanud; Odeion ehk suur ümargune lauluhoone; Stoa ehk kena pildikoogu uhkes sam-

mastel seiswas hoones. Pääle nende oli veel hulk toredaid riigiehitusi, nagu kohtu- ja koolimajasid, püha- ja kogukodasid, teatrid ja sammastikka. Kodanikkude hooned oliwad lihtkorral ehitatud.

3. Täieste 40 aastat oli Perikles, ehk ta küll mitte kordagi archon ep olnud, riigi juhataja ja walitseja. Oma „taewalise“ kõne läbi suutis ta igal ajal rahwa südameid ära julatada ja nende meeli oma tahtmise järele tallutada: mis ta hääks kiitis, see sündis; keda ta hukka mõistis, seda mõisteti hukka; kelle eest ta kostis, selle süü unustati ära. Aga wana ea sees sai temagi kurwe päiwi näha: suure katku ajal, mis Peloponnesuse sõja algusel Athenas möllas, wõttis rahwas pääliku nime tema käest ära ja sündis teda suurt hulka raha maksma; päälegi suriwad tema pojad ja sugulased katkusurma. Siis küll pööris rahwa meel ja Perikles sai oma ammeti tagasi, aga langes ise pea katku kätte. Kui surm juba oma külma käe tema järele wälja sirutas, rääkisiwad ümber seiswad kodanikud tema suurtest tegudest ja hädusest ning lugemata wõitudest, sest nad arwasiwad teda juba surnud olewat. Aga Perikles kuulis kõik ja ütles: „Panen imeks, et ükski seda nimetate, mis osalt õnne oma, osalt ka teistele päälikutele osaks saanud, kuna ülema asja ära olete unustanud: ükski Athenlane ep ole minu pärast leinalinikut omale ümber pannud!“ Selle pääle heitis ta hinge.

Periklese wiim-
sed päewad.

Periklese †.

III. Särk: Peloponnesuse sõda.

§ 34. Sõja hakatus, Athena häda, Nikia rahu.

1. Periklese aegne wõimus ja õitsewine, ilu ja olu, uhkus ja toredus kandis hukatust omas põnes. Wäline wõimus kerkis, kombes ja wagad wiisid kadusiwad: kurjus ja nurjus, hõelus ja kiimalus, üibus ja armutus hakkasiwad sõja kombel riigi elu rikkuma. Seäraniis karedalt näitasiwad Athenlased oma wäge ühenduse liikmete wasta üles: nemad unustasiwad ühenduse põhjusmõtte ära ja pidasiwad tema liikmeid oma alamateks. Sa kui keegi püüdis ühendusest lohkuda, peeti teda mässaja wääriliseks. See asi sünnitas wiha ja äratas Athenlastele palju waenlasi. Kõige enam oli aga Sparta laste meel paha, kes muidugi juba Athenlaste üle kadedad oliwad ega mitte suutnud oma endist hegemoniat ära unustada: nad ootasiwad aga parajat silmapilku, et ülemeelseid karistada, eneste endist auu elule äratada. Sa Megara ühendusest lah-

Esimeine elu.

Ühenduse liikmed.

Periklese rahu:
446.

kumine ähwardas õõgumat tuld leekima ajada: Spartlased tõttasiwad taganejatele appi ja kaitsiwad neid Athenlaste wiha wasta. Kuid Periklese tarkus riigi asjus waigistas äritatud meeli ja tegi 30. aasta pääle „Periklese rahu.“

Sõja juur.

2. Aga korra alla neelatud surmarohi ei kau ega kustu naljalt sügawasse tunginud tuli. Weel ep olnud poolt „Periklese rahu“ aega möödas, kui uueste waenuleef loitma hakkas ja sõjasõit 27 aastat wältas, kunni Athena wõim wajus ja hegemonia Joonlastelt jälle Doorlaste kätte sai. Ta ep olnudgi asjast enesest midagi, mis siin sõda alustas: ühe linna-keese kodanikud läksiwad teine teisega riidu ja see lugu ajas kõik Greeklased tüliisse!

Sõja põhj.

2^b. Epidamnuse linnas Epiruse maal ajas rahwaliik ülema seisjuse minema. Aga ära aetud aristokratlased palusiwad ühe Illyria soo enestelle appi ja piirasiwad linna ümber. Rahwaliik otsis Epidamnuse asutajalt, Korkyra linnalt, abi, aga säält toetati neid, kes warawa taga walwasiwad. Säält nõudis Epidamnuslaste käskjalg Korinthuselt abi, kes Korkyra linna oli ajanud. Aga abiwijad oliwad nüüd ise wastastikku foos ja nende saadikud käisiwad maalt maale abiliisi otsimas. Sparta lubas Korinthusel, aga Athen tõutas Korkyrale appi minna. Kuid enne abi ilnumist langes Epidamnus. Korinthus oli ka ühenduse liikmeid Athenast taganema ututanud, aga üksi Potidäa linn oli nõuu wasta wõtnud: jeda linna pidi nüüd Sparta kaitsma.

Sõja nõue.

3. Sparta nõudis selle tüli jälkil Athenalt: „Kõik ühenduse liikmed olgu wabad! Mitte üks linn ei pea sinu ikke all õhkama! Tä ja pead Periklese ära ajama, et ta mitte oma jalga sinu läwe üle ei tõsta!“ See oli liig. Athenlased ei täitnud mitte Spartlaste käsku, aga Spartlased kuulutasiwad neile sõda. Seega hakkas suur Peloponnesuse sõda põlema ja wältas 431 aastast 404 aastani.

Peloponnesuse
sõda: 431—404.

Sõjast osawõtjad.

3^b. Nüüd jagunes kõik Greeka maa kahte osasse. Aristokratlased kogusiwad endid Doorlaste pääliku ümber, demokraatlased Joonlaste päämehe kõrwa. Spartlaste nõuus oli terme Peloponnesus ja mitu maakonda Keis-Greeka maal, ka mitu jaart. Athenlastega käisiwad mitu maakonda suurel maal, enamiste kõik jaared ja asutused käsi käes. Wähe maakonde ja linnasid jäi erapooletuks.

Sõja käit.

4. Sõda oli nüüd sõudemas. Athenlased oliwad wägewad merel, Spartlased tugewad kuiwal. Sest siis tuli, et Athena lagemaa Sparta sõjawäe tallata jäi, linna üksi hoiti ning kaitseti, aga Peloponnesuse rannad ühte puhku riisumist ja rüüstamist Athena laewadest kannatasiwad. Sedawiisi sündis igal suwel; talwel puhkasiwad wäsinud käsiwarred.

Uga pea wõttis raske häda Athenas rahwast rõhuda. Hirmus kark hakkas möllama ja kolme aasta sees tappis taud arutu palju rahwast, kes sõja eest linna oliwad põgenenud. Toidu ja ruumi puudus, põua palamus ja rahwa paksus kasvatas tõbe wõimu, mida ükski arst arstida ei wõinud. Ei hoolinud surm ülemast ega alamast: hulga kaupa langesiwad kodanikud, suriwad soldatid, heitsiwad hinge päälikud. Kõige tähtsam karku ohwer oli Perikles, kes senni Athena tugi ja abi, ootus ja lootus oli olnud. Määratu oli karku kahju.

4^p. Gale oli Athena linna lugu! Siin ägasiwad ja wigasiwad surijad, siin oliwad templid ja pühad paigad palwetegijaid täis, kes jumalailt abi ottsiwad, siin oliwad kõige kuulsamad kujud ja uhkemad hooned furnuwirnade ja kõduwate lehade keskel! Sa jälle teised tormasiwad kiimaluses ja priiskamises meeletumalt üle furnukehade, keda kaaren ei nokanud ega koer ei nuusutanud, ja hüüdsiwad: „Hing sõõ ja joo ning ole rõõmus, sest hommen oled ja surnud!“ Üks kadus ja lootus lõppis, seadust ei kardetud ega käsku ei kuuldud. Kõlwatus ja kombete korratus oli suurem wiletjus kui kark ise.

5. Periklese surm oli Athenlastele suureks õnnetuseks, sest et nüüd oma enese kasupüüdjad ja toore meelega mehed walitjuse oma kätte kiskusiwad, rahwast ekstitasiwad ja sõja häda kasvatasiwad. Sfeeranis Kleon, ühe nahaparkija poeg ja ise nahakaupleja, sai wägewaks ja tegi mõnda, mis Athena rahwalle mitte auu ei teinud. Kohe, kui päämeheks sai, läks ta Lesbose saare wasta sõdima, sest et ta ühendusest oli taganenud. Ta sai tema kätte ja rahwas mõistis tema nõuu pääle kõik täie-ealised Mithylene linna mehed surma! Õnneks kahetset rahwas weel õigel ajal koledat käsku ja keelis tema täitmise ära, kuid 1000 wangi, keda Kleon oli kaasa toonud, oliwad juba ära hukatud ning ei suutnud neid parem mõte mitte enam päästa. Selle wasta wõtsiwad Spartlased Platää linna, mis Athena abiline oli, ning häwitasiwad ta tulega ära, kuna kõik täis kasvunud mehed mõega tera all langesiwad. Säär sai Athena päälif Demosthenes Pyluse linna Messene maal kätte ja rüüstas sääl ümberkaudist maad. Usjata püüdsiwad teda Spartlased ära ajada; nad kautasiwad päälegi 400 tähtsamat kodanikku, kes Messene rannasaarel Kleoni wangi sattusiwad. Sparta tahtis nüüd rahu teha, aga Kleoni tingimised oliwad nii rängad, et Spartlased wiimse wõimu kofku wõtsiwad ja edasi sõdisiwad. Ta nende päälif Brasidas sai Thrakia maal Amphipoli linna kätte. Kleon tõttas teda säält ära ajama, aga werises lahingis langes ta wägi ja ta ise leidis põgenedes surma. Ka Brasidas kautas

Alkibiades. oma elu lahingis, aga mõit oli ja jäi Spartlastele. Nüüd
 Nikia rahu: 421. alles mõis Nikias, kelle nõuu senni ajani Kleon oli tühjaks
 teinud, rahu-kaupa sobida. Ja talle läks korda 50. aastaks
 Nikia rahu teha.

§ 35. Uus waen: Athena langemine.

Alkibiades.

1. Aga kaua ei kestnud mitte Nikia rahu: meeled olivad
 liiga äritatud, südamed rahutud ja veri kuum. Päälegi andis
 ennast Athen nüüd ühe mehe juhatusse alla, kes nii hästi
 hääs kui pahas täieline Athena rahwa kaju oli. See mees
 oli Periklese õepoeg Alkibiades, kes rohkete waimuannetega
 ehitud oli: kena näuga, wiisaka moega, mõjuka kõnega, aga
 liig kairitu ja kergemeelne. Papselt saadik oli ta Athenlastele
 oma isäralikkude tegude läbi tuttav. Korra maadles ta teise
 tugewamaga, ei saanud jagu, hakkas hammastega wastase
 käest finni; ja kui teine teda sellepärast „naeseks“ nimetas,
 kiitis Alkibiades enese „lõukoera“ olewat. Teine kord wiskas
 ta nullital ratast; woorimees tuli wurinal sõites, kui tema
 kord wifata oli; Alkibiades jäi kesk teed seisma ja lastis
 woorimeest iluste podata, kunni ratas oma kohta oli jõudnud.
 Korra jälle ostis ta eneselle väga ilusa kalli koera: sellel
 raius ta saba tagant ära, „et linna rahwal ometi midagi temast
 kõnelda oleks“. Palju muud niisuguseid tegusid tegi ta, mis
 aga rahwas mitte pahaks ei pannud, waid ennemalt rõõmustas,
 kui „ilmajüüta nalja“ üle. Päälegi oskas Alkibiades rahwa
 südant rohkete kingituste ja näitemängude läbi, mis tema
 kulu pääl mängiti, kui ka alalise lahkuse, sõnaka kõne ja elawa
 olemise läbi alati jälle ära lepitada.

Syrakusä sõda:
 415.

2. Seesama Alkibiades andis Athenlastele nõuu Sikelia
 saarele minna ja kuulsat ja suurt Syrakusä linna ära wõtta,
 et ta mitte ees seiswas sõjas Spartlastele abi ei annaks. Usja
 andis talle seks ühe wäikese Sikelia linna saadik, kes Syrakusä
 woli ja wägiwalla wasta Athenast abi otsis. Suur ja tore
 laewawägi, nagu enne iial ep olnud nähtud, pandi walmis
 ja saadeti Alkibiadesse ülema käsu all Sikelia saarde. Sme-
 likult jõudis ta sinna ja õnn oli hakatuses tema: kohe sattus
 üks linn tema kätte. Säält tuli käst järele: Alkibiades tulgu
 ruttu rahwafogu ette wastutama, miks ta Hermese kujusid
 teutanud, sest selsamal bösel, kui laewad hommikul ära sõit-
 siwad, olivad Hermese kujud ümber lükatud, mis kohe, isäranis
 kadedaikt, Alkibiadesse jüüks arwati. Aga Alkibiades kartis
 rahwast ja põgenes Stalia maale; säält läks ta Spartasse,

Kus ta kuningalle hääd nõuu andis ning nii palju, kui ial suutis, oma isamaale kahju tegi. Tema nõuu järele ehitasiwad Spartlased hulga laewu ja saatsiwad suure wäe Syrakufä linnale appi, tema toimetamise teel sobis Sparta Persialas- tega sõbrust, et nende abiga Athenast taga kergemalt wõimust saada; ka oli ta osaw ühenduse liikmeid Athenast lahutama. Kuid pea hakkasiwad kadedad filmad tema elu järele waritsema: Alkibiades jättis Sparta maha ning läks Persia pääliku juure, kus ta sõbruse kaupa tühjaks püüdis teha. Senni aga oli Athenlaste käsi wäga halwaste käinud. Sust kui Nikias Syra- kufä linna oli kätte saamas, tuliwad Spartlased; tema mees ei taganenud õigel ajal, waenlased piirasiwad ta ümber ja ta sattus kõige wäega wangi. Nikias ja mõni teine päälif mõisteti surma, soldatid wijsati kiwimurdu, kus nälg ja jänu neid suuremal osal tappis, ehk müüdi pärisorjaks. Laewad, mehed, sõjariistad, kõik oli kadunud.

Athenlased Si- kelias.

Nikka †.

Athenas.

3. Hirm ja leinamine täitis terve linna, kui õnnetuse sõnum Athenasse jõudis. Igas majas kurtis surmalaul. Waenlased aga rõõmustasiwad ja ühenduse liikmed taganesiwad Athenlastelt ja hakkasiwad Sparta tahmist täitma. Spart- lased aga sõdisiwad uue jõuga ja „Persia nõuga“; jah, Athenaski oliwad neil abilised, aristokratlased, kes neile käsi lahkeks wastawõtmiseks pakkusiwad. Siiski pani weel Athen 8 aastat wasta ja wõitis weel kaks kuuljat lahingit. Aga ükski asi ei suutnud endist auu ja wõimust tagasi anda ega linna langemise eest kaitsta. Küll kutsuti Alkibiades tagasi ja anti merewägi tema käsu alla, wijsati, kui ta wõitjana Athenasse jõudis, tema „häbisammas“ kõigega, mis ta pääle oli kirjutatud, merde, aga ka tema ei suutnud hukatust hääks käända. Ehk ta oleks weel midagi teinud, aga teda aeti jälle minema, sest et üks osa tema wäest ära oli wõidetud, kuna teda ennast sääl ep olnud. Siis anti ülem walitus mere pääl 10 mehe kätte ühe korraga: need wõitsiwad küll Spartlased merelahingis ära, aga et nad maru pärast mitte ep olnud surnukehasid merest wälja püüdnud ning maha matnud, kutsuti nad kohtu ette ja mõisteti surma. Põgenemine ja äraolek päästis 4 neist, kuna teised kuus surma saadeti. Kaks aastat pärast seda leidis ka Alkibiades Väikses-Alsias otsa. Spartlaste nõudmise pääle lastis Persia maawalitseja ta koda ümber piirata, et teda elawalt kinni püüda; püüdjad aga süütasiwad maja põlema ja lasksiwad tule eest põgeneja eemalt nooltega maha.

Alkibiades Athe- nas.

10 päälikut.

Alkibiades †.

Lysander.

Agospotamuse
lahing: 405.Athena lange-
mine: 404.

Rahu tingimised.

30 tyrannust.

Thrasylbulus.

4. Selsamal ajal oli Sparta merewägi kawala ja agara Lysandri käe all, kes Persia kullaga oma laewade hulka ja meeste arwu kaswatas ja alati õiget aega wõitlemiseks tähele pani. Agospotamuse*) ehk „Kitsejõe“ kaldal wõitis ta Athenlaste merewäe nii ära, et pääslik Konon üksi 9 laewaga põgenema pääsis. Nüüd oli Athena wõim otsas. Needgi saared ja linnad, mis weel tema poole hoidsiwad, sattusiwad Lysandri kätte, kes wõimaks ise Athena alla tuli ja teda mere poolt ümber piiras. Sedasama tegi kuningas Agis maa poolt. Kuud 4 pani weel linn wasta: nälg sundis teda siis ennast Spartlaste kätte andma aastal 404.

5. Rängad tingimised suruti allasheitjalle kaela: Athena ja Piräuse müürid kisti maha, laewad wõeti ära, muud kui 12 jäeti järele, rahwa walitsus ja wolidus lõpetati ära. Kolm kümme meest, keda Athenlastes „30 tyrannuseks“ kutsusiwad, pandi riigi ülemaks. Kritias oli nende päämees. Seaduste parandamise asemel, mis neid nimelt waliti, riisusiwad ja tapsiwad nad, kust iial kutrulle kasu lootusiwad, wastaliste seas. Õstetud ära-andjad oliwad igal pool walmis, õigeid huffa mõistmas ja hõelaid lahti lunastamas. Rahwameelelisi taheti sootumaks ära kautada. Snneks ei kestnud wereimejate woli mitte kaua. Üks rahwameeleline, nimega Thrasylbulus, oli Thebä linna põgenenud, sääl mitme teise õiglase mehega kokku saanud, kelle abiga ta eneselle nii palju osalisi korjas, et ta ju aasta pärast 30 tyrannust wõis ära ajada. Siis püüdis ta kohust ja korda igapidi jälle jalale seada, wihamehi lepitada ja waenuwermeid unustada. Aga wõeriti aru oli see, et ta Soloni seadust jälle tahtis elule aratada: ajad oliwad muutnud, inimesed teised, nõuded ning tarwitused hoopis teised. Üleüldse oli endine wagadus ja woorus kadunud, kerge-meel ja ellitus aset leidnud.

§ 36. Sokrates.

Sisemine lahju.

Sophistid.

1. Ararääkimata suur oli lahju, mis Peloponnesuse sõda teinud: wäline wõimus ja nõukas ning jõukas aeg oli otsas, sisemine elu hoopis ära rikutud; usk oli kadunud, kombes korratumad, ahnus ja armutus käsi käes käimas; õigus ja häädus halwaks peetud, terawad sõnad ja naljakad offalised kõned ja kawalus suure auu sees. Säherdust wiletust kaswatasiwad, iseäranis Athenas, sophistid ehk õpetatud mehed,

*) Agospotamus woolab Hellespontusje Thrakia maalt.

kes kalli raha eest waletarkust õpetasiwad: nad wõisiwad iga asja üle kassipidi rääkida, tõt kergeste waleks ajada, aga ka walet tõeks käända; waidlemine ja kawal kõne oli nende wõti, miska südamete uksti tarwitust mööda lahti wõtsiwad. Usk oli halpus nende meelest ja lootus tühi: kawalus, osawad kõnekäänud, peenike pettus, see oli nende usk ja nende jumal. Sa niisuguseid õpetusi ostsiwad kalli hinna eest need, kes pärast rahwa juhatajaiks tahtsiwad saada!

2. Dmeti oli üks mees Athenas, kes petiste wasta üles tõusis ja sõnaga ning teuga hääduft ja õigust, usku ja kombeid õpetas, jah, ainu Jumala tundmisest mitte kaugele ei jäänud. See mees oli Sokrates. Tema oli ühe kujurauja poeg ning oli ise seda ammetit 30. eluaastani pidanud. Siis aga jättis ta põitile ja wafara maha ning hakkas mõtte-tarkust järele uurima: pääseaduseks tegi ta iseeneselle selle sõna, mis Delphi templi ukse pääle oli kirjutatud: „Tunne iseennast!“ Tema õpetas, et ilma Jumalata midagi ei wõi sündida, mis hää oleks, ega olla, mis kõlbaks: et hääduft ja wagadus uksti sääl aset peab, kus wiisakas elukombe ja jumalakartus elul on; et jumalakartus ja korrapäraline elu kõige tarkuse hallikas ja kurjale südamele kõik teadus asjata on; et iga mehe kohus on paha peletada ning kurja kahan-dada, aga hääd edendada ning kaunist kaswatada‘.

3. Aga seda õpetust ei kuulutanud Sokrates mitte kalli raha eest koolis ega kunstlikus kõnes kõnetoolilt, waid ta õpetas hinnata igal pool, kuhu ta läks: turul ja teel, uulitsal ja hoone all, laua ääres ja sõjaleeris, kus aga kuuljaid oli. Sa ta ei õpetanud mitte kõhe kateliksmuse kombel, waid juhatas õpetatama osawate küsimuste waral sinna, kus ta ise oma rumalusest ehk wõeriti mõttest aru sai. Nõnda märkas ta kord, et noor Alkibiades liig arg oli, kõnet rahwa ees pidada. Kõhe küsis ta: „Kas sa tõeste kardad kingsepa ees kõnelda?“ „Ei sugugi!“ „Aga katelsepp ajaks su aralt minema?“ „Ei poolegi!“ „Kuid kaupmehe ees lähaks su süda sedamaid hirmu täis?“ „Mitte maitu!“ „Koh — ütles nüüd Sokrates — niisugused mehed on Athena rahwakogul: kui sa ukstiku ees hirmu ei tunne, miks sa siis kogu kardad?“ „Teine kord juhtus ta noorele Xenophonile kitsas uulitsas wasta. Noor-mees oli ta meele pärast ja ta hoidis oma kapi põigiti teel ette: „Ütle mulle, kust jahu ostetakse?“ „Turult.“ „Aga õli?“ „Säältsamast.“ „Aga kuhu minnakse targaks ja wagaks ning wooraks saama?“ Noormees löi filmad maha, aga

Sokrates.

Sokratese õpetus.

Sokratese õpe-
tuse wiis.Sokrates ja Al-
kibiades.Sokrates ja
Xenophon.

Sokrates ütles: „Tule minuga: mina tahan seda sulle ütelda!“
Ja see sündis. Aga kõik tema õppijad armastasid teda,
nii et nad teda iial maha ei jätanud. Eukleideski tuli iga
päew Megara linnast Athenasse, et tema õpetust kuulda, ja
kui surmanuhtluse ahwardusel sõda Megarlasti eemal hoidis,
tuli tema ometi naesterahwa riietes wärawast sisse oma õpe-
tajat kuulma.

Eukleides.

Sokratese kodune
elu.

4. Sokrates ise oli loomu poolest äkiline, aga ta oli
nii iseenele üle wõimust saanud, et teda mingi asi wihale ei
äritanud. Nõnda naeratas ta kord, kui üks mees wihal talle
kõrwalopsu andis, et halb asi olla, kui inimene mitte ette ei
teada, millal kiwrit tarwis oleks pähä panna. Ja teine kord
kõstis ta, kui talle kaebati, et temast keegi paha kõnelenud:
„Eks ta peksu mind pääle, kui aga mind ennast mitte juures
ep ole.“ Kõige enam oli tal aga oma riika naese Xanthippe
läbi kannatada. Ühe korra käärtses Xanthippe hull aega, ilma
et Sokrates talle sõna oleks wastanud, kui ta aga wiimaks
wälja astus, kallast naene talle potitäre wet aknast kaela.
Sokrates naeratas: „Eks kõne kannul käi ikka külmi wihm!“
Sial ep olnud ta pahane ega tufane. Tõsine oli ta meel,
aga nalja ei pelganud ta mitte, waid tarwitas teda kõne
karastuseks sagedaste. Eiht oli ta elukord, aga korra pärast
pidi kõik olema ega sallinud ta koguni kohendamata ja katki
kuube. Oma isamaa hääd ja kasu nõudis ta alati taga.
Ülemaid kui ka seadust kästis ta auustada ja nende sõna kuulda,
sest et Jumal kõik olla seadnud. Kartmata kuulutas ta iga-
ühe wasta, mis ta mõtles ja hirmuta wõttis ta mõega kätte
ning wõitles mitmes lahingis wahwaste isamaa eest. Korra
päästis ta Alkibiadesegi surmast, mis see talle teises lahingis
jälle kätte tajus.

Xanthippe.

Sokrates riigi
wasta.

Wastalised.

Kaebus.

5. Oma õpetuse ja südi kõne läbi, kui ka ofkaliste
küsimuste ja kostuste läbi, äritas ta mõned mehed, iseäranis
sophistid, wihale, kes temalt oma kulkulle kahju kartsid.
Ja pärast sõja lõpetust pidasid mõned demokraatsed teda
riigi waenlaseks, sest et mõned tema jüngrid terawaste demo-
kratia wasta rääkisid. Nemad kaebasid tema pääle, „et
ta walejumalaid õpetada, noore joo ära rikkuda, maale ja
linnale suurt kahju teha.“ Sokrates kutsuti kohtu ette: ta
tunnistas omas wastutamise kõnes, et ta 30 aastat tööd
teinud, mitte salajas, waid ilmsi, üffi oma riigi ofalistele
hääks ja kasuks; et ta seega jumaliku tahtmist täitnud ja
mitte walejumalaid kuulutanud; et ta mitte noort jugu ei

riffunud, waid teda õpetanud hääle tööle ja kaunile tegudelle; et ta seega mitte nuhtlust, waid auupalka ära teeninud. See kõne wihaastas kohtunikka nii, et nad tema, ehk küll paljalt kolm häält rohkem oli, jurma mõistfiwad. Küll püüdsiwad sõbrad teda põgenemise läbi päästa, aga Sokrates ei wõtnud seda mitte kuulda, waid tahtis ka siin ülemate ja walitsejate käsku täita. Igawesest elust oma jüngritega kõneledes jõi ta seatud päewal kihwtikarika tühjaks ja suri mehifel meesel. Tema ise ep ole oma õpetust mitte üles kirjutanud, aga tema õppijad, isäranis Platon ja Xenophon, on seda hoolega teinud.

Sokratese surm:
399.

IV. Särt: Doorlaste suurem wõimus.

§ 37. Sparta ülem wõimus.

1. Athena langemise läbi läks hegemonia jälle Sparta kätte. Terwe Greeka maa õiskas, et Athenlaste ifke alt lahti pääsnud. Aga lühike oli õiskajate rөөm. Pea märkas iga mees, et ta wihma läest oli räästa alla sattunud, sest Sparta ife oli rügem ja Spartlaste ülbus ja uhkus suurem. Nagu raudkäpaga surusiwad nad kõik linnad ja wallad nii hästi Greeka maal kui ajutustes oma wõimuse alla. Igal pool paniwad nad aristokratlased walitsejaks, kes omast wäest woliwõimul tyrannuste kombel rahwast rõhusiwad. Spartlased ife oliwad Lükurguse seaduse ära unustanud, lihtford ja wahwa meel oli kadunud, õigus ja kannis kombe otsa saanud. Kuningad ja päälitid müüsiwad raha eest oma auu ära ja kuldwõti oli raudwõtme ammetisse halkanud. Määratu rikkus kogus ennast mõne ainukese pere seas kokku, kes teda prasiides ära raiskasiwad, kuna kõik teised waejuse libedust pidiwad kannatama.

Sparta hege-
monia.

Sparta sisemine
elu.

2. Selsamal ajal oli Persia maal noorem Kyrus oma wenna kuninga Artakserkese wasta mäsjama halkanud. Ta oli omale suure wäe kogunud, nende seas hulga Greeklasi, kes osalt raha, osalt kuulsa nime himus tema teenistusse oliwad astunud, ilma teadmata, kuhu läksiwad, sest Kyrus ütles ennast mäsjajate maakondade wasta minewat. Aga ta langes ife Kunakja lahingis ja ta ettewõtmine läks nurja. Greeklased aga ei heitnud mitte alla, nagu neilt nõuti, waid tahtsiwad sõjariistade all sõbrust sobida ja nii koju tagasi minna. Kuid Persialased saiwad petisel kombel Greeka ülemad oma kätte ja hukkasiwad nad ära. Siis oli häda suur. Aga Athenlane Xenophon, kes Sokratese luaga ja Delpfi orakli tunnistusega kaasa oli läinud, wöttis nüüd ülema walitsuse enese kätte ja tema osawa juhatusel all jõudsiwad „Lümmetubat Greeklasi“ tuhandest takistusest ja saajast wiletsusest hoolimata Musta mereni, kust nad hõlpsaste Byzantioni linna wõisiwad minna. Rääkimata oli nende rөөm, kui nad Armenia mägedest alla tulles merd nägiwad: nad langesiwad põlwi, andsiwad suud maapinnale ja õiskasiwad: „Meri! meri!“ Kõik selle tee ja käigi ja waewa on Xenophon ife üles kirjutanud ja wõib seda lugu weel täna päew tema raamatust uäha, nagu ta on sündinud.

Xenophoni koju-
tulel.

Kunakja
lahing: 401.

Xenophon.

Agefilaus.

3. Auuahnus aga kihutas Spartlasi taaga Persialastega sõda hakkama, sest nad lootsiwad enam weel wõiwat, kui Xenophon. Ta Sparta kuningas Agefilaus läks teele. Tuba oli tal Wäikses-Afsias mitu linna ja lahingit wõidetud, kui Persialastel korda läks, Spartlastele fullaga kodumaal waenlasti walmistada. Mitmed riigid, nende seas Thebä, Korinthus ja Athen tõusiwad Sparta wasta üles ja nende sõjawäed saiwad Spartlastest Haliartuse lahingis wõimust, kus päälegi Eysander surma leidis. See wiletsus sundis Agefilaust Afsiast ära tulema. Tema sai küll waenlastest Koroneia tapluses wõitu, aga selsamal ajal wõitis Konon merel Sparta laewamäe ära, nii et Agefilause wõit wiljata jäi. Tah, Konon ehitas Persia rahaga Athena müürid jälle üles, kuna Spartlased Peloponnesuses naabritega pidiwad wõitlema. Sää! tegi Sparta Persia maaga Antalkida rahu, mis Greeklastele mitte auu ei toonud, waid häbi tegi: selle rahu järele jäiwad kõik Greeka asutused ja linnad Afsia maal igaweste Persia alla; teiseks tegi see rahu kindlaks, et iga Greeka riik, oli ta suur ehk tilluke, täieste oma käe pääl lahus pidi olema; ühendust ei tohtinud ollagi.

Antalkida rahu:
387.

§ 38. Thebä tõus ja ürike õis.

Spartlaste üibus.

1. Antalkida rahu järele nimetasiwad Spartlased endid rahu-
toojaks ja õigusehoidjaks, kes kõike ülekohtu pidada kõrwale lükkama. Sellepärast kautasiwad nad kõigil pool demokraatia walitused ära ja paniwad aristokratlased ülemaks, kes alati nende kasu meeles pidasiwad, ja kaswatafiwad igaal wiisil oma wõimust. Tah, nad läksiwad Arkadia maal Mantinea linna, ajasiwad kodanikud „külasse“ ja häwitasiwad linna ära „teistele hirmuks“. Sedasama tahtsiwad nad ka Dlynthuse linnaga Makedonia maal teha, sest et ta wasta Antalkida seadust ennast mitme linna pääks oli teinud. Aga Böotia maalt läbi minnes kutsusiwad neid Thebä aristokratlased enestelle appi, mis ka sündis: Thebä kindlus jäeti Sparta sõjameeste kätte, demokraatlased saadeti surma ja wärawast wälja. Ülemeelne walitusurnas Thebä rahwast, keda muidugi tema kasina hariduse pärast teistest enam õpetatud linnadest pilgati.

Epaminondas ja
Pelopidas.

2. Aga kättemaksmine ep olnud kangel. Kaks meest, mõlemad agarad isamaa armastajad, rikas, südi, osaw Pelopidas ja waene, alandlik, hästi õpetatud ning haritud Epaminondas ühendasiwad endid oma wanemate linna häbist ja unustuse unest ja rumaluse mudast päästma. Nemad oliwad aristokratlaste wiha eest põgenedes Athenast warju leidnud ja tuliwad nüüd säält mitme oma meelelisega jalaja Thebässe, tungisiwad õõ ajal naesterahwa riides aristokratlaste pääle, kes parajaste suurt pidu pidasiwad, surmasiwad nad ära, hüüdsiwad rahwast wabadusele, seadsiwad demokraatia jälle jalale ning ajasiwad Sparta soldatid kindlusest minema. Nüüd asutas Pelopidas „püha hulga“, kellest auu ja wabaduse eest waimustatud noored mehed osa wõisiwad ning tõtasiwad ennemalt surra kui tãganeda, ja Epaminondas parandas sõjakunsti oma „wildaka reaga“, nii et lootus hää oli. Päälegi andsiwad neile Athenlased abi, kelle merewãgi Spartlaste laewad mitu korda ära wõitis. Aga see abi ei kestnud kaua: Thebä tõusis liig ruttu ja see tegi Athenlasti kadeda, ja

nii et nad Spartlastega rahu tegiwad. Kuid Thebälased ei wõtnud tingimisi mitte wasta, waid wotasiwad omal jõuul waenlasti tulewat. Ja Leuktra lahingis ajas Epaminondas Spartlasted nii suure hooga põgenema, et nad enne ei usaldanud seisma jääda, kui Sparta linnas, nii et kuningas Agesilaus nõuu andis Eyturguse seadust, mis iga põgenejat auutuks nimetab, seekord „magada lasta“, sest muidu ep oleks ühtegi auusat kodanikku linna jäänud.

Leuktra lahing:
371.

3. Pea pärast Leuktra lahingit tungis Epaminondas Peloponnesusse ja jõudis kunni Sparta linnani. Aga linna sisse tungimine ei läinud wana Agesilause wahwuse pärast mitte korda. Kuid Mesene maa tegi ta Sparta alt wabaks ja andis ta uue Mesene linnaga nende järeלטulijatele, kes muiste Aristomenese ajal wälja oliwad rändanud. Nüüd oli Thebä linn kõige wägewam Greeka maal, ega wõinud Spartlasted Epaminondast poolegi keelda ifka jälle Peloponnesusse tulemast. Neljandal korral aga, kui ta Arkadlaste wasta sõtta läks, kes ülemat wõimust oma kätte püüdsiwad, tuliwad talle Spartlasted Agesilause all Arkadlastega ühes Mantinea linna juures wasta, kus Thebälased küll wõitu saiwad, aga Epaminondas langes. Bistoda oli auusalle päälikule rindu tunginud ja arstid ütlesiwad, et ta sedamaid sureb, kui oda wälja tõmmatakse; Epaminondas ootas, kunni wõidusõnum toodi, siis lastis ta rõõmuga oda haawast wälja wõtta ja suri. Raks aastat enne seda oli ju Pelopidas Theesjalta maal sõvides surma saanud, nõnda et nüüd Epaminondase surmaga Thebä ürikene auuaeg otja lõppis.

Epaminondas
Sparta ees.Mesene waba:
369.Mantinea
lahing: 362.

4. Pärast Epaminondase surma oli terve Greeka maa otse kui wäsinud ja uimane. Kõik ülem nõudmine ja püüdmine jäeti kõrwale ning üffi „häd põlwe ja raha rikkust“ nõueti taga. Seda wiisi oli lugu Spartas, seda wiisi Athenas, seda wiisi Thebas, seda wiisi wähemais linnades. Raha eest wõis kõike saada, mis süda ihaldas, raha eest odeti auu ja kiitust, raha eest müüdi riidu ja rahu. Segadused tõusiwad ja kaswatasiwad nõdrust, mis ärawõitmise waenlastelle koguni fergeks tegi.

Greeka sitemine
elu pärast Epaminondast.

Neljas piir: Greeka wõimuse kahanemise aeg.

I. Järk: Makedonia wõimuse kaswamine.

§ 39. Makedonia rahwas.

1. Kuna Greeka riigid ja wallad üks teisega tülitesiwad ning teine teist kaetsesiwad, kaswis laugel põhja pool wäike Makedonia maakond wägewaks riigiks ja laialiseks wallaks. Tema heitis piirisuguwõjad enese alla, püüdis Greeka haridust ning õpetust, nii pikalt kui wõimalik, omale pärida, et siis, kui tugew küll oleks, Greeka maad ennast oma alla sundida. Tema rahwas oli algusel üks wõja Doorlaste harust, aga ta oli wõeraste suguwõjadega aegade jooksul nii segatud, et selget Hellenide werd mitte enam nende soontes ei woolanud. Nende kuningad aga kiitsiwad endid Heraklese järeלטulijad olewat. Kuningas oli wanast ajast saadil ülem sõjapäälk, ülem papp ja ülem kohtunik. Suurem sugu wõttis malitfulest otja. Rahwafogult küsiti mõnikord tähtsate asjade juures ka arwamist ja mõtet.

Makedonia maa.

Rahwa sugu.

Walitus.

2. Greeka maal oli muiste Makedoniaga wähe tegemist. Mõlemad maad oliwad teine teisest laugel ja täieste lahutatud. Persia sõja ajal sattus Makedonia idalaste käsu alla ning pidi neile tolli maksma; aga Greeklaste wõidud mõjusiwad ka siin ja maa sai wabaks. Kuningas Archelaus püüdis iseäranis agaraste Greeka haridust lautada: ehitas kindlaid linnu, käidawaid teid, seadis sõjawäe paremale joonele. Theba tugewuse ajal saadeti üks kuninglik wõsu, nimega Philippus, rahu märgiks Epaminondase majasse elama. Sinna jäi ta 8 aastaks ja õppis Greeka kombeid ja wiisa, osawust ja sõjakunsti, aga ka nõdrust ja nõrkust tundma. Koju tõttas ta, kui oma kuningast wenna surmast sõnume sai, kelle asemelle ta ise taks aastat pärast Epaminondase surma auujärjele istus.

§ 40. Greeka wabaduse wõitlemine ja surm.

1. Philippuse pääpüüdmine oli Greeka maad oma walitluse alla heita. Greeklased ise kutsusiwad, ehk küll teadmata omaks õnnetuseks, Philippuse Greeka maale, kui Thebälased „Püha sõja“ ajal mitte tähta ei suutnud, mis neile amphiktioni ühendus kohuseks oli pääle pannud. „Püha sõda“ aga läks Thebälaste abnuse läbi põlema: nemad tahtsivad Phokise maakonda omale ja kaebasiwad sellepärast amphiktioni ühenduse ees Phoklaste pääle, et nad olla püha Delphi templi põldu tüki ära riisunud ja omale wõtnud; ühendus nõudis „templiriisujait“ suurt kahjutajumist; aga et Phoklased seda kuuldagi ei wõtnud, pidi Thebälaste mõel neid seks sundima. Kuid nüüd nad riisusiwad tõeste templi kulla ära, palkasiwad omale riisutud rahaga hulga sõjamehi ja nende wihane mõel tegi kuu aega karistajatele suurt kahju. Sääli hüüdisiwad Thebälased Philippust appi. Tema tuli, wõttis teel Thessalia maa ära, sai Phokise maakonna kätte, templiriisujad sattusiwad wangi ja 3000 neist uputati kuningaga käsu pääle ühte järwe ära. Phokise maakond pandi maksu alla, linnade müürid tehti maa tase, rahwas liitati amphiktioni ühendusest wälja, tema asemelle aga wõeti Philippus amphiktioni liikmeks wasta. Aga weel läks ta Makedoniasse tagasi.

2. Seda kõil waatas Athena linn rahuga päält, nagu ei sünniks midagi, mis wabadusele kardetawaks läheks, ehk küll kuulus kõneleja Demosthenes puhkamata oma kõnedes Philippuse wasta wõitles ja eitles. Kuid asjata. Sest mitmed, iseenejest auusad mehed, oliwad Philippuse poolt, nagu kuulus kõnemees Aischines, sest et nad aru saiwad, et Greeka wabadriik mitte enam ei wõinud ega suutnud kesta. Pääle selle oli Philippusel Greeka maal palju ostetud sõpru, kes kahlasid mõtteid igal pool püüdisiwad kautada. Säherdust „ostmist“ ei pidanud Philippus sugugi ülekohtuks, waid arwas kuldwõtme raudwõtmeaga ühewääriliseks. „Ka kõige kindlam kindlus ei suuda wasta panna, kui lorda lähel eeslit kuldkoormaga tema sisse tallutada!“ oli tema walitjuse ja tegemise juht. Nüüd hakkas Lokri sõda, kellele süüts anti, Delphi templi maid tarwitatud olewat ja Philippus pandi jällegi karistajaks. Enne kui arwati, oli Philippus suure wäega Greeka maal, kõil tähtsad teed Makedonia ja Thessalia maale, nagu Thermopylä õnnestee, tema käes, Lokrilased ära wõidetud, jah, Attika

rajafindlus Elateia ära võetud. Nüüd alles läksiwad Athenlaste filmad lahti: nad ühendasiwad endid ruttu Demosthenese nõuu järele Thebälastega ning läksiwad Philippuse wasta. Aga Chäroncia lahingis sai Makedonia kuningas täieste wõitu, nii et terve Greeka maa ühe korraga tema alla jattus. See oli Greeka wabaduse ots aastal 338.

Chäroncia lahing:
338.

3. Kõik Greeka riigid, ka Athen ja Sparta, alandasiwad endid wõitja kätte alla ja seba taga ennemalt seeläbi, et Philippus neile õigused ja omandused nimepidi jättis ja neid mitte ei rõhunud liigade maksude ja teenistustega. Seda tegi ta sellepärast, et nad hõlpsaste temaga ühes Asia maale läheksiwad ja Persta riigi ära wõidaksiwad, sest ta tahtis maailma oma kätte järele juhutada. Selle tarwis kutsus ta teisel kewadel kõik Greeklased Korinthuse linna kokku, kus ta oma nõuu awaldas ning iseennast ülemaks päälikuks walida lastis. Ring juba oli kõik sõja wasta walmistamas, kui Philippus oma tütre pulmapäewal Aegä linnas mõrtsuka kätte läbi langes, mis läbi ette wõetud nõuu näitas tuulde tuiskawat.

Korinthuse koogu.

Philippuse ↑:
336.

II. Särk: Makedonia - Greeka maailma riik: Aleksander Suur.

333.

§ 41. Aleksandri Persta sõda.

1. Waewalt oli Philippus surnud, kui mitmed mehed wõimust oma kätte püüdsiwad, mitmed rahwad endid Makedonia walitsuse alt wabaks teha tahtsiwad. Aga noor Aleksander wõttis tugewa käega walitsuse ohjad kätte ning suris südilt rahutumad rahule. Tema oli aastal 356 selsamal öösel sündinud, mil Herostros kuulsa Diana templi Ephesuse linnas põlema süütas, et seeläbi oma nime kuulsaaks teha. Poomu poolest oli ta kena näuga, agara aruga, terase waimuga; hoolas ja mõistlik kaswatamine haris loodud anded walmiks kuulsaile tegudelle. Kuulus Greeka mõttetark Aristoteles andis talle õpetust, teritas ta mõistust, äratas ta waimu, äritas ta aru suuri asju nõndma. Iseäranis hoolega luges ning kuulis noor Aleksander wanade kuulsate meeste lugusid ja tegusid; ta ise soowis Achillese sarnaseks saada. Homeruse laulud oliwad talle nii armjad, et ta nad õhtul magama minnes oma pää alla pani. Ring nagu Achillejel Patrokus, nõnda oli temal Hephästion truuks sõbraks. Oma suuri nõudmisi ning mehisi meelt awaldas ta lapsest saadik mõndagi wiisi. Korra toodi Philippuselle tore hobune, nimega Bukephalos, müüa. Hind oli suur ja hobune peru, nii et kuningas teda käskis ära wiia. Aga 16 aastane Aleksander hüüdis: „Oh tahju! Lase, kulla isa, ma istun selga!“ Ja ta kargas hobuse

Aleksandri noor
põli.

Aristoteles.

Bukephalos.

turjale ning kadus kui tuul waatjate silmast. See tuli sest, et ta looma pää, kes kängeste oma warju kartis, ifka wasta päewa hoidis, mis läbi hobune oma hirmutawat kolli ei näinud. Pea tuli ta kõikide rõõmuks taltsa hobusega tagasi, keda nüüd talle ära osteti ning kelle seljas ta pärast kõik lahingid läbi käis. Teine lord toodi suur wõidusõnum. Kõik diskasiwad; Aleksander aga hakkas nutma. Kui küsiti, miks, kostis ta: „Oh mina waene! Isa wõidab kõik maailma ära: mis mina veel teen!“ Chäroneia lahingis oli 18 aastane noormees nii wahwaste wõidelnud, et isa talle pärast wõitu suud andes ütles: „Poeg, otsti omale suuremat riiki: Makedonia on sinule liiga pisukene!“

Wõidu sõnum

Chäroneia lahingis.

Walitsuse algus.

Määtus:
336—323.

2. Esimene noore kuninga töö oli Illyria rahwaid jälle oma walitsuse alla tagasi tõrjuda. Aga kuna ta põhja maal oli, lagunes lõuna all jutt laiali, et Aleksander surma saanud. Athen võiskas ja Thebä tappis Makedonia ammetnikud ära. Korraga, nagu pikse nool, oli Aleksander Greeka maal, Thebä linn ta käes, müürid ning majad maas, kodanikud kõik päris-orjaks müüdnud. Üksi lauliku Pindaruse maja ja jumalate templid jäeti järele. Teised wallad ja linnad läksiwad hirmu täis: kõik tuliwad auupakklikult alla heites Aleksandri ette ning saiwad armu. Aleksander aga käskis kõiki Korinthuse kofku tulla ning laskis ennast jään kõigi Greeklaste ülemaks päälilikuks Persia wasta nimetada. Siin olles käis Aleksander ka „jõgedat Sokratest“ Diogeneist waatamas, kes, kuna Aleksander kõike, Sokrates natukest, mitte wara põrmugi ei soowinud, waid wana räbala wammusega kaetud tõrres elas ja peuga wet jõekest jõi. Aleksander leidis teda tõrre ees päewa paistel olewat; ta teretas teda, küsis seda ja teist ning oli wastustega väga rahul. Põppeks küsis: „Kas ma ehk wõiksin sulle midagi meelehääks teha?“ „Küll ifka!“ kostis Diogenes, „mine natuke päewa eest ära!“ Kõik naersiwad, Aleksander mitte. Ta ütles: „Jah, kui ma mitte Aleksander ei oleks, oleksin Diogenes!“

Diogenes.

Persia teel:
334.

3. Sedasama teed, mida mööda Kserkses Greeka maale oli tulnud, hakkas Aleksander 35,000 mehega kewadel 334 Persia poole minema. Hellespontusest üle jõudes kargas Aleksander kõige ees maale ja hüüdis: „Minu on Asia! Säagu ta rahwas rikkumata ning tulgu terwelt minu walitsuse alla!“ Ta Troja waremetel laskis ta muistastelle kangelastele auuks suuri pidusid ja wõidumängusid pühitseda. Ne hüüdis ta Achillese haua ääres: „Sina õnnis noor mees: elades oli sõber

Achillese haua.

ja sures laulif sulle ofaks antud!" Pea pärast seda juhtus ta waenlastega Granikuse kaldal kokku, kus teda Persia kuningas Dariuse wägi ootas, kes rahu oli nõudnud aga mitte leidnud. Tõe äärde jõudes küsis kuningas oma ülematelt, kas waja oodata wõi ajawiitmata jõest läbi waenlaste kallale tõtata. Ülemad, iseäranis Parmenion, oliwad rutu wasta. Aga Aleksander kihutas kohe weest läbi ning sundis sedamaid Persialased põgenema. Siiski pääsis ta ise waewalt surma suust: kaks Persia meest wõitlesiwad temaga; teine tõstis oma mõega juba kuningas surmaks üles, jääb löi Makedonlane Klitus lööja kae otsast maha ning Aleksander ise surmas teise wastase. Nüüd oli tee Wäikese=Asiasse lahti. Sardese linnast läks ta Frygia maale ja jäi sinna talweforteri. Gordioni linnas näidati talle üht muistast wanfrit imewärki sõlmeaga, kellest „targad“ oliwad ette kuulutanud, et tema lahtipäästja terwe Asia maa walitsejaks saada. Aleksander püüdis sõlme päästa, aga ei maksnud nõnu. Tõuu läbi läks see asi ometi korda: tema löi mõegaga sõlme katki, mis läbi ta ise ühest lagunes. Tähemal fewadel Kilikia maalt läbi minnes külmetas ta ennast nii Kydnuse jões, et ta raskestest haigeks jäi. Greeka arst Philippus tahtis teda kange, aga kardetawa rohuga terweks teha. Sääb tuli Aleksandri kätte Parmenionilt kiri: „Waata ette: Philippus on Dariuselt ära ošetud!" Kuningas ei uskunud, jõi rohu ära, kuna ta kirja arsti kätte andis, ja kolme päewa pärast oli ta terwe.

Granikuse lahing

Klitus.

Gordioni sõlm.

Arst Philippus.

4. Senni fogus Darius Rodomannus oma wäe Syria lagedikul kokku, kus ta nõuu oli Aleksandrit oodata. Aga ülemad ja nõuuandjad sundisiwad teda Kilikia mägestikku wasta minema, kus aga suurest hulgast kitsas orus sugugi kaju ep olnud. Nii sündis, et Jõsuse lahingis Aleksander täieste wõitu sai ja Darius waewalt palja hingega ja wäe riismetega põgenema pääsis, kuna ta enese wanfer, kilp, wammus maha jäiwad, ema, abikaas, tütreed ja poeg wangi sattusiwad. Wangide eest aga kandis Aleksander kuninglikult hoolt. Darius pääsis üle Eufrati jõe ning läkitas jäält saadikud Aleksandri juure rahu paluma: rahu eest pakkus ta wõitjalle poole riiki, oma tütre abikaasaks ja määratu hulga kulda ema ja abikaasa lunastuseks. Aleksander ei wõtnud pakkumist mitte wasta. „Oleksin mina Aleksander: mina wõtaksin sedamaid pakkumise wasta!" ütles Parmenion. Ja Aleksander kostis: „Mina niisamati, kui ma Parmenion oleksin."

Darius Rodomannus.

E. Jõsuse lahing: 333.

Dariuse pakkumine.

Syria ja Pa-
lastina.

Tyruse ots.

Jerusalemas.

Egiptuses.

Aleksandria: 332.

Ammoni tempel.

Persias.

Arbela lahing:
331.

5. Nüüd läks Aleksandri sõjapäälik Parmenion Syria maale ja võttis Damaskuse linna ära, kust arutu palju moonu eest leiti. Aleksander ise tõttas Sõnikia maale, kelle linnad sedamaid alla heitsivad. Kuid Tyruse linn julges wasta panna, nii et wägew Makedonia kuningas teda 7 kuud pidi ümber piirama. Et linn saarel seisis, ei saanud jala-ega hobusewägi muidu ligi, kui ehitati suur tamm saareni, mida mööda piirajad linna müüride alla jõudsid, kus nad puutornidest, mis nad seks üles ehitasiwad, linna sisse püüdsiwad tungida. Aga hõlpsaste ei läinud see wahwa ja agara wastupaneku pärast mitte lorda. Seda suurem oli wõitjate wiha ja rängem wõidetud linna nuhtlus, kui see ometi wiimaks sündis. Linn häwitati sootumaks ära, 2000 wangi poodi risti, teised müüdi pärisorjaks. Paremine käis Juuda rahwa käsi. Neist päris Aleksander Tyrust piirates abi ja moonu, aga seda ei wõetud mitte kuulda, sest Israeli mehed tahtsiwad Persia kuningalle truudust tallel hoida. Nüüd aga, kui wägew wõitja Jerusalema poole tõttas, oliwad nad täis hirmu ja kartus pani nende südamed wärisema. Kuid ülempreester läks kõigi teiste preestritega omas ammetiehtes kuningalle wasta, wabandas eunnast ja rahwast ning palus armu. Aleksander kuulas lahkel näul nende jutu ära, käis nende templit waatamas ning wiis ise Jehowalle ohwrit, kus juures ülempreester talle Danieli raamatust wõitu ja maailma walitsust ette kuulutas. Siit läks ta alla Egiptuse maale, sai ta pea kätte ning asutas ära häwitatud Tyruse asemelle Aleksandria linna Niluse jõe suhu, mis ruttu kaswis, pea kuulsaks kaubalinna ja õpetatud meeste kodupaigaks sai, kus kaduw ja kadumata wara hulkana elamas oli. Siit käis Aleksander, nagu Heraklesest ja muist wanadest kangelastest räägiti, kangel kõrbesaarikul Zeus Ammoni templi juures, kus teda „Jupitri pojaks“ nime-tati, mis teda ebauskliffude idalaste filmas taga kergemalt Asia ülemaks tegi.

6. Kui ka Persia merewägi oli ära wõidetud, ruttas Aleksander ühe joonega idasse, kus Darius teda suure wäega Eufrati ja Tigrise jõe taga ootas. Gangamela ja Arbela lahingis läks Persia päike looja ja ta õnnetaht kukkus taewast maha: Darius oli wõidetud, wägi ära kautatud, Persia riik Makedonia kuninga käsju all. Babylon, Susa, Persepolis, kõik kolm päälinna langesiwad wõitja kätte. Igal pool oli saak otsatu. Aleksander ise oli wõidurõõmust pool joobnud ning näitas seda Persepoli linnas kuulsa kuninga-

koja ehk „Achämenidide kätki“ põletamisega üles, mis läbi ta idalaste filmas Persia peremees, Greeklaste meelest Greeka jumalate ja surnute kättemaksja olla tahtis, sest nagu Athena templid, leekis nüüd Persia uhkus. Darius aga põgenes kaugemale ida poole, et säält uut väge forjata; kuid tema oma alam, Baktria maavalitseja, Bessus võttis ta wangi. Seda kuuldes tõttas Aleksander kurjategijat taga ajama. Aga Bessus surmas kuninga ära ning põgenes Baktria maale, kus ta iseennast kuningaks nimetas. Kuid Aleksander leinas oma wastase surma ning tõutas mõrtsukalle kätte maksta, mis ka tõeste sündis: Bessus suri ristisambas.

Persepolis.

Dariuse †: 330.

7. Pärast Dariuse surma nimetas Aleksander ennast Persia kuningaks. Kuhu ta iial läks, tehti linna wärawad lahti ja suur auu võttis teda wasta. Pea ep olnud kedagi waenlast terwes Persia riigis: kõik kummardasiwad wägewa „Jupitri poja“ ette. Aleksander ise võttis Persia kuninga ehted omale ümber, laskis oma ette filmili langeda ja andis Persialastele needsamad õigused, kui Makedonlastelegi: seeläbi püüdis ta oma walitjust ida mail kinnitada. Selle täheks, et wõitlemine Asia ja Greeka maa wahel lõpnud, kosis ta kena Persia kuningatütre Roxane ja pidas pulmad Baktria linnas ära. See ep olnud sugugi Makedonlaste meele pärast: nad nurisesiwad, et mitte neile üksi õigust ja woli kätte ei antud. Tah, mõned, nende seas Philotas, Parmenioni poeg, wõtsiwad nõuuks salaja kuninga elule otja teha. Aga asi tuli wälja ja süü osalised saiwad surma, nende seas Parmenion ja Philotas. Nasta hiljem sündis teine werine lugu. Sää! kiitsiwad kitudused pidul Aleksandri tegusid: „Herakles ja Achilles, kõik endised kuulsad olla poisikesed tema kohta!“ Kuningas kuulis ning ta meel oli hää. Aga Klitus, seesama, kes teda Granikuse kaldal surmast päästis, hakkas neile wasta ning ütles „isa Philippust enam teinud olewat, kui Aleksandrit.“ Wiha wälkus Aleksandri filmast jeda kuuldes. Klitus aga kutsuti pidusaalist wälja, sest sõbrad kartsiwad kahju sündiwat. Kuid wiinakohar oli tal aru segaseks teinud: tema läks suure häälega Aleksandri tegusid laites siise tagasi. Sää! kahmas kuningas oda kätte ja — Klitus langes. Nii kui kuri töö tehtud, käis kahetsus kannul. Aga ei wõinud muuta. Sündame walus jäi ta oma telki, ägas ja nuttis, ei sõõnud ega joonud. Soldatite palwe tõi ta alles kolme päewa pärast telgist wälja.

Persia Aleksandri pärast: 330.

Rõõme muutmine.

Roxane.

Kuri nõuu.

Klituse surm.

pidu wiis päewa wältas. Sää1 wöttis ta ise Dariuse tütre ja noorema õe omale abikaasaks, kuna 80 suurtfugu ja 10,000 alamat Makedonlast niisama palju oma wäärilisi Persia neidusid ära kofsiwad. Aga Makedonlased ei saanud oma kuningas mõtetest mitte aru: nemad arwasiwad enestel kui wõitjatel ainu-
 üksi õigust olewat, walitsejad ja ülemad ammetnikud olla, kuna teised üksi pidada sõna kuulma. Ta kui Aleksander hulga noori Persialasi Makedonia sõjakunstis õpetada laskis ja kõige aga-
 ramad ja kenamad oma kehakaitstjate sekka wasta wöttis, nurise-
 siwad wanad Makedonia sõjamehed wäga selle üle. Aga Alek-
 sander waigistas neid ja tähendas, et ta ka ilma nendeta läbi saada. Kuid ta leppis ja saatis nad rohketel kingitustega koju.

Uus nurin.

3. Babylon pidi tulewikus Aleksandri riigi keskpaik
 olema. Siin hülgas ja säras juba tema auujärg otse kui päike ja kauge1t maadelt tuliwad saadikud tema tegusid imes-
 tama ja tema nime auustama. Üks pidu peeti teise järele, toredus ja uhkus oli suur. Praegu oli kuningas Ekbatanas Dionysuse püha rääkimata toredusega pidamas, kui ta sõber Sepsästion liiast pidurõõmust raskestel haigeks jäi ja ära suri.
 Sõbra surm oli ta enese otsa kästjälg. Tema matusepidu, mis otsatu auu ja iluga ära peeti, kui ka kurwastus ja waimuäritus käisiwad kange1te kuningas terwise pääle. Ja uue sõja wasta walmistades, kus ta Arabia maad tahtis ära wõita, jäi ta haigeks ning nii raskestel, et elu lootus kadus. Kurwal meele1 käisiwad Makedonlased, kui ta tõbest kuulsiwad, teda, oma kuulsamat kuningat, jumalaga jätmas ja igauks andis talle wiimist korda kät, mõni palawat filmawet walades. Ülemad seisiwad mure pärast sõna lausumata tema surmawoodi ümber. Nende küsimise pääle, kellele ta walitsuse jätaks, olla ta kostnud: „Kõige auusamalle!“ Nõnda suri ta omas 33. elu-
 aastas, kui oma üriksel elueal pea kõik selleaegse tutwa ma-
 ilma ära oli wõitnud. Tema luud wiidi pärast Aleksandria linna ja maeti jää1 suure auuga. Tema nimi aga jäi kuulsaks ja elas kirjas ja kõnes, loos ja luuletuses põlwest põlweni idas ja läänes.

Babylon päättin.

Sepsästioni †.

Aleksandri †:
323.

III. Särk: Greeka-Makedonia riigi lagunemine.

§ 43. Tülid Aleksandri päranduse pärast.

1. Aleksander Suur suri, aga täie-ealist õigusosalist auujärje-
 pärijat ei jätanud ta mitte järele, kuid kaks wäikest poega ja ühe nõdra-
 meelelise wenna. Pääle selle wõis tema wiimise sõna „kõige auusa-

Tüli walitsuse
pärast.

malle!" ja sõrmuse pääle, mis ta Perdikkale andis, toetada. Aga selget otsust ei olnud, sest igauks ülem pidas ennaft "kõige auusamaks." Seega läks juba Aleksandri puusärgi ääres riid ja tüli lahki, mis aga veel were walamata ära waigistati: Afsia maad sai Perdikkas oma walitseda, Euroopa maad jäiwad nagu ennegi Antipatri kätte.

Athena mäsf.

2. Seljamal ajal püüdis Athena rahwas wabadust kätte saada, aga Antipater sundis nende sõjariistad soiku ning nõudis tagasihutajaid kõnelejaid Demosthenest ja Hypereidest oma woli alla. Demosthenes wõttis surmarohku, aga Hypereides saadi kätte ning lõigati keel suust ära ja lasti koleda piina all surra.

Diadochi sõda.

3. Pea aga suriwad mõlemad walitsejad ja uued leegid loitsiwad sessinajaks diadochi ehk päranduse sõjas. Endised Aleksandri aegsed ülemad ajasiwad igauks oma õigust taga ja weriselt tõttasiwad aastad mööda. Wiimaks tehti suure Tsjuse lahingi läbi asti selgeks, kes kuhugi pidi walitsejaks jääma. Selle lepingu järele sündisiwad 4 riiki ilma: Makedonia ja Greeka maa jäi Antipatri poja Kassandri kätte, Pysimachus sai Thrakia maa, Seleukus Syria maa, Ptolemäus Egiptuse maa. Iga riik seisis mõne aja; Egiptuses ning Syrias walitses alustaja sugu, kuni wiimaks kõik üks teise järele Rooma walitsuse alla sattusiwad.

Tsjuse lahing:
301.

§ 44. Riismeriitide elu ja Greeka-Makedonia surm.

Egiptuse maa.

1. Egiptuses hakkas Ptolemäuse poja, Ptolemäuse P h i - ladelphuse, ajal jälle rahu ja õnne aeg õitsema. Rahu oli maal, kaup jooksis hästi, õpetus oli elul. Greeka tarkus ja Egiptuse teadus ning ida maade osawus, kõik hoowas Aleksandria linna kokku. Raamatukogus üksi oli 400,000 raamatut, ka piibel, mida kuninga käsu pääle Ewrea keelest Greeka keelde tõlgiti. Muust warast, auust, uhkusest ja toredusest, mis sääl oli, mitte rääkidagi. Ptolemäuse Evergetese ajal hakkas riigiwõimus kahanema ja ta alanes, kuni Ptolemäuse XII. päiwil riik Roomlastele saagiks sai.

Egiptuse ots: 31.

Syria maa.

2. Syria maal walitsesiwad Seleukuse järeltulijad, kellel igal ühel Antiochus nimelis oli. Kõige wägewam oli Antiochus III. Aga juba tema sattus Roomlastega tülli ja kautas omast riigist mõne maakonna. Ta tema poeg Antiochus IV. pidi Rooma saadiku sõna kuulma. Ning wiimaks lõpetas Pompejus Syria walitsuse ära ja muutis tema Rooma maakonnaks.

Syria ots: 63.

Thrakia maa.

3. Thrakia maal sõdis Pysimachus aina alati ja langes wiimaks Syria kuninga wasta sõdides. Pärastised walitsejad pidiwad sagedaste Gallilaste riisumist ning põletamist kannatama, kes Alpi mägestiiku küljest hulga kaupa lõuna ning kirda poole tungisiwad.

Makedonia maa.

4. Makedonia maal oliwad pärast Kassandri surma mitu walitsejat, kes wägiwaldsel wiisil auujärje pääle jäiwad, aga riisamuti säält langesiwad ning teisele tugewamale aset andsiwad. Alles aastal 278 wõis Antigonus Gonatas oma auujärje kinnitada. Sest Greeka maal awitas ta tyrannuste walitsust jalal hoida, et nende abi pääle häda ajal wõiks julge olla. Siiski ei suutnud ta mitte ära keelda, et Peloponnesjuses Achäi ühendus elule ärkas ning Aratuse all ennaft Egiptuse kuninga warju alla andis. Aga Aratus ise otsis pea Antigonuse II. käest abi Sparta wasta. Sest

Antigonus Gonatas: 278.

Achäi ühendus.

sääl oli kuningas Agis jälle Ekyrguse seaduse jalale seadnud, ning Kleomenes püüdis terwet Peloponnesust oma alla heita. Aga Makedonia ja Achaja sõjawäed tegiwad ta nõuu tühjaks. Kuid pärast jäeti Aratus abita, jah, anti talle Philippuse III. käsju pääle jurmarohtu. Seesama kuningas sõdis Rooma rahwaga ning kautas pea kõik oma õigused. Aga seltsamal ajal uuendas Philopömen Achai ühenduse, kelle liikmeks Spartagi heitis. Kuid Roomlased tuliwad ja lõpetasiwad temagi ära ning saatsiwad Philopömeni kihwti jurma. Makedonia elas weel. Kuid kuningas Perseus, kes Rooma wõimuse alt lahti püüdis saada, sattus Pydna lahingis wangi. Weel 20 aastat wältas Makedonia nimeriik, siis tehti ta uue määsu järel Rooma maakonnaks. Kahe aastat hiljem, aastal 146, lõppis Greeka maa ja walitsuse nimi: Greeka maad hüüti sest ajast Achaja maakonnaks.

Agis.

Philippus III:
200.

Philopömen.

Perseus: 168.

Makedonia ots:
148.

Achaja: 146.

Lisa: Greeka waimuwald.

§ 45. Greeka rahwa waimuvara.

1. Greeka riik ja Greeka rahwas, nagu ta muiste oli, on maa päält kadunud; aga ta waim elab ja ta waimuvara ait seisab ning ta kuulus kunst ja tarwilikum teadus kestab põlwest põlweni. Greeka rahwas oli loomu poolest väga luulerikas: teraw oli ta mõistus, agar ta pää, osaw ta käsi. Üksi kena, kaunis, lõbus oli ta meele pärast. Igames pidas kunsttööst lugu: kes ise mitte luna ega ilmale tuua ei suutnud, röömustas teise looma üle ning pidas teda kalliks ning tema loojat auusaks ja armsaks. Kunst ja teadus, mõlemad õit-
siwad hästi.

Greeklase loomus
waimu poolest.

2. Greeklastele oliwad kõik kunstid tuttawad ning kõigis oliwad nad osawad. Kõigist paistis nende ilu armastus ja kenaduse tundus wälja ja mitmete mälestused elawad täna päewani. Orchestika ehk tantskunst oli wana. Tema oli kabesugune: ta harjutas liikmeid, nagu meie ajal turnimine, ja oli teiseks tükk jumalateenistusest. Muusika ehk laulukunst oli ka wanast ajast haritud: lauleti, mängiti wõidulaulul ehk muidu röömuks ja meelejahutuseks. Arhitekt-
tonika ehk ehituskunst õitses iseäranis Periklese ajal. Kõige kuul-
samad ehitused oliwad Athenas Propyläid, Parthenon, Odeion ja Ephejuses kuulus Diana tempel. Kuulsad ehitajad meistrid oliwad: Mnesikles ja Polykletus. Plastika ehk kujude walamine ja wäljaraiumine oli Periklese ajast jaadik kõrge järje pääl. Kõige kuul-
samad meistrid oliwad: Phidias, kes Supitri kuju Olympias wal-
mistas ning Athene kujud Athenas, Praxiteles ja mitu teist. Piktura ehk maalimise kunst oli kaunis korras. Kuulsad oliwad Polygnotus oma Persia sõja piltide läbi, Apelles, kes nii kuulus oli, et Aleksander Suurgi igatges tema pintslift maalitud saada. Tuttaw on ka Zeuxise ja Parrhasiuse kihilwedu, kumbas neist osawam oleks. Zeuxis maalis wiinatobarad nii loomulikul, et linnud nende kallale lendasiwad, Parrhasius aga kattis oma maali otsegu kerge looriga kinni. „Eks ja wõta loor eest ära, et ma näen, mis ja oled teinud!“ hüüdis Zeuxis. Aga Parrhasius naeris, sest loor

Kunstid.

Orchestra.

Muusika.

Arhitekttonika.

Plastika.

Piktura.

Luule.	i se oligi toodaw kuu. Kõige enam aga õitses luule ehk luuletus-
Epika.	kunst juba wanast ajast saadik. Wanem on jutustaw luule ehk
Lyrika.	epika, kelle kuulsam meister Homerus on, kes Iliada Troja
Dramatika.	sõjast ning Odysseia Odysseuse kojuminekest luuletas; tema kõrwas
Teadused.	rääkis Hesiodus oma luuletustes jumalatest ja nende jurguõijast,
Historia.	inimestest ja nende tööst. Noorem mõlkum luule ehk lyrika
Philosophia.	hakkas pärast Hesiodust õitfema. Tema kuulsamad toimetajad on:
Rhetorika.	Simonides ja Pindarus , ja naesterahwa poolt Sappho . Ka
Mathematika.	mõistulugude kirjutaja Alfopus on kuulus. Selle päale õitses
	näitaw luule ehk dramatika. Tragõdia ehk kurbliku näite-
	mängu ofawamad luuletajad oliwad: Aischylos , Sophokles , Euri-
	pides , kõik kolm õitfetiwad 500 ja 400 aasta wahel. Komõdia
	ehk rõõmuliku näitemängu kuulsam luuletaja oli Aristophanes
	Peloponnesuse sõja ajal.
	3. Teadus ning tarkus oliwad kõrgel järjel, nagu historia
	ehk ajalugu, philosophia ehk mõttetarkus ja temaga ühendatud
	rhetorika ehk kõnekunst ja matematika ehk arwamisetarkus.
	Historia kaswis epikast wälja: nagu Homerus kunstlikult wanadest
	kuulsatest meestest jutustas, nõnda hakkasiwad teised pärast kunstita
	üles kirjutama, mis kõhegil sündis. Herodotus kirjutas esimese
	juure ülesõldise ajaloo, misõpärast teda „ajaloo isaks“ hõitakse; Thu-
	kydides sai selles teaduses oma „Peloponnesuse sõja“ läbi kõige
	ülemalle järjele, kuhu Xenophon mitte enam järele ei suutnud minna.
	Pärastistest historikuteist on kõige tähtsamad Polybius , Plutarchus ,
	Arrianus . Philosophia idanes ka luuletustest wälja seeläbi, et
	hakati maailma alguje ja tema looja järele pärima. Wana aja
	„seitse tarka“ ühendasiwad oma õpetuse uurimisega. Kuulus
	Pythagoras kuuendamal aastafajal arwas arwamise teel põhja päale
	saawat ning pidas üht jumalikku „kõjstulõd“ kõigi asjade elustajaks.
	Sõlle teised, nagu Xenophanes , õpetasiwad pantheis must, kus
	muud jumalat ep ole, kui maailm ja tema loom ise. Täielikkum,
	nii kui ilma ilmutuseta iial wõimalik, oli Sokrateste (§ 36)
	ja tema jüngri Platoni õpetus, kuna Platoni õppiija Aristoteles nähta-
	wate asjade uurimise läbi kõike põhjendada püüdis. Rhetorika
	õitfese Periklest saadik Athenas , kus kuulsamad kõnelejad Demosthenes ,
	Aischines ja Lyfias oliwad. Matematika tähtsamad mehed
	Eukleides ja Archimedes elasiwad pärast Aleksandri Suure aega.

Kolmas osa: Rooma riik.

Esimene piir: kuningriik.

I. Järk: Rooma riik ja tema rahwas.

§ 46. Rooma rahwa eluase.

Rooma rahwa
tähtsus.

1. Kuna Greeka maa oma teaduse ja tarkuse, kunsti ja ofawuse läbi wanal ajal tähtjas oli ning täna päewani on tähtjaks

eeskujuks jäänud, sai Rooma riik kaaliks oma wägewuse läbi waenuväljal ja oma osawuse läbi kohtulauas. Tugewal käel heitis ta kõik ümberkaudsed maad, nii pikalt, kui nad sellel ajal tuttawad olivad, oma alla ja asutas suure maailma riigi, kelle süda Stalia poolsaarel oli, kuna liikmed endid kolme maailma jalku laiail lautasivad. Ning nende wägew walitus walmistas, ehk küll Rooma rahwas ise mitte juur tarkuse uurija ep olnud, teed haridusele, mis Greeklasielt wälja hoowas, neile maadelle, kus weel paks pimedus ja harimata toorus walitses. Nad ep olnud mitte tarkuse loojad, waid toojad: nad jagasivad wälja, mis ise olivad Greeka maalt pärinud.

2. Stalia poolsaar ulatab Alpi mägestikust Wahe mereni; pikk Appennini mägestik lahutas teda juba wanaste kahte poolde idast läände lugeses. Põhjast lõunasse minnes langes maa kolme jalku: Põhja=Stalia, Keskl=Stalia, Lõuna=Stalia.

Eluase.

I. Põhja=Stalia ehk Gallia cisalpina jautati 3 osasse: 1. Liguria maakonnake lääne sõrwas, kus Genua linn; 2. Gallia transpadana ehk maa Alpi mägestiku ja Paduse (nüüd Po) jõe wahel, kus Mantua ja Verona linnad; 3. Gallia cispadana ehk maa Paduse jõe ning Appennini mägede wahel, kus Rutina ja Ravenna linnad. Põhja=Staliat ei loetud mitte päris Staliaks, waid arwati maakondade liiki.

Suur maa.

II. Keskl=Staliaks oli 6 maakonda, kellest 3 lääne pool, 3 ida pool Appennini seisivad. Lääne pool olivad: 1. Etruria, kus Klusiumi linn; 2. Latium, kus Rooma linn oma ema Alba Longaga ja sadama Ostiaga; 3. Kampania, kus Kapua linn ja Bajä ujumise paik. Ida küljes olivad Picenumi, Umbria ja Samniumi maakonnad.

III. Lõuna=Staliaks ehk Suurel-Greeka maal oli 4 maakonda, kelle lõunapoolsama nimi Bruttium, kus Rhegiuni linn, ja idasopis Kalabria, kus Tarentuni ja Brundisiumi linnad tähtsamad olivad.

3. Pääle suure maa loeti mitmed saared Stalia juure: 1. Sikelia ehk Sicilia, lõuna tipu wastas, kus tulepurskaw Atna ja kuulus Syrakusä linn ning Vanormuse sadam; Sikelia saar oli üliwäga wiljakas ja sellepärast hüüti teda „Rooma wiljasalweks“. 2. Sardinia. 3. Korsika. 4. Sikelia rannas Agadi ja Lipari saarestikud.

Saared.

§ 47. Rooma rahwa sugude aru.

1. Seesinane Stalia maa oli wanast ajast saadik mitmete suguharude päralt, kes jündimise kui ka keele ning loomu poolest sugugi sugulased ep olnud. Nemad olivad jault endine pärisrahwas, jault siise rändanud suguwõrsad. Haridus oli nende keskel mitmekesine, siiski mõne seas kaunil järjel. Nimelt wõib seda Etrurlaste kohta öelda. Wähem haritud oli Latini ja Samniti sugu.

Suguharud.

2. Etrurlased elasivad Etruria maal Paduse ja Tiberi jõe wahel. Sääli oli 12 walda, igauks ise walitusfega, kuid ühe

Etrurlased.

fattiseaduse läbi ühendatud. Papi seisus oli siin mõisniku seisusega üks ja seesama ning walitsus oli tema käes. Nende seast waliti waenu ajal würst ehk Lukumo. Würstil oli sõja ajal woli elu ja surma üle; selle täheks käiswad 12 lektorit ta kannul, witsakimbud käes, kelle keskelle kirwes oli köidetud. Enne wanaste walitses weel ka kuningas ehk Lars üle kõikide waldade, aga pärast ei walitud mitte enam kuningat. Pääle papi-mõisniku-seisuse oli jääl meel waba põllumeeste seisus, kellel aga wähe õigust oli, ja poppiseisus, kellel mitte hääle õigust ep olnud ei kohtu ees ega kuskil, waid nende pere-mees pidi neile juuks olema: nemad pidiwad aga sõna kuulma.

u. Sellepärast oli nende nimi ka „clientes“, klientid, mis „kuuljad“ tähendab. Strurlaste usk oli täheteenistus ja neil oli 12 ülemat ja 12 alamat jumalat. Nende linnad oliwad tugewad ja müürid kõrge, aga ilma lubjata üles ehitatud. Nende kunsthõdeft on waseft walatud kujusid ja saest tehtud ilusaid potte ja kunstlikka sõjariistu haudadest leitud, mis tunnistawad, et nende osawus mitte wäike ei olnud. Roomlased wõtsiwad walitsuse ja seisuse ja jumalateenistuse korra kõik Strurlastelt, muud kui muutsiwad mõnda ja uuendasiwad mõnda oma tahtmise ja wiiside järele.

3. Sammitlased elasiwad ida pool orgudes Rest-Italias. Nende töö oli põlluharimine ning karjaskwatamine. Linnasid ep olnudgi: wahwus pidi müürist tugewam olema. Aga nende orud oliwad liig kitsad, kui et paks rahwas oleks pääsnud jääl elama.

Püha kewade. Sellepärast tõutati häda ajal „püha kewade“ jumalatele auuks. Riisugusel „pühal kewadel“, mis kaunis harwaste juhtus, pidi iga noormees, kes 20 aastat wana oli, ifamaad jumalaga jätma ning wõeralle maale minema omale uut eluaset otsima.

4. Latini rahwas elas lõuna pool Tiberi jõge. Sääli oli 30 linna, igauks ise riik; kõikide pää aga oli Alba Longa. Põlluharimine andis rahwalle töö ning leiba. Usk oli looduseteenistus. Selleft Latini rahwast kaswis Rooma rahwas wälja.

II. Särk: Rooma linna eslugu.

§ 48. Latini riik.

1. Rooma linna eslugu seisab wana aja warju all. Kõik, mis enne Regilluse lahingit, see on 496 aastani, on jündinud, loewad uuemad uurijad kuuldud juttude liiki, kellel tarwilik tõe põhi puudub ehk kelle historialik põhjendus puuduline on. Siiski peame teda, nagu Roomlased ise teinud, wana jutu jäljil tundma õppima.

2. Latinlased elasiwad Latiumi maakonnas lahutatud elukohtades. Sääli tuli Greeklane Evander ja asutas linna, kus ta ise walitsema hakkas. Pea pärast teda tuli Aneas, kes Troja tuleft oli pääsnud, jumalikul juhatusel Stalia maale, wõitis Latini kuninga Turnuse ära, kosis tema tütre omale abikaasaks ning jäi Latiumi maale elama. Tema poeg Askanius, keda ka Juluseks hüüti, ehitas Alba Longa linna ja tema sugu walitses 14 põlwe säälsamas.

3. Aga 15. kuningja Numitori ajas tema noorem wend Amulius auujärjelt ära ja saatis tema tütre Besta (waata § 16, 3) teenistusse. Mõne aja pärast laskis ta Rea Sylvia — nõnda oli Numitori tütre nimi — ja sõjajumala Marši kaksitud pojad künaga Tiberi jõlle wisata, aga laste ema, kes oma seisuses, Besta teenistuses, neitsina pidi elama, hirmsaks nuhtluseks elawalt maha matta. Lapsed aga pääsivad, sest künä jäi künka otja seisma, wesi walguis ära, karjane Faustulus leidis nad üles, kui hunt neid parajaste imetamas oli, halastas ja wiis nad koju. Need lapsed kaswasiwad Rooma linna asutajaks üles.

Numitor.

§ 49. Rooma linna asutus: Romulus.

1. Kuninglikud wõjud Romulus ja Remus kaswasiwad karjaste kaskel üles ning õppisiwad metsalistega wõideldes mõeka wahwaste tarwitama. Täieeliseks saades juhtusiwad nad ühe rüü asja pärast oma wanaija Numitori ette, kes nad ära tundis ja karjastelt otjust päris. Kui noored mehed sedawiisi kuulda saiwad, et nende wanaonu säherdust ülekohut teinud, et ta wenna auujärjelt ära ajanud, wenna tütre ära hukkanud ja neid endid uputuse surmale osaks annud, täitis tuline wiha nende südamed; nad kogusiwad oma kaaskarjased eneste ümber, läksiwad Amuliusse kallale ja saatsiwad ta surma; aga oma wanaija tõstsiwad nad auujärjele tagasi. Numitor aga andis neile luba sinna kohta, kus nad karjased olnud, üht linna ehitada.

Romulus ja Remus.

2. Oma selfimeeste ees kündis Romulus paari kümme hargiga wau Palatinuse mäe ümber. Waust tehti kraaw, kelle kaldalle muld walliks pilluti. Kraawist sisse piiratud kingu pääle ehitati mõned sawiurtfikud, kelle katuseks jõe kõrkjaid wõeti. Nõnda oli linn aastal 753 asutatud. Aga tal ep olnud niue. Wennad waidlesiwad, kumba nime järele teda pidi nimetatama. Ni anti jumalate seletada: kes eesseiswal päewal teine teisel kingul seistes enne linnu pidi nägema, selle nime pidi linn omale saama. Remus nägi enne ja hüüdis: „Kuus kottkast!“ Aga selfamal filmapilgul hüüdis Romulus wasta: „Aga mina näen 12!“ Tüli läks tulifemaks: kumbgi ei tahtnud oma õigust käest anda. Wiimaks pilkas Remus: „Kas see mõne linn on: mina kargan üle kraawi!“ Ta ta hüppas üle. Aga tuule tuhinal oli Romulus kannul, pistis ta mõegaga läbi ning wandus: „Nõnda lõpku iga hing, kes üle Rooma müüri julgeb hüpata!“ Nõnda sai linn omale nime Amuluse käest.

Rooma linna asutus: 753.

Einnu liist.

Warjupaik.

Maesewõte.

Sabini sõda.

Romulus I. Rooma kuningas.

Romuluse ↑.

3. Uues linnas oli aga wähe inimesi. Selle puuduse parandamiseks tegi Romulus Rooma warjupaigaks kõikidelle, keda õigus ehk tigidus taga kiusata. Siis woolas mehi igalt poolt kofku ja linn kaswis silma nähes. Aga uus häda ilmus jälle: mehed ei saanud kussagi naisi, sest keegi neitsi ei tahtnud niisugusele mehele minna, kes ei tea kust maailmast linna oli jooksnud. Romulus leidis jällegi nõuu: tema tegi suure pidu, kus mõndajugu mängusid mängiti. Rahwast tuli kofku nagu murdu; iseäranis hulga kaupa Sabini eitesid ja neidusid, kes Rooma naabris elasiwad. Kuna kõikide silmad parajaste mängijaid waatasiwad, kargasiwad tähe pääle, mis Romulus andis, Rooma mehed wälgu kiirusel neidude kallale, igauks tabas ühe finni, keda omase arwas olewat, ning jooksis oma majasse. Neidud kisendasiwad, emad hüüdsiwad appi, isad sülitasiwad tuld, aga tuule tuhinal oli kõik mööda. Wihaga läks Sabini rahwas koju. Neidud leppisiwad pea oma riisujatega ära, aga mitte nende wanemad ja wennad. Need tuliwad suure hulgaga kätte maksma. Aga lahingi algusel tõttasiwad noorikud wõitjate keskelle ja palusiwad isafid ja wendi: „Arge lööge mitte meie mehi maha!“ ja oma mehi: „Arge surmake mitte meie jugulasi!“ Palwet wõeti kuulda ja tehti rahu, mis järele Sabini rahwas Rooma rahwaga ühte heitis ja nende kuningas Titus Latiüs Romulusega walitsema hakkas.

4. Aga Titus suri pea ja Romulus walitses jälle üksi kui esimene Rooma kuningas. Tema jautas rahwa kahte jaffu: 1. waba mõisnikuseisus ehk patrizid oliwad kõige maa peremehed, kuna 2. klientidel ehk poolwabal talurahwal hääle ega ammeti õigust ep olnud. Pärisorje peeti töölojustega ühewääriliseks. Waba rahwas ise jautati kolme tribusse. Mõnda walitses Romulus tugewa käega kaua aega, kuni ta sõjawäge waadates kõne müristamise ajal ära kadus. Ja üks patrizi sugu mees rääkis kohkunud rahwalle, et isa Mars kuninga tulisel wankril üles taewa wiinud. Rahwas uskus ja auustas teda kui jumalat Quirinuse nime all.

III. Järl: Rooma riik kuningate all.

§ 50. Seadused ja õigused kuningate ajal.

Walitsus.

1. Kuningriigi ajal oli ülem walitsus kuninga käes, keda rahwas, patrizid, walis ja papid õnnistasiwad ta ammetise. Tema

mõistis kohut ja andis igale asjale wiimist otsust. Seadust anda ei võinud ta mitte üfsinda: jääl pidi senat ja rahwakogu juures olema. Muudu aga käiswad 12 liktorit witsakimbu kirwega ta kannul.

Senat.

2. Senat oli jäädaw nõuutoogu, kelle liikmiks auusad wanad mehed elus ajaks waliti. Liikmete ehk senatorite arw oli esmalt 100, siis 200 ja pea 300. Nii suureks nende arw ka jäi. Nende kohus oli kuningaga üheskoos riigi asjade üle aru pidada ja teda segasis asjus juhutada.

3. Rahwakogule tuliwad kõik 3 tribust, kõik patrizid, kofku, waliswad kuningaks, keda senat neile hääks kiitis, wõtsiwad seadused wasta, mida kuningas senatiga andis, kuulutasiwad sõda ja tegiwad rahu; ikka kofiswad nad „ei“ ehk „jah“ senati küsimiste pääle. Ja nende otsust ei suutnud senat ega kuningas ümber liikata.

Rahwakogu.

4. Kõik hääleosaline rahwas langes 3 tribusse, iga tribus 10 kuriasse, nii et kofku 30 kuriat olemas oli. Iga kuria jautis oli üks hää; otsumeks oli suuremat hääle hulka, wähemalt 16, tarwis. Igas kurias aga loeti kõik hääled üksikult ära ja arwati kuria hää suurema hulga järele. Igal kurial oli pääle selle 10 rüütli, kofku 300 meest, kelle kohus oli kuningat kaitsta.

Rahwa jautus.

§ 51. Kolm Sabini ja Latini sugu kuningat.

1. Pärast Romuluse surma ei walitud mitte sedamaid uut kuningat, waid senatorid walitsesiwad järgi mõõda, igauks 5 päewa. Aga rahwa murina pärast waliti Sabinlane Numa Pompilius teiseks Rooma kuningaks. Tema oli waga mees, pidas rahu piiri-rahwaga ja kandis hoolt koduse korra eest. Tema kaswatas põllu- harimist ning muretjes korrapäralise jumalateenistuse eest. Kaunid kombes äratas ta elama. Numa wõttis Strurlaste usu riigiusuks kõigi oma pruukidega ning kombetega. Aga jumalatele jättis ta wanad tuttawad Latini ehk Ladina keeli nimesed, muud kui muutis pisut nende tähendust. Mõnda ta pani ka omalt poolt juure ja muutis mõned asjad, mis wõeral näul mitte Roomlase meele järele ep olnud. Tema asutas 8 papiliiki, kelle üle ülem papp ehk pontifex maximus seisis. Auguriumi liikmed ehk augurid kuulu- tasiwad lindude lennust ja pühade kanade nokkimisest tulewaid asju ette. Latini sõja- ja päikesejumalalle Januselle ehitas ta kahepoollega templi, kelle wärawad rahu ajal kinni seisiwad, et sõjajumal ära ei põgeneks, sõja ajal lahti, et ta igal ajal appi wõiks tõtata. Aga kõigest kolm korda oli wäraw kinni: Numa ajal, pärast esimest Puunlaste sõda, keisri Augustuse ajal. Nii wältas sõda Rooma riigis aina alati 600 aastat.

Numa Pompilius.

Uhu muendus.

Januse tempel.

2. Pärast Numa surma sai käre ja tuline Latinlane Tullus Hostilius kuningaks. Tema sõdis Alba Longa linna wasta ja häwitas tema wiimaks ära; aga ta kodanikud wiis ta Rooma, kus neid plebejideks kutsuti, kes wabalt põldu wõiswad harida, kaup- ajada, tulla ehk minna, kuhu tahtsivad, aga hääleta rahwakogul oliwad. Patrizide poolt peeti plebeji seisust alatuks ja halwaks. Esmalt küll ep olnud kuningal nõuu Alba Longat ära häwitada, waid üfsi Rooma alamaks teha. Seda tunnistas kolmikwõitlus

Tullus Hostilius.

Plebejid.

Kolmikwõitlus.

Roomlaste ja Songlaste wahel, kus Rooma poolt kolm wenda ja Alba poolt kolm wenda wastastikku wõitlesiwad: kumba kätte wõit jäi, pidi teise isandaks saama. Wõit jäi küll Roomlase kätte, aga Songlased ei heitnud mitte hääga alla, nagu maha oli tehtud. Sellepärast kestis sõda edasi, kuni linn langes ja linnapäälis jäledat surma sai, sest et ta mitte oma sõna ep olla pidanud.

Ankus Marcins.

3. Tullus suri wälgu läbi altari ees ja Sabinlane Ankus Marcius sai kuningaks. Tema pidas rahu, nii palju kui suutis. Aga Latini rahwas ei ostanud wakka olla: Ankus sõdis, wõitis nad ära ning käskis üht osa neist Rooma elama ajuda. Ka ehitas tema Roomale sadama Tiberi jõe suhu ning nimetas teda Dstia'ks.

Kolm Etrurlaste jugu kuningat.

Tarquinius Pris-
kus.

1. Pärast Ankuse surma sai üks Etruria Eukumo, kes mõne aja eest Rooma linna oli tulnud, Tarquiniuse Priskuse nime all kuningaks. Tema sõdis Latini, Sabini ja Etruria rahwaga: igal pool oli õnn tema. Latinalased tegi ta Rooma alamaks, teistelt wiis ta hulga jaaki koju. Saagiks jaadud warast ehitas ta Rooma uhked hooned ja kasulikud ehitused, mis aastasadade järele weel tema nime auu kuulutasiwad. Hoonetest uhkem oli circus maximus, kus mängusid rahwalle rõõmuks jala ja hobusega mängiti. Ehitustest oliwad tähtsamad: 1. tugewad müürid linna ümber; 2. Elovakid ehk kiwist müürid maa-alused kraawid, mis madalad kohad ära kuiwatasiwad ja mudase ning sopase wee ja wirtsja linnast ära Tiberi jõlle wiisiwad; 3. forum ehk suur turu, kelle mäeltõrwas comitium ehk rahwakoogu koostäimise paik oli, alitõrwas toidumüüjatele ja plebejidele koostäimiseks luba anti. Keskpaias seisis suur rostra ehk kõnetool.

Ehitused.

Servius Tullius.

2. Pärast Priskuse surma, kelle elu Ankuse pojad lühendasiwad, sai Tarquiniuse wäimees Servius Tullius kuningaks. Aga senat ei kinnitanud teda mitte tema ammetis. Sellepärast toetas ta ennast alama rahwa pääle ja andis uue seaduse, mis läbi plebejide seisus hääleosaliseks sai. Tema jautas ka plebejid 30 tribusse ja andis neile oma eestkostjad ja kogukorrad. Siis jagas ta kõige riigirahwa, patrijid nii hästi kui plebejid, wara järele wiide klassi, kellest iga klass jälle mitmesse centuriasse langes. Wara järele oli wõimus, aga ka kohus suurem. Üleüldse wõis esimene klass ikka oma õigust saada, sest 193 centuria-häälest oli 98 tema päralt. Weel oli üks kuues klass olemas, kellel wara ep olnud: neid hüüti proletarideks ning jäeti wäekenisustusest wälja. Aga wara kaswab, wara kahaneb. Sellepärast waadati kõik iga wiie aasta pärast jälle üle ja muudeti, kus muutmist waja oli. Seda ülewaatamist kutsuti censuseks.

Servius seadus.

Tarquinius En-
perbus.

3. Ehk küll Servius Rooma auu ja suurust kaswatas, weel kahela kuuqute rahwast elama ajutas, nii et nüüd Rooma linn seitsem e tingu ohas seisis, sellepärast ei leppinud ei senat ega patrijid temaga ära, waid püüdisiwad teda troonilt maha tõugata, mis aga mitte enne korda ei läinud, kui kuningane se wäimees Tarquinius oma äia surma saatis. Seesama Tarquinius Superbus ehk Uhe lükkas, nii pea kui werise töö järele kuningakroon ta pääd ehtis,

Tarquinius
äibus.

Serviuse seaduse ümber ning tegi mis süda kutsus ja mis ta enese meelesti hää oli. Rahwast koormas ta wäga teurorjusega: tema ehitas Rooma uhked hooned ja sundis rahwast wägisi tööle ja maksule. Ja sest weel mitte küll: tema tappis hulga senatorisid ära ja saatis kõik oma sugulased surma. Üksi Brutus jäi elusse, sest ta pidas teda tema juhmi olemise pärast nõdrameeleliseks. Kui Tarquinius sedawiisi 25 aastat rahwast oli piinanud, sai ta lõeg täis. Teda aeti kõige perega minema aastal 510.

Runingriigi is-
petus 510.

4. Tarquinius oli parajaste sõjas, kui tema noorem poeg Sertus leerist koju minnes wagale Lukretialle ülekohut tegi, mis see oma mehele, keda ta ruttu sõjaleerist koju kutsuda lastis, ära rääkis ja ennast mõnegaga meeste silma ees läbi pistis. Sääb kahmas Brutus merise mõega kätte, näitas rahwalle ning nõudis tyrannuse ära-ajamist. Sedasama tegi ta leeris, kust kuningas parajaste ära oli Rooma minemas. Aga linna wärawad pandi kinni ja ei lastud teda mitte sisse. Kohkudes tõttas ta sõjawäe juure tagasi, aga ka siin ei lastud teda ligigi. Täis wiha ruttas Tarquinius Etruria maale. Nõnda lõppis kuningate walitsus Roomas, kuna ta 243 aastat oli kestnud. Rahwafogu muutis maa Brutuse nõuu pääle republiigiks ehk wabadriigiks. Kuninga nimigi kantati ära: keegi ei tahtnud ega tohtinud temast sõna lausuda. Tarquinius aga ei wõinud oma jalgagi üle Rooma raja tõsta, ei tema ise ega ta sugulased.

Araajamise põh-
jendus.

Runingriigi wal-
tus.

Teine piir: w a b a d r i i k.

I. Särk: Patrizide walitsus.

§ 53. Riigivalitsus ja kord.

1. Kuninga asemelle pandi kaks konsulit walitsema, kes muist kuninglikku wõimust oma kätte saiwad; muist wõimust läks rahwafogu kätte. Muidu aga tõsteti Serviuse seadus jälle jalale, kuid selle wahega, et üksi patrizidelle konsuli ja muude ammetite auu osaks anti: plebejidel ep olnud häält ega õigust. Seega oli Rooma republiik hakatuses aristokratia põhja pääl. Üsimesed konsulid oliwad Brutus ja Kollatinus, Lukretia mees.

Walitus.

2. Konsulid waliti ühe aasta pääle: senat andis rahwafogule teada, keda kõlbawaks arwas, rahwas walis. Konsulid oliwad rahwa-
kogus eesistnikud, kutsusiwad sellesama kui ka senati kofku, kui waja oli, wõisiwad süäl iga tahes kõnet pidada. Kohutuniku ammet oli esiti ka nende käes. Sõja ajal oli nende wõimus suur: sääl oli neil woli elu ja surma üle. Kui ammeti aeg möõdas oli, pidi konsul oma töödest ning tegemistest aru andma, ning, kui ta ülekohut oli teinud, wõis teda nüüd kohtu ette kutsuda.

Konsul.

3. Senat oli naagu republiigi hing. Tema walwas walit-
juse ja jumalateenistuse üle, temal oli õigus seadusi walmis teha ja rahwalle teada anda; wastawõimine aga oli rahwafogu asi. Mis

Senat.

rahwas oli mõtelnud ehk ütelnud, seda kinnitas senat. Kui sõda tulemas oli, süütas senat ta põlema, oli rahu loota, laskis senat rahulipu lehitama: temal üffi oli seks woli.

Rahwakoogu.

4. Rahwakoogu ei wõinud ilma senati kinnitamata walitsuse asjus midagi teha; ta wõis üffi neid konsuliks walida, keda senat hääks kitis. Selle wasta oli tal õigus seadusi wasta wõtta, kui ka elu ja surma ning riigist wälja-ajamise üle wiimist otsust anda. Seega oli kõige ülem wõimus rahwakoogu käes.

§ 54. Sõjad Tarquiniuse pärast: Kolkles ja Skävola.

Waenu juur.

1. Pea pidi noor wabadriik sõjatuld ja waenuwalu maitsema. Tarquinius püüdis kõigest wäest Rooma tagasi minna ning kadunud walitsust jälle kätte saada. Tah, ta ajas oma tõlkude läbi mõned Roomas konsulite wasta mässama, aga asi tuli enne täideminemist walge ette ja osalised, nende seas Brutuse pojad, kautasiwad oma pääd kirwe all. Ka suur Beji linn saatis Tarquiniuse kibutusel oma wäe Rooma wasta, aga konsul wõitis temagi Uršia metsas ära. Kuid eemalt abi otsides saatis ta juurema häda Roomlastele kaela.

Porsenna.

2. Wägew Klusiumi kuningas Porsenna kuulis põgeneja palwet ning tuli suure wäega Rooma linna poole. Tema jõudis wõideldes Tiberi kaldani. Roomlased põgenesiwad. Sild oli weel waenlaste ja linna wahel: oleks see waenlaste kätte sattunud, ep oleks Roomal enesel mitte enam pidu olnud. Aga

Kolkles.

Horatius Kolkles jäi kahe teise mehega paremalle kaldalle ette, kunni silda lõhuti. Teised kaks taganesiwad, mitte Kolkles: tema wõitles kunni wiimne pall wette langes, hüppas siis jõkke ning ujus linna tagasi. Esimesel filmapilgul oli linn küll päästetud, aga pea läks ümberpiiraja sunni all häda suureks.

Skävola.

Säääl läks südi Mucius Skävola waenlase leeri ning tahtis kuningat surma saata. Tema nägi kuninglikus telgis toreda auntutähtedega ehitud mehe teiste seas istuwat, mõtles: „See ta on!“ ja pistis ta mõegaga läbi. Aga see ep olnud mitte kuningas, waid tema kirjutaja. Porsenna ähwardas teda tulega ära põletada. Kuid Mucius naeratas: „Waata, kui wähe Roomlane waenlase tuld kardab!“ ja laskis oma paremat kät sütepannil, mis kõrwal õõgus, mustaks kõrweda. Kuningas kohkus ja käs kis Skävolat nuhtluseta koju minna. Mucius läks, aga tunnistas minnes oma tänu Porsennale öeldes: „Weel 300 meest, kõik minusugused südid, püüawad sinu hinge: minu mõega eest ja pääsüd, aga nende raua eest sina mitte ei pääse!“ See asi sundis Porsennat rahu tegema: tema nõudis Tiberi pare-

mat kallast eneselle ja lepituse kinnituseks mõned Rooma neitsid Klusiumi elama. See sündis. Aga üks neitsi, nimega Klölia, põgenes öösel üle jõe ujudes Rooma tagasi. Kuid Roomlased wiisivad ta jälle Porfenna kätte, kes ta wahwuse palgaks wabaks laskis.

Klölia.

3. Aga häda ei lõpnud weel mitte, sest Tarquinius ajas Latini waba rahwa Rooma wasta sõdima, maksualuse aga kihutas ta mässama. Sääal asutasiwad Roomlased uue ammeti, kelle osalist diktatoriks kutsuti. Niisugune diktator ühendas eneses kõik muud ammetid: kedagi, ei konsulit, ei rahwakogu, ei senatit olnud siis tegewuses, waid üksi tema üle kõige. Ta kui ammeti aeg möödas oli, ep olnud tal mitte wastutamist. Seeläbi wõis ta tugewa käega häda tunnil ruttu abi saata ja riiki hukatusest päästa. Aga ta ammet oli wabadusele liig kardetaw, sellespärast waliti teda üksi lühikeseks ajaks, kõige hiljemalt kuueks kuuks. Esimene diktator Titus Lartius waigistas waenu ruttu ja andis weel enne seatud aega ammeti kääst. Uue sõja ajal wõitis diktator Aulus Posthumius Latinlased Regilluse järwe ääres nii ära, et Tarquinius lootuse Roomast wõitu saada maha jättis, Kampania maale läks ja sinna ära suri.

Diktator.

Regilluse lahing: 496.

II. Särk: Wõitlemine patriizide ja plebejide wabel.

§ 55. Wõitlemine maa ja hääle õiguste eest:
Menenius Agrippa.

1. Patriizid üksi saiwad kuninga auujärje kautamisest kasu. Nemad oliwad ammetimehed, nemad oliwad maa peremehed. Plebejide osa aga läks ifka halvemaks. Sõda tuli, sõda läks; ühte puhku pidi kablri mõnegaks ja sirp piigiks tautud saama, põlluharimisest ei wõinud juttugi olla. Aga ometi just põld oli nende leib, nende raha ja wara. Ta tahtsiwad nad iseendid kui ka oma naiti ja lapsi hinges hoida, pidiwad nad rikaste patriizide käest laenama, iseendid oma perega pandiks panema. Kuna sõda wältsas, anti armu, sest neid oli ju waenlaste wasta tarwis. Aga lõppis sõda, päriti laenu. Ei jõudnud mees maksta, tehti ta pärisorjaks ehk müüdi ära! Orjake, palmikpiits, wangitorn ootas wõitjaid sõjamehi, kui nad koju läksiwad. Seda ei suutnud alam rahwas mitte enam ära kannatada. Nemad nõudsiwad wõlawähen dust ning intresside fergitust. Aga ei wõetud kuulda. Sääal läksiwad kõik plebejid ühe korraga naeste ja lastega esimest lorda „Püha mäe“*) pääle ja löiwad omale sinna kindla leeri üles.

Eisemine elu.

Plebejide pidu.

Murin.

Pühal mäet: 494.

*) Rint 3 penikoormat Roomast kaugel Anio jõe kaldal.

Menenius Agrippa.

2. Nüüd oli hirm suur: kardeti seda, kardeti teist, arwati plebejifid tulewat linna riisuma ja põletama, kardeti põldu harimata jääwat ja muud sellesarnast. Nuttu saatis senat saadikud küsima, mis rahwas tahab. Nõueti kergitust ja õigust. Wastuseks astus üks saadik, nimega Menenius Agrippa, ette ning rääkis: „Kuulge mu sõna, teie Rooma kodanikud! Uhe korra läksiwad liikmed kõhuga tülli: käsi ei tõutanud mitte enam toitu suhu pista, hambad ei lubanud närvida, jalad ei tahtnud kõndida, mis kõht nagu mõni asjaline wah-tida muutdu. Aga mis sündis! Kõht ei saanud süüa, ei ta annud ka mitte enam unt wäge ja ramu ega jõudu: käed jäiwad nõdraks, jalad läksiwad lödmaks, kõik keha lippus kõdunema, kummi weel õigel ajal kõhu eest hakkasiwad hoolt kandma. Seft nad sawad aru, et kõht neid kosutas ja karastas ja et neile enestelle ots oleks kõhuta kätte tulnud.“

Kõhu lugu.

Nõudmisel.

3. Agrippa mõistukõne waigistas wähe äritatud meeli. Aga enne ei mõeldudgi tagasituleku pääle, ega mõjunud mahedad sõnad midagi, kui kindlaste oli tõutatud wõlatorni kautada, pandiks pandud mehi lahti lasta, wõlawähendust waeestele lubada, intresside kõrgust alandada ja rahwalle oma wolinikka anda. Ei liikunud ka rahwas mitte sammu enne paigast, kui tõutus wandega oli kinnitatud ja wolinikud ära waliti. Need wolinikud ehk rahwatribunid wõisiwad iga plebejifisuse liiget üle-kõhtu wasta kaitsta, tohtisiwad seadusi ära keelda, kui neid rahwalle kahju arwasiwad toowat, wõisiwad oma keskel rahwast koguda, kõnelda, nõuu anda, ja kui tarwis, ka nuhelda. Neid waliti rahwa läbi üheks aastaks, esmalt kaks, siis wiis, wiimaks kümme korraga. Kui ammeti aeg möõdas oli, ep olnud neil mitte aru andmist. Kuid üksi linnas, mitte sõjas, mõjus woliniku wõimus ja hää.

Rahwatribunid.

Korriolanus: 490.

4. Nüüd oli plebejidel juba osake õigust ja ep olnud neil mitte lausa ülekõhut karta. Aga pea taheti waewalt kätte saadud õigust jälle ära wõtta. Noor tore patrizide juugu mees Markus Korriolanus andis senatille nõuu plebejidel üksi siis wiija müüa, kui nad woliniku õiguse käest ära annaksiwad. Nälg aga oli maal ja surm oleks suu ääres olnud, kui mitte osta ep oleks lubatud. Wolinikud kuulsiwad seda lugu, kaebasiwad rahwa ees Korriolanuse üle ja nõudsiwad talle surmanuhtlust. Rahwas oli täis wiha, aga Korriolanus põgenes kõhtu otsuse eest Wolsti rahwa juure ja äritas neid Rooma wasta jõdima, seft ta arwas eneselle ülekõhut tehtud olewat ning tahtis seda kätte tasuda. Aga kui ta Rooma all leeris oli, läks ta ema ja abikaasa palwe talle nii südamesse, et ta ümber pööris ning surmani wõeralle maale elama jäi.

Õdäle ja maa nõudmine.

5. Plebejid ep olnud selle õigusega weel mitte rahul: nemad nõudsiwad ka walitfusest ja ammetitest osa ja tahtsiwad patrizidega ühewäärilised olla. Nõnda nõudsiwad nad muist põldu riigimaast oma harida ja oma omanduseks. Aga patrizid oltwad wiisad oma esitõigusi kinni pidamas ning seisiwad süle ja seljaga uuenduse wasta. Sa kui wõimalik oli, saatsiwad nad plebejide terafemad õigusenõudjad surma. Õiguse järele oli kõik maa, mis ära wõidetud rahwaste käest ära wõeti, riigi päralt. Patrizid aga wõisiwad kõik oma kätte ega annud plebejidel mitte jala täit, ehk küll nemad niisamuti oma

werd waenlaste waastas ära walasiwad. Säääl andis üks rahwameeleline patrizidesugu konsul Spurius Kassius nõuu, üht maatükki, mis hiljuti oli ära wõidetud, waesemate plebejide keskel ära jagada. Patrizid sülitasiwad tulb, kutsusiwad konsuli kohu ette, kui ammeti aeg möödas oli, nimetasiwad teda „ära-andjaks“ ning wiiskasiwad ta kõrgelt Tarpeji kaljult maha. Aga tribunid ei kartnud: nad pärisiwad ifka uueste oma õigusi. Ja kui soowi ei täidetud, ei läinud plebejid mitte sõtta. Üksi diktatori ees ei mõjunud woliniiku wõimus ega toh- tinud keegi waSta panna.

Spurius Cassius

§ 56. Wõitlemine kindlate seaduste eest.

1. Senni ajani oli wana wiisi ja kombe järele kohut mõistetud. Kirjutatud seadusi ey olnud. Sellepärast wõisiwad kohtunikud kergeste kõwerust õiguseks ja õigust kõweruseks kända, ijeäraniS, kui alam rahwas ülemaga kohtu ette astus. Säääl nõudis üks wolinik, et seadusi üles kirjutataks, kelle järele kohut mõistetaks ning õigust antaks. Kruu paniwad patrizid waSta ega wõtnud mitte rahwa häält kuulda. Wiimaks ei wõinud nad ometi mitte parata: nemad saatsiwad saadikud Greeka maale waatama, kus kõige paremad seadused oleksiwad, ja kui need koju tuliwad, walisiwad nad k ü m m e e e s t, decemvirid, kellel diktatori wõimus ja woli senni käes oli, kui seadused walmis saiwad.

Seaduse seisus.

2. Kümne wastahwli pääle kirjutati nõutud seadused. Aga aasta jooksul ey olnud weel mitte kõik walmis saanud. Sellepärast walitti uueste kümme meest, kes kaks tahwli weel juure lisasiwad, nii et seda seadust „kaheteistkümne tahwli seaduseks“ kutsuti. Aga decemvirid ei annud oma woli mitte, nagu kohus, käest ära, waid jäiwad üle õige aja ammetisse ning pruulksiwad oma wõimust kurjaste. Aga just see asi murdis nende kaela. Sest kui üks decemvir, Appianus Claudius, ühe ainsa plebeji sugu pääliku tüdart tahtis ära riisuda, teda kohtu ees oma klliendi tütreks tunnistades, surmas õnnetu isa meelt ära heites ije oma tütre ära, jest üksi sellel wiisil wõida ta oma tüdart luuastada. Ja rahwa hull, kes seda lugu päält nägi, sai täis tulist wiha ning nõudis suure häälega decemviride ammetist lahtilaskmist. Aga et seda ei sündinud, läksiwad plebejid teist korda „Pühale mäele“, kuhu nad senni jäiwad, kui tyrannuse- taulised seaduseandjad lahti lasti ning wanad ammetid jälle jalale seati.

12 tahwli seadus. 450.

Saadikud.

Decemviri: 451.

Appianus Claudius.

Pühale mäel: 449

3. Sest saadil pärisiwad plebejid oma woliniikkude läbi üht õigust ja ammetit teise järele, kuis neile, kui ka aega mööda ja ala- lise wõitlemise all, wiimaks ometi korda läks. Konsuliks saamine oli nende õfimine nõudmine, aga seda ei lubatud. Selle eest asutati sõjatribunide ammet konsulite asemelle, kelleks ka plebejid wõisiwad saada; aga patrizidelle loodi uus prätori ehk kohtuniku ammet, kellest nemad üksi osa wõisiwad. Siis saiwad nad luba quästoriks ehk riigi rahahoidjaks saada, mis neile tee senatisse lahti tegi. Ja siis saiwad nad konsulid, siis diktatori, siis censori ammeti osaltseks, kuni 200 aastase wõitlemise järele, aastal 302, plebejid patri- zidega täiesti ühewääriliseks saiwad. Ränk oli riid, aga tibe wõitlemine ei kestnud mitte igaweeste.

Õiguse saamine.

Plebeji konsulisid 366.

Ühewäärilised: 302.

III. Järf: Rooma wõitlemine ja wõit Italias.

§ 57. Beji ja Gallia sõda: Kamillus.

Beji sõda:
405—395.

Triumphus.

Murin.

Gallia sõda.

Klusiumi all.

Brennus.

Italia „must“
lahing: 390.

1. Rahust Rooma linn ei teadnud: aina alati wältas waen kodus ja wäljas. Kõige tähtsam selle wanema aja wõitlemistest on Beji sõda, kus Roomlased suure ja wägewa Beji linnaga, mis Etruria maal Latiumi raja ääres seisis, wõideldes kümme aastat oma werd ja waewa asjata kulutaswad, sest ta müürid oliwad tugewad ja kõrged kaljud kaitswad teda pääletungijate wasta. Sääl sai diktator Kamillus kawalussega linna kätte: tema laskis urgastee walli alt läbi linna sisse kaewada, kust ta ise mõne südi mehega linna läks ja wärawa lahti tegi, kuna teised wäljast suure tuhina sisse tormasiwad. Suur oli saak ja otsatu rikkus ja wara, mis eest leiti. Tore oli ka triumphus ehk wõiduauu, mis wõitjalle osaks anti: Kamillus istus wanakris, selle ette walged Jupitriile pühitsetud hobused oliwad rakendatud, ja sõitis seda wiisi Kapitoliumi templini. Seda auu pani rahwas paljuks. Murin tõusis. Pea räägiti, et ta muist saaki omale pidanud ja mitte ep olla jumalatele tõutatud osa annud. Ta pääle kaebati ja õeldi: ta pidada hulga raha kahjutasumiseks maksma. Kamillus aga oli liig uhke, kui et ta oleks ennast rahwakogu ees wabandanud: ta läks paha meelega wõeralle maale ja soowis rahwalle jumalawitsa.

2. Weel ep olnud Beji wõidurõõm ära jahtunud, kui põhjast päratu parw Gallilasi Keski-Italiasse tungis. Nemad jäiwad Etruria maal Klusiumi linna alla seisma ja püüdsiwad teda ära wõtta. Linnarahwas palus Roomast abi. Senat läkitas kolm saadikut Gallilastele ütlemä: „Kes andis teile õiguse waha rahwa maale riisuma ja põletama tulla?“ Aga nemad näitasiwad oma mõega wahedat tera õeldes: „Meie õigus on mõegatipul: wahwa päralt on maailm!“ Saadikud unustasiwad südametäiega rahwaste õiguse ära ja wõitlesiwad Klusiumi kodanikkude keskel. Seda sai Gallilaste kuningas Brennus kuulda. Ta läkitas saadikud Rooma, kes neid mehi tema woli alla pidiwad pärimä, kes tema wasta julgenud oma kät üles tõsta. Muidugi ei tehtud seda mitte. Enne kui mõeldi, oli Brennus Rooma lähidal. Lahingi wasta walmistamata wäehulk sai Italia kalsdal pea üleüldist surma, nii et Roomlased seda päewa päralt „mustaks“ nimetasiwad ja kalendris wärwisiwad. Linnast põgenes igauks, kellel jalad all oliwad; üksi wanad senatorid jäiwad turu ärde omas

ammehietes istuma, sest nad ei tahtnud linna otsa mitte ära näha. Kapitoliumi kindluse jäiwad 1000 meest. Brennus tuli, nägi senatorisid, pidas neid kiwikujudeks, kunni üks Gallilane üht wanakest habemest tutistas. Wanamees lõi wastuse asemel keepiga waenlaselle päha. Siis surmati kõik, riisuti, põletati, piirati Kapitoliumi ümber. Senni walisiwad põgenenud soldatid Kamilluse diktatoriks. Senati kinnitust oli jaks waja, aga senati liikmed oliwad Kapitoliumis. Sääal läks üks südi plebeji sugu mees waenlaste keskelt läbi, ronis mööda kalju nagu oraw ülesse ning wiis niisamati kinnituse tagasi. Aga teisel päewal leidsiwad waenlased jäljed üles ja püüdsiwad lähemal öösel sääaltsamast sisse saada. Kõik oliwad unesängi uinunud. Tuno anid aga oliwad ergad kuulmas: nemad hakkasiwad nii waljuste kaagutama, et wahwa Manlius üles ärkas, asjast aru sai, möegaga esimese Gallilase tagasi rõhus, kes juba kalju tippu oli jõudnud. Rõnda pääsis Kapitolium anierkuse ja Manliuse wahwuse läbi. Aga nälg sundis wiimaks rahu kulla eest paluma. Brennus nõudis 1000 naela. Aga kaalumiseks wöttis ta walekaalud, miska Roomlased rahul ep olnud. Brennus wiskas oma raske möega weel kaalude pääle ning hüüdis: „Vae victis!“ see on ära seletatud: „Häda allajääjalle!“ Kuid jelsamal filmapilgul kõlas Kamilluse hää: „Ara wõtke kuld waekausist! Roomlane ei osta omale rahu mitte rahaga waid rauaga!“ Ja nagu rahet jadas nüüd möeku Gallilaste pääle, et nad hirmuga ruttu ja ruttu põgenema läksiwad.

3. Gallilased oliwad küll ära, aga häda ep olnud mitte otsas. Linn oli ära põletatud, maa laastatud, waesus wiletuse ajal wõimust wõtnud. Alam rahwas tahtis sellepärast Beji linna minna, kus hooned tühjalt seisiwad, kuna Rooma linn pääwarjugi ei suutnud anda. Kamillus aga rääkis palju Rooma tulewaseft auust ning kautas mineku mõtte rahwa südamest ära; ja tema nõuu pääle ehitati linn jälle üles. Sellepärast kutsuti teda teiseks Rooma alustajaks. Kamillus sõdis ka weel teiste waenlaste wasta ja iffa käis wõit tema kannul. Ta oli mitu korda oma elu sees diktator ja neli korda pühitses ta triumphust. Harwa on Roomas tema farnast wägewat meest olnud.

§ 58. Samniti sõjad.

1. Kui Rooma linn wäliste wõitude läbi lähemate waenlaste üle wäljaspidi oli wägewaks saanud ja rahwatribundide **Picinius Stolo**

Rooma linn
Gallilaste käes:
390.

Kamillus diktator.

Anide erkus.

Manlius.

Kullakaal.

Kamilluse auu.

Samniti sõjad:
343—290.

ja **Lucius Sertius** seaduse läbi, mis plebejidele riigimaast osa andis, kui ka teist konsulit iga aasta plebejide seas walida käsks, seestpidi oli tugewaks läinud, sest et mõlemad seifused nüüd käsi käes käiswad, wõis Rooma rahwas oma filma eemalle saatma ja oma walitjust laiemalle lautama hakata, kui seda tänini oli sündinud. Samniumi maakond oli esimene, kes ühise Rooma wäge ja wõime maitsta sai, sest kolmes sõjas 343 ja 290 aasta wahel sõditi elu ja surma pääle. Wõit jäi Roomlase kätte ja tee suuremaile tegudelle oli lahti.

1. Samniti sõda.

Latini sõda.

2. Esimene Samniti sõda hakkas sellepärast, et Samnitlased Rooma saadikud, kes neid Campanlastega pidiwad lepitama, uhkelt ja ülbelt tagasi saatsiwad. Rooma konsul **Valerius Corvus** wõitis pea **Gaurus**e mäe all Samniti wäe ära, nii et nende päälit rahu palus. Aga jelsamal ajal hakkas sõda **Latinlastega**, kes nõudsiwad, et edespidi teine konsul ja pooled senatorid Latini suguwõjast pidiwad olema. Seda ei wõtnud Rooma senat ega rahwas kuulda, waid saatsiwad konsulid wäehulkadega nende wasta. Konsul **Manlius** keelis iga üfsikut wäejau wõitlemist ära. Aga tema enese poeg oli waenlastega kokku puutunud ja nende wäeosa ära wõtnud. Kuid konsul pani talle küll wõidupärja pähä, aga lastis siis oma, ülema, käsu üleastumise eest tema pää otsast maha raatuda. Teine konsul, **Decius Mus**, tormas, kui lahing algas, walges riides, mista ennast oli lastanud ohwriurmale pühitseda, sest waenlaste sekka ja wõitles jää fenni, kui woolte hull ta hinge ihust lahutas. Ta wägi aga wõitis waenlased ära, nii et Latinlasi edespidi ära wõidetud waenlasteks peeti.

2. Samniti sõda.

Pontius.

Iste alt läbi.

3. Teises Samniti sõjas wõitis diktator **Papirius Cursor** ja tema ratsapäälit **Quintus Fabius** mõne korra. Siis aga sattus Rooma wägi **Kaudiumi** dõnesteel terwelt wangi. Samniti päälit **Pontius** küsis oma isalt nõuu, mis wangidega teha. Isa kostis: „Hukka nad ära!“ Pontius küsis teist korda: „See on liig! Anna paremat nõuu!“ Isa wastas: „Lase nad kõik terwelt auuga koju minna!“ Kumbagi nõuu järele ei teinud Pontius, waid ta lastis kõik küürakille ikke alt läbi koju minna: tema tegi odadest madala wõlla, wõttis siis Roomlaste käest sõjaritstad ära, lastis konsulid rahu wanduda ja wiimaks käsks neid selle wõlla wõi ikke alt läbi pugeda. See oli kõige suurem häbi, mis Rooma sõjawäele ial wõis juhtuda. Nad ei julgenud oma filmigi üles tõsta, kui koju sõudsiwad. Aga senat ei wõtnud mitte rahu wasta, waid saatis konsulid ja päälit, kes rahu oliwad wandunud, ahelates Pontius kätte. Pontius aga läkitas nad terwelt tagasi. Sõda leekis uueste. Ja kui kahes lahingis Rooma mõel Samnitlaste weres häbist oli puhtaks pestud, tehti rahu.

3. Samniti sõda.

Pontius wangi.

4. Kolmandas Samniti sõjas ühendasiwad Samnitlased endid **Egnatius**e all **Etrurlastega**, **Umbrilastega** ja **Gallilastega**. Aga **Sentinum**i linna all wõitis **Decius Mus**, kes ennast oma isa kombel surma suhu kutas, Etrurlaste wäe ära, nii et Etruria maa ennast Rooma alla heitis. Umbrilased ja Gallilased jäiwad hirmuga sõdimast seisma. Üksi Samnitlased ei jätnud järele. Aga wana **Quintus Fabius** wõitis wana Pontius wangi, lastis teda

a helas triumphuswantri ees jooksta ja siis — tal kaagul pää otsast maha raiuda! Wiimse jõuu wõitsiwad Samnitlased wabaduse eest kofku, aga ei aitanud. Konjul Manius Kurius Dentatus tegi suure wõidu järele sõjale otsa. Samnitlaste saadikud leidiswad teda naireid söömast, kui rahu lätsiwad paluma. Nemad pakkusiwad talle hulga raha, kui neile kasulikult rahuseaduse teesk. Aga Dentatus kostis: „Parem on rikaste päälit, kui ije rikas olla!“ ning nõudis täielikku Rooma walitsuse alla heitmist. See sündis 290.

Dentatus.

Sannium
Rooma päält:
290.

§ 59. Tarentlaste sõda: Pyrrhus.

1. Samnitlaste õnnetus äratas hirmu kõigi Italia rahwaste põues: kõik kartiswad Rooma kofka karedaid küüsi. Wägew ja rikas kaubalinn Tarentum wärises, sest ta kartis oma kaubale takistust tulewat. Sellepärast tegi ta teiste Lõuna-Italia riikidega seaduse, et ühendatud jõuul Rooma edenemist keelda. Roomlaste enestega tehti maha, et Rooma laewad mitte üle seatud piiri ida poole ei pidanud purjutama. Ise nad tõotasiwad sellesarnast kohust täita. Aga maru ajas korra 10 Rooma laewa Tarentumi sadamast warju otsima. Linna rahwas laskis muiist mere põhja, muiist pääs iwad põgenema. Rooma saadik läks arutegemist pärima. Teda wiidi teatrisse ja kästi sääl oma asja rahwalle rääkida. Aga nii kui ta oma suu lahti tegi, kõlas hele pilkaw naer teisest teatri sõrmast teise, sest ta ei oskanud mitte hästi Greeka keelt. Waigistamine ei maksnud. Pahal meelel pööris saadik teatrist minema. Aga üks Tarentlane jooksis järele ja kallast ütlemata naeru all katlatäie wiina talle kaela. Tulises wihas pööris saadik ümber ning hüüdis: „Et naerge, naerge! Pea tihute ning nuutsute teie, kui minu mantlit Tarentlaste weres puhtaks pestakse!“ Ta senat kuulutas kofe sõda.

Sõja juur.

Saadik teatris.

2. Aga rikkus ja röömupidu oli Tarentlased nii ära ellitanud, et nad ju palja mõega eest ära ehmatas iwad. Nad saats iwad sellepärast hulga kulda ja hõbedat Epiruse kuningale Pyrrhuse kätte ja palus iwad teda appi. Pyrrhus oli Makedonia walitsusest ilma jäänud ja lootis nüüd Italia maal omale suuremat riiki kätte saada ning läks ajawiitmata suure wäega ja elewantidega teele. Merest üle sõites uppus küll üks osa mehi ja metsalisi ära, aga siiski oli ta wägew küll Roomlast Heraklea all ära wõitmas aastal 280. Aga ei mõjunud werine wõit ega awitanud hind ega hirmutus: Roomlane järele ei annud ega mõtelnudgi rahu pääle, waid wõttis ette weel jüdimalt ja agaramalt wasta hakata.

Pyrrhus.

Heraklea lahing:
280.

Fabricius.

3. Üksi elewantide abil, kes ratsaliste hobused oliwad peruks ajanud, oli Pyrrhus wõidu kätte saanud. Roomlased oliwad nii wahwaste wõidelnud, et Pyrrhus hüüdis: „Oleks minul niisugused soldatid: mina wõidaksin terwe maailma ära!” Päew pärast lahingit läks Rooma saadik Fabricius wangide wahetamise pärast rääkima. Pyrrhus pakkus talle palju fulda ja hõbedat, kui ta rahu=nöuu rahwalle ja senatille annaks. Aga Roomlane ütles, ehk ta küll waene mees oli: „Maha mina ei taha!” Siis püüdis Pyrrhus hirmuga kätte saada, mis hääga ei suutnud: tema laskis kõige tugewama elewandi telgi taha tuua ja siis waheteki wahelt äkitselt ära tõmmata — ja määratu elukas lõputas oma lotti saadiku pää kohal. Kartufeta kostis Roomlane: „Ei mind awatelenud kuld, ei mind hirmuta elewant!” Pyrrhus saatis ta tagasi ja andis igale wangile luba pühiks koju minna, aga siis käskis neid tagasi tulla.

Kulla kiusatus.

Kulda hirmutus.

Askulumi lahing:
279.

4. Teist korda läksiwad Rooma ja Pyrrhuse wägi Askulumi linna all kokku. Ka siin jäi wõit Pyrrhuselle; aga ta ise pidi tunnistama: „Weel üks jäherdune wõit ja minu wõimus on mulda maetud!” Sellepärast läks ta hääl meelel Sikelia saarele, kuhu teda Syrakusä kodanikud Karthaglaste wasta appi kutsusiwad. Aga ta wõidud läksiwad siingi tuulde, sest et Sikelia rahwas temast taganesiwad. Ta õhates jättis Pyrrhus Sikelia jumalaga: „Oh mis werise wõitlemisewälja jätan ma siia Rooma ja Karthago keskelle!” Waewalt oli ta Stalias maale saanud, kui Beneventumi all teda konsul Manius Kurius Dentatus ootas ja ära wõitis. Ürdal meelel lahkus Pyrrhus Staliast, kust ta auu ja rikkust oli ootanud ja läks koju tagasi, kus ta niisamati rahutult tegew oli, kunni Argose linna ära wõttes üks naene westikiwi katusest talle pähä wiskas, nii et ta suri. Tarentum aga langes pea Roomlaste kätte, kautas oma wallid ja laewad ja sai kõige Lõuna=Staliaga täieste Rooma alamaks.

Pyrrhus Sikelias.

Beneventumi
lahing: 275.Tarentum Rooma
alam: 270.Wõidetud maade
oli.

5. Nende rahwasugude õigus, kes nüüd Kesk- ja Lõuna=Stalias Rooma all seisiwad, oli kolmesugune: esimesel osal oli täis ehk poolik Rooma kodaniku õigus: tal oli oma hää ja ta seisis täieste Rooma seaduste warju all; teise osalisi kutsuti Stalia ühenduseosalisiks: neil oliwad omad seadused ja omad pruugid, pidiwad aga wäeteenistusje astuma ning maksu maksma; kolmanda osalised oliwad päris alamad: ilma õigufeta, fulase ja poppi wäärilised ja sõjamehe auust ilma.

IV. Särk: Rooma võitlemine ja võit Afrikas.

§ 60. Esimene Puunlaste *) sõda.

1. Nagu Pyrrhus oli ette ütelnud, nõnda sündis tõeste: Sikelia saares algas pea pärast Pyrrhuse äraminekut libe võitlemine Rooma ja Karthago vahel ja kestis rahuajaga kokku enam kui 100 aastat, kunni ta viimaks Karthago ärahavitamisega lõppis. Seesama Karthago linn oli Fönikia ajutus, täis rahvast ja rikkust, kelle laewad kallist kaupä maalt maale wiisivad ning merelt merele purjutasiwad. Tema võinuis oli suur ja ulatas üle ümberkaudse Afrika maa ja üle teiste Fönikia ajutuste Afrikas ja Hispانيا, Sikelia ja Wahe mere saartel. Walitus oli rahauhke aristokratia käes. Teadustest ja kunstidest ei peetud mitte suurt lugu. Usk oli järe Molofi teenistus inimeseohwritega. Meele ja waimu poolest oli Karthaglaste ülem püüdmine raha ja rikkus: woorusi ei tuntud.

Karthago linn.

2. Võitlemine Karthaglaste ja Syrakuslaste wahel kestis pärast Pyrrhust ikka edasi. Aga kui Syrakusä kuningas Hieron II. pärast suuri wõituisid ka Messjana linna ära püüdis wõtta, nõudsiwad rõõwlijugu Mamertinlased, kelle päralt Messjana linn oli, Roomlastelt abi. Rooma rahwalle oli küll häbiiks rõõwlitelle appi minna, aga konsulitel oli kord kange sõjahimu ja senat andis rohke saagi ja suure wõidu lootuses luba ja nõnda süttis esimene Puunlaste sõda põlema aastal 264.

Waenulee.

1. Puunlaste sõda: 264—241.

3. Konsul Appius Klaudius Kaudex tõttas sõjawäega Sikelia pinnale, kogus Messjana ees ka Mamertinlased oma lipu alla ning läks Karthaglaste kallale, kelle käest ta lühikele ajaga hulga linnasid ja linnakehi ära wõttis, ja sündis Hieronit Roomlastega käsi käes käima. Aga Rooma wõidud ei kannud mitte oodetud wilja, seenui kui Roomlastel laewu ep olnud, misla waenlaste juuretulemist ning moonawedamist ära oleksiwad wõinud keelda. Sellepärast lastis konsul **Kajus Duilius** kiwirahnule jäänud Karthago laewa eestuju järele hulga laewu ehitada ja wõitis siis konksjildade abil, mis waenlase laewa pääle kukutati ja siis tema pääl otse kui maal wõideldi, **Lipari** saarte ligi Karthago merewäe ära. Veel teise wõidu saiwad Roomlased **Reguluse** all Karthaglaste üle: siis arwasiwad juba Afrikasse minna wõivat.

Sõjatäit.

Duilius.

Lipari lahing: 260.

4. Senati käsu pääle purjutas Regulus oma wäehulgaga Afrika randa, wõitis sääl palju linnasid ära ning ähwardas juba wõiduhkluses päälinna ennast, kui Spartlane Xanthippos Karthaglastele appi jõudis. Tema wõitis Roomlased Tuneje all ära ja Regulus ise jattus wangi. Särale jäänud wäeriismed põgenesiwad koju. Kõik saadeti weel kaks korda laewu merele, aga mõlemail kordadel leidsiwad mehed ja mastid merepõhjas omale haua. Nii käis Roomlaste käsi halwaste, kunni konsul Metellus maawäega Karthaglased Panormuse kohal ära wõitis, nii et nad rahu pakkusiwad. Aga Rooma senat ei wõtnud rahutingimisi Reguluse nõuu järele,

Regulus Afrikas.

Panormuse lahing: 250.

*) Et Karthaglased Fönikia ehk Phönikia suguharust pärit oliwad, kutsuti neid ka „Puunlasteks“.

keda wangide wahetamise pärast Rooma oli läkitatud, mitte wasta. Regulus ise läks, nagu ära tules oli wandunud, wangi tagasi. SääI sai ta pea surma.

Sõja lõpetus.

5. Roomlastel aga ei näitanud õnne olewat: Sikelia saarelt ei suutnud nad mitte Karthaglasti wälja ajada ja uued laewad, mis suure kuluga ehitati, wauiswad jälle põhja. Riigi wara-ait oli tühi: uusi teha ep olnud wõimalik. SääI ehitasiwad rikkad oma kuluga uued laewad ja saatsiwad nad merele. Selle korra wõitis konsul Lutatius Katulus Agadi saarte juures Karthaglased nii mõju-
 Rahu: 241. faste ära, et nad rahu palusiwad. Rahu tehti küll, aga raskete tingimistele all: Karthaglased pidiwad esiteks Sikelia saare Roomlastele jätma, mis nüüd esimeseks Rooma maakonnaks ehk provinciaals sai; teiseks 3200 talenti sõjakulu maksma; kolmandaks lõik wangid wabaks andma.

Gallia cisalpina
 Rooma maakond:
 222.

6. Warsti pärast rahutegemist wõtsiwad Roomlased Korsika ja Sardinia saare oma walitjuse alla, mis Karthaglased sõjakartuse pärast mitte ei julgenud keelda. Ja Põhja-Italias wõitis Rooma wägi Gallilased ära ning Gallia cisalpina tehti Rooma maakonnaks, nii et aastal 222 Rooma walitus üle terve Italia maa ja tema saarte ulatas.

§ 61. Teine Puunlaste sõda: Hannibal ja Scipio.

Sõja algus.

1. Rahuaeg ei kestnud mitte kaua, sest et Rooma rahwas mitte ei jallinud, et Karthago wõimused uueste kaswaks ja temale kardetawaks saaks. Karthaglased aga püüdisiwad oma wõimust igapidi kaswatada ja oma endist kahju kulla hõbedarikkal Hispania maal kahandada. SääI oliwad nende wäe-
 Hannibal. ülemad pea terve lõunapoolse poolsaare ära wõitnud ning tungisiwad nüüd põhja poole edasi, kuni Roomlased Ebro jõe rajaks nimetasiwad. Siis sai Hannibal, keda ta isa 9 aastaseft Hispania maale kaasa wõttes altari ees oli lastnud wanduda, igaweste Roomlaste waenlane olla, Karthago wäe ülemaks. Tema nägi ette ära, et wara ehk hilja sõda ometi mõlemate riikide wahel põlema hakkab, kuna nüüd, tema arwates, kergem oli Roomast jagu saada, kui pärast poole. Sellepärast wõttis ta nõuiks waenutuld sütitada ja siis Roomlast tema omas kodus ülesse otsida, sest et ta jääI kõige nõrgem olewat. Tema otsis Rooma kaitsealuse Saguntumi linnaga tüli, leidis ja piiras ta ümber. Rooma saadikut, kes teda noomima tuli, käsks ta Karthago senatisse minna. Senni, kui saadik sinna läks, wõttis ta linna tormiga ja häwitas ta sootumaks ära ning saatis kodanikud surma. Seda kuuldes nõudis Rooma saadik kahjutajumist ja Hannibali Roomlaste kätte andmist. Kui kaua asjata sõnu wahetati ja mitte otsust ei antud, tegi saadik kaks kortsu oma mantli ehk toga

Saguntumi piiramine.

Saadik Karthago.

hõlma, tõstis nad kõrgelle ning hüüdis: „Mäe! Siin söda! Siin rahu! Walige!“ Karthago ülemad kostsiwad: „Anna ise, kumbat ja tahad!“ Tõsisel näul laskis saadik sõjasopi lahti ning hüüdis: „Et jähke söda!“ Ja „Söda!“ kõlas talle terwest Karthagost wasta. — Mõnda hakkas teine Puunlaste söda aastal 218.

Teine Puunlaste söda: 218—201.

2. Just wasta Roomlaste arwamist, kes waenlast Sikelia saarel ootasiwad, tõttas Hannibal üle Ebros jõe ja Pyrenäi mägede Gallia maalt läbi Stalia poole. Kõrgetest Alpi lu memägedest hakkas ta südilt üle minema. Aga ei see olnud mitte kerge asi: pilweni kerkisiwad mäekingud ja jää ning lumi kattis kõik; ep olnud linna ega küla, ei kõrtsi ega teeradagi; weulojused libisesiwad mäest alla ja kuffusiwad koldasse kivistikku ja kohmetanud sõjamees weeris tema kannul; wanter wuras tagaspidi ja wiis kange hooga kõik ühes alla, mis ees, oli ta elewant wõi inimene; päälegi tuli mägestiku rahwas ning hukkas omast kohast nii palju kui suutis. Süiski ei heitnud Hannibal mitte meelt ära, waid toetas ja teritas soldatite julgust, kunni 2 nädala pärast Põhja-Stalia õitsewalle lagedikule jõudis. Aga enam kui pool wäge ja pea kõik elewandid oliwad teel otja saanud.

Alpidest üleminet.

3. Waewalt oli Hannibal oma sõjameestega lagedal, kui konsul Publius Kornelius Scipio talle Ticinuse jõe kaldal wasta tuli. Aga ei see suutnud werises lahingis wägewat kinni pidada, waid taganes põgenedes. Paremini ei käinud teise konsuli käsi Trebia jõe kaldal. Nende kabe wõidu wili oli Hannibalile see, et nüüd terwe Põhja-Stalia, kõik Gallilased temaga käsi käes käisiwad. Mõne aja pärast tõttas Hannibal üle Appenninuse harja ning jõudis Arnuse madalikku, mis suures uputusel oli. Mitu päewa ja ööd oliwad soldatid wees, hobustel kuffusiwad kabjad alt ära, wantrid jäiwad mudasse kinni ja koormakandjad jäiwad sisse. Hannibalil enesel rikkus märg auur teise silma ära. Aga ühe filmaga tormas ta, nii kui kuiwale sai, Rooma wäe wasta, kes teda Trasumenuse järwe ääres ootas, ja sai siingi täit wõitu: wõitlemine oli nii walus, et wõitlejad maawärisemist tähelegi ei pannud, mis maapinna lahingiwäljal lõhastas ja surnutelle labidata haua walmistas.

Wõitlemised.

Arnuse madalikul

Trasumenuse lahing: 217.

4. Nüüd kardeti Karthaglast Rooma tulewat ja nimetati suure rutuga wana Quintus Fabius Maximus diktatoriks. Hannibal ei tulnud aga mitte Rooma, waid pööris lõuna poole jääksid suguharusid alla heitma ja kodumaalt abiwäge

Fabius diktator.

ootama. Aga diktator sünnitas talle suurt pääwalu: tema küll ei hakanud mitte suurt lahingit pääle, sest ta teadis, et waenlane weel liiga wägew oli, waid käis otse kui ahwardaw äikese pilw mööda mäeharju tema kannul, ifka parajat pilku oodates, kus waenlastele wõiks walu anda. See ep olnud aga mitte Roomlaste meele järele ja nad nimetasiwad teda

Kõhkleja.

tema kõheldamise pärast pilgates „Kõhklejaks“. Aga see asi ei efsitanud mitte diktatorit tema tegemises, kuni ta Hannibali kõige wäega ümber piiras. Aga kawal Puunlane päästis enese wangi paelust. Tema teadis, et Rooma soldatid kangeste tontid kartsiwad, sellepärast saatis ta neile 2000 tontid korraga kaela: tema sidus koo hagu iga härja sarwede waele ja süütas öösel põlema; loomad jooksiwad hirmuga sinna ja tänna ja mööda mäekülge ülesse; Roomlased nägiwad sarwikuid tuld ja suitsu ninasõõrmist purskades oma kallale tulewat ja igauks põgenes hirmuga pahareti eest; aga Hannibal tõttas jenni ruttu wangiorust minema. Tah, ta piiras nüüd oma korda Rooma ratsawäe ümber, kelle päälis etteawaatamata tema kallale oli tunginud; aga „Kõhkleja“ tuli ja wiis ratsalised hädaorust pääsiwalle mäele.

5. Pärast diktatori ammeti aega läksiwad konsulid Paullus ja Barro suure wäega Hannibali wasta. Ettewaatlik Paullus hoidis ennast Fabiuse kombel lahingi eest, aga südi Barro hakkas oma ammetipäewal Kannä linna all lahingit, mis nii weriselt lõppis, et 50,000 Roomlast surnult weriwäljale jäiwad, tuhanded wangi sattusiwad ja üksi Barro 80 mehega põgenedes pääsis kurwa sõnumet Roomas kuulutama. Hirm ja ehmatatus oli üleüldine: kõik ümberkaudsed linnad tegiwad oma wärawad wõitja ees lahti ja kõik Italia maa suguharud kuulsiwad Karthaglase sõna. Kuid Rooma linna rahwas ei hirmunud ega ehmatanud, waid pani julgeste oma linna wärawad kinni ning kostis südilt Hannibali saadikulle: „Nii kaua, kui weel ühe Karthaglase jalg Italia pinnal kõnnib, ei wõi rahust rääkidagi!“ Ruttu koguti uus wägi kokku, iga käsi andis abi, nii palju kui suutis, ja ettewaatlik Fabius kaitsis kui „kõlp“ ifamaad, kuna südi Marcellus kui „mõel“ waenlastele walu andis. Sa tõeste hakkas sest päewast saadik Karthago õnn kaduma. Roomlased tegiwad Puunlastele palju tüli, wõitisiwad nende wäesasiid wäikeses taplustes ja wõitisiwad koguni Kapua linna ära, kelle pääle Hannibal ennast ifearanis oli toetanud; Hannibal püüdis küll ümberpiiramist seeläbi tühjaks teha, et ta Rooma wärawa

Kannä lahing:
216.Roomlaste
mehe meel.Rooma „kõlp“ ja
„mõel“.Hannibal ükste
es: 211.

ette ruttas, aga sest ei tõusnud muud tulu, kui et rahwas hästi hirmu sai tunda, mispärast weel pärastki emad oma nutruid lapsi hirmutasivad: „Wai! Hannibal ukse ees!”

6. Senni oli Hannibal Makedonia kuninga Philippuse III. sõdima ja Syrakusä linna mässama kihutanud. Aga Makedonlased wõideti pea ära. Ka Syrakusä ei suutnud mitte iganes „Rooma mõega” wasta panna. Küll püüdis kuulud Archimedes oma masinatega piirajaid eemalle peletada: tema masinad wiskasivad suuri kewa, palka, tuld ning tõrwa waenlaste kaela ja laewa, ja nende konksid tõstiswad Rooma laewad kõrgelle ja lastiswad neid siis äkitselt merepõhja kukkuda. Aga ka see ei mõjunud: ühel öösel tungis Marcellus linna sisse, kodanikud löödi suuremal osal maha, teised müüdi pärisorjaks. Ka Archimedes langes: tema oli parajaste uut masinat wälja arwamas ja maalisk tema kuu liiwa sisse, kui Rooma soldat sisse riisuma tungis; mõttes ei pannud kuulud arwaja täheleegi, kes see tuli, waid hüüdis: „Ära ja aga mu kujusid siin rikku!” Aga soldat löi ta pää otjast maha.

Sifelia saarel.

Archimedes.

7. Hannibali enese wäehulk oli kofku sulanud otse kui kewadine hang. Kodumaalt ep olnud talle sugugi abi saadetud ja lahingid ja tõbed oliwad oma ohwrid pärinud. Ta ei suutnud mitte enam ära wõidetud maad oma käes hoida, waid taganes Italia lõunatippu, kus ta kindlas leeris oma wenda Hasdrubali appi ootas, kellele ta Hispania maale seks kätse oli saatnud. Hasdrubal oli parajaste Bäkula lahingi kautanud ja temaga terve Hispania maa; sellepärast wõttis ta wenna kutsumist tõrkumata kuulda ning ruttas tema teed mööda Italiasse. Aga Keis-Italias sundisivad teda Rooma konsulid Sena linna all lahingit algama: Karthaglased wõideti ära ja Hasdrubal ise langes. Wõitjad raiusivad langenud puunlaste päälifu pää otjast ära ning wiskasivad ta Hannibali leeri. Kohkudes tundis see oma wenna werise pää ära ning hüüdis õhates: „Häda! Müüd näen Karthago otfa tulewat!”

Hannibali õnnetus.

Hasdrubal.

Sena lahing: 207.

8. Kuna Hannibal mihas ja ahastuses oma kindlas leeris kättemaksmise pääle mõtles, tuli Publius Kornelius Scipio, selle poeg, kes Ticinuse kaldal põgenes, Hispaniast Rooma ja andis senatille teada, et „mitte üht puunlast enam Hispanias ep ole, waid et terve maa Rooma oma on!” Roomlased walisivad tema konsuliks ning saatsivad ta Sifelia saarde, kust ta senati kätse pääle Afrika maale läks ning Utika

Scipio.

Scipio Afrikas: 204.

Hannibal Aafrika.

linna ligidal leeri üles löi. Talwe otsa piirati teda sääl küll ümber, aga fewadel pääsis ta Numidia kuninga Masinissa waheletulemise läbi piirajate paelust ja hakkas oma wõidutööd nii agaraste pääle, et Karthago walitsus Hannibali Staliast foju kutsus. Põjarfilmal lahkus Hannibal säält maalt, kus ta nii palju teinud ja wähe kasu toonud, hüüdes: „Mitte Roomlased: Karthago enese kadetus ja tänamata meel on Hannibali ära wõitnud!“

Zama lahing:
202.

9. Zama linna all saiwad mõlemad oma-aegsed kuulsamad mehed oma wägedega wastastikku kokku. Enne lahingit soowis Hannibal Scipioga kõneleda. See sündis. Aga rahupakkumist ei wõtnud Scipio mitte wasta, waid arwas mõegatera otsuse kõige selgema olewat. Lahing algas. Määratuma julgusega ja wahwusega wõideldi mõlemilt poolt. Aga wõit jäi Scipio kätte. Wäeriismetega ruttas Hannibal Karthago linna ja andis nõuu rahu paluda, olgu mis hinna eest tahes. Seda tehti. Scipio wõttis rahupalwet kuulda, ehk ta küll ennemalt Karthago ärawahitamisega oma tööd oleks lõpetanud. Aga tingimised, mis Scipio tegi, ep olnud mitte kerged: esiteks pidi Karthago kõik oma laewad ja elewandid Roomlaste kätte andma ja Hispania maa ja Wahemere saared Rooma walitsuse alla jätma; teiseks 10,000 talenti sõjakulu maksma ja seda 50 aasta sees ära tasuma; kolmandaks tõutama ilma Rooma lubata mitte kellegi sõdima hakata. Tingimised oliwad küll rängad, aga Karthago wõim oli raugenud, sellepärast tõutasiwad nad kõik Rooma nõudmised ära täita. Kuid Scipio läks suure auuga Rooma, pühitsetes sääl üpris wäga toreda triumphuse ning sai senatilt omale „Aafrikanuse“ aunnime. Hannibal aga pidi pea oma isamaalt põgenema ning juri wiimaks kihwti läbi, kui Roomlased Bithynia kuningalt teda oma woli alla pärisiwad.

Rahutingimised
ja rahu: 201.

Scipio pall.

§ 62. Kolmas Puunlaste sõda: Aafrikanus Noorem.

Karthago foju-
mine.

Kato.

1. Nastat 50 kestis rahu Karthago ja Rooma wahel. Selle aja sees tasus ta oma määratuma wõla ära, jah, oli päälegi osawa ja agara kauba-ajamise läbi jälle nõukaks ja rikkaks saanud. See lugu täitis Rooma rahwast kadetussega. Iseäranis püüdis wali censor Kato igas senati koosolekus wiha Karthaglaste wasta uueste äritada, sest ta lõpetas kõik oma kõned järgmiste sõnadega: „Sa mis ma weel tahtsin ütelda: Karthago peaks ära häwitatama!“ Aga

ei leitud mitte süüdi, mis eest sõda oleks võinud hakata. Säält täitis Numidia kuningas Masinissa Roomlaste soove, sest ta äritas Puunlast ühte puhku waenule tema piiridelt riisudes ja tema maaküljest osasid ära wõttes. Roomast ei ilmunud mitte palutud abi, sellepärast wõtsiwad Karthaglased ise mõega kätte ja ajasiwad riisuja maalt minema. Seda nimetas Rato lepingu lõhkumiseks ning kihutas Rooma rahwast kolmandale Puunlaste sõjale 149.

Masinissa.

Kolmas Puunlaste sõda: 149—146.

Rooma nõudmised.

2. Suure wäega läksiwad konsulid Sikelia saarde, et säält Afrika maale sõita. Aga Karthaglased tuliwad ja palusiwad armu ning tõendasiwad, et nad häda pärast, mitte lusti pärast, mõega kätte wõtnud. Rooma konsulid nõudsiwad 300 käämeest kõige suuremast soost õiglase alanduse täheks. Tõrkumata täideti seda käsku ja küsiti, mis Rooma senat weel nõuab. Selle pääle tõutati Afrikas wastust anda. Sa kui Rooma laewad Afrika randa jõudsiwad, tuliwad jälle Karthago saadikud otsust paluma. Nüüd kästi sõjalaewad Roomlaste kätte tuua. Kohkunud linn kuulis sõna. Aga ehmatades nägiwad nad oma wõimuse leeki taewa poole tõuswat. Sälle nõudis konsul: „Kõik sõjariistad toodagu Roomlase kätte; nad seista Rooma warju all, kus neil mõeku ega piika tarwis ep olla“. Ka ses tükis kuuldi sõna. Nüüd aga tuli kõige rängem käsk: „Wõtke oma loomad ja asjad kaasa ja minge linnast wälja, kunni kaks penikoormat mere kaldalt eemalle jõuate: sinna wõite elama jääda ja uut linna asutada!“ Saadikud tahtsiwad Rooma minna kergitust paluma, aga neile öeldi selge sõnaga: „Ei aita ükski oht ega roht: Karthago peab ära häwitatama!“

3. Seda wiimist pärimist kuuldes täitis hädakisa ja ahastus ja hirm terve linna. Aga südimate südames hakkas tuline wiha leekima, nad äritasiwad meeleärakeitjaid julguselle, ja weel selsamal päewal tõutati wiimiseni weretilgani armutumatele wasta panna. Hasdrubal waliti linna wanemaks, iga riigihooone ja tempelgi tehti sepipajakaks, kus eheteft ja tarwiriiistadest sõjariistu walmistati; mehed naesed, noored wanad, igauks andis, mis tal oli, igauks tegi, mis ta suutis, isamaa hääks ja wanemate linna päästmiseks. Drjadgi lasti kõik wabaks, et wõitlejate hull kaswaks, aga ära-andjate seeme kauks.

Karthago südbius.

4. Hirmutamiseega ei läinud ärawõtmine Roomlastel mitte korda: wäega näitas feesama lugu olewat. Karthaglased tungisiwad jagedaste nii kange hooga Roomlaste kallale, et

Wõitlemine.

Scipio Noorem.

nad taganesiwad ja tee ürikeseks ajaks lahti oli, nii et nad jälle uut moona saiwad. Kaks aastat läks Rooma wäele kasuta mööda. Säääl waliti noor Scipio Amilianus, endise kuulsa Scipio poja kasupoeg, weel 10 aastat enne seaduslikku aega konsuliks ja saadeti Afrikasse, sest temalt ükski oodeti ja loodeti wägewa waenlase wangiwõtmist ning nende linna ärarikkumist. Tema jõudis uue ramuga Karthago ette, lõi tugewama leeri tema ümber, ehitas sadamalle tammi ette ja walwas iga wärawa all, et ükski elaw hing wälja ei pääsnud. Nälg ramastas kaitstjad ära ja nende julgus rauges seljamal mõdedul, kui nende kehawõim wähenes.

Karthago lange-
mine ja ots: 146.

5. Rewadel 146 lastis wiimaks Scipio, kui selgeste teadis, et linna rahwas nälja läbi oli nõrgaks läinud, oma wäge linna pääle tormi jooksta. Püüdmine läks korda: kuus päewa wältas wõitlemine, enne kui Roomlased linna südamesse jõudsiwad. Kes weel surmast oli järele jäänud, andis ennast wangi. Kuid üks wäike hulk, ligi 1000 inimest, nende seas Hasdrubali naene ja lapsed, otsisiwad ennemalt templiga tükis tule surma. Aga Hasdrubal ise palus auutumalt armu. Linn süüdati põlema: 17 päewa ja ööd loitis leek taewa poole. Wõitja Scipio waatas ärdal meelel suitswate Karthago aherwarte pääle ja kuulutas Homeruse sõnadega Rooma tulewat otša ette:

„Ütsford tuleb ka päew, kuna Ilius waremiks waub!“

Wangide hulk müüdi pärisorjaks, linna rusud tehti maa tafa ja tema aluse üle künsti needmise spola, et ükski teda iial enam üles ei ehitaks. Endine Karthago käsualune maa tehti Afrika nime all Rooma maakonnaks. Kui sedawiisi senati käsk ja Kato soow, kes aga aasta enne linna langemist ära oli surnud, täidetud oli, pööris Scipio suure saagiga koju tagasi, kus teda rääkimata auuga wasta wõeti ning talle „Afrikanuse Noorema“ auunimi osaks anti.

Afrika Rooma
maakond: 146.

V. Särk: Rooma wõitlemine ja wõit Greeka maal ning Ašias ja Hispanias.

§ 63. Illyria ja Makedonia sõjad.

Illyria sõda.

1. Enne weel, kui Karthago langes, oli Rooma riik ka ida küljes oma radasid laiemalle lautanud. See sündis esmalt Illyria sõjas. Selle rahwa walitsuse juure lähtas Rooma senat saadiku nõudma, et nemad mererõwimise maha jäta siwad; aga nende kuninga emand — kuningat neil ep olnud — lastis wastuse asemel saadiku

ära hukata. Kuid senati wiha süttis põlema ja sõjawäed saadeti rõõwliirigi wasta. Nad saiwad wõimust tema üle ning sundiswad teda raskele rahule: ta pidi kõik linnad ja paigad, mis pääle kodumaa tema pärast oliwad, läest ära andma ja laewad ära kautama; üksi 2 laewa oli tal luba pidada. Hiljemini tehti mäsju pärast Süyria Rooma maakonnaks.

2. Gümese Makedonia sõja lõpul (§ 61, 6) oli kuningas Philippus III. pidanud tõutama mitte midagi nende riikide wasta teha, mis Roomaga sõbruses elada. Aga tõutus hää mees: nii kui Rooma soldat üle piiri astus, oli Philippusel küll Süyria, küll Greeka rahwaga tegemist; jah, ta saatis isegi Karthaglastele abi ja Zama lahingis langes ka Makedonia mehi. See kõik ei jäänud mitte Roomlaste filmade eest warjule. Sa kohe pärast Zama rahu läksiwad Rooma wäed teiseks Makedonia sõjaks üle mere. Aga õnne ep olnud mitte enne kui kolmandal aastal: siis sai konsul Flamininus Achai ühenduse abiga Makedonlaste üle Kynoskephalä eht „Koverapää kinkude“ kohal täieste wõitu, nii et Philippus rahu palus. Seda anti talle wana tutwa hinna eest: tema pidi kõik maakonnad ja linnad pääle päris Makedonia läest ära andma, laewad Roomlajelle jätma, sõjawäge wähendama, 1000 talenti sõjakulu maksma ja tõutama Rooma lubata mitte kusjagi rahu rikkuda.

3. Raske oli Makedonia kuningalle kahju kannatada ja tõutatud tingimisi täita: ta ihkas hää meelel endist wõimust tagasi. Kuningas Perseus, Philippuse poeg, walmistas ennast libedaste wõitlemise wasta: kogus wäge, korjas raha ja moona, tegi lepingut ja abiseadust piirirahwastega, aga kõik nii jalaja, kui iial wõimalik. Aga üks Rooma sõber andis asja senatille teada, kes kohe kolmandat Makedonia sõda kuulutas. Ka nüüd läksiwad Roomlastel 2 aastat kasuta mööda. Aga konsul Amilius Paullus wõitis kolmandal sõja aastal 168 Makedonia wäe Pydna all nii ära, et Perseus ise wangi sattus, Makedonia maa maksu alla pandi ja 4 jalku jautati, et ta eluwõim seda kiiremal wäheneks. Seda wiisi elas Makedonia riik weel 20 aastat: siis püüdis üks Wale=Philippus Rooma maksu alt mäsju läbi lahti saada, mis aga mitte korra ei läinud. Rooma wägi wõitis täieste ja Makedonia sai Rooma maa=konnak 148.

4. Ka Greeka maa pidi oma iseriigi nime kautama. Saks andis asja riid Achai ühenduse ja Sparta linna wahel. Rooma wäed tuliwad, wõitsiwad ühenduse wäed ära ja konsul Mummius sai 146 Korintuse linna kätte ning häwitas tema tulega ära. Enne põlema süütamist riisus Mummius kõik kunstasjad, nagu pildid, kujud, ehted ära ning lastis nad laewa kanda. Mis aga mitte ta meele pärast ep olnud, seda müüs ta enampaikkjalle ära. Ühe kuulsa meistri maalitud pildi eest pafuti wäga palju: Mummius pidas teda sellepärast üheks nõiduse riistapuuks ning käskis omale hoida. Ka andis ta soldatitele kange käsu: „Hoidke, et teie midagi katki ei tee! Muidu peate teie oma kulu pääl Roomas ära parandada lastma!“ Pärast Korintuse langemist ühendas Mummius Peloponnesuse ja Hellase üheks Rooma maakonnaks Achaja nime all, kuna Epirust ja Theesfaliat Makedonia juure loeti.

2. Makedonia sõda: 200—197.

Kynoskephalä lahing: 197.

Rahu.

3. Makedonia sõda: 171—168.

Pydna lahing: 168.

Makedonia Rooma maakonn: 148.

Greeka maakonn Achaja: 146.

Mummiuse kohtus.

§ 64. Syria sõda.

Antiochus III:
190.

1. Pärast teist Makedonia sõda läks waenutuli Rooma ja Syria maa wahel põlema. Sääline kuningas Antiochus III. mõttis mitu linna, mis Makedonia Rooma käsu pääle wabaks oli lastnud, oma kätte, ilma et ta Roomlaste keeldu ehk noomimist kuulis. Tema ütles: „Kas Roomlasel Italias ruumi ep ole: mis temal minuga Syrias asja on?“ Päälegi tuli Hannibal, keda Rooma walitsus Karthagost oma kätte päris, temalt warju otsima ja andis talle nõun Italia maale minna: „oma kodus olla Roomlane kõige nõdrem“. Aga Antiochus arwas enese targema olewat ning tõttas Greeka maale. Aga sääl oli ta natukene pikaline, nii et Rooma wäed Thessalia maani jõudsiwad. Thermopylä lahingis ei saanud ta wõitu ning ruttas ära Asiaße. Aga konsul Lucius Scipio, wanema Afrikanuse wend, pärast Astatikuls nimetatud, wõitis ta Magnesia lahingis nii ära, et ta rabu palus. Seda ta ka sai, aga nendesamade tingimiste all, kui Makedonia kuningas.

Magnesia lahing:
190.

Aasta: 183.

2. Ka Hannibal pidi rahu tehes Roomlaste kätte antama. Aga ta põgenes edasi ja jõudis Bithynia kuninga kotta. Sinnagi tuliwad Rooma saadikud ja pärisiwad Hannibali pääd. Kuningas Prusias oli ju walmis oma kaitsealust ära andmas, kui Hannibal ise Rooma rahwast ära wandudes surmarohu läbi omale otja tegi aastal 183. Selsamal aastal suri ka tema wägew wõitja Scipio Afrikanus. Weel kolmas tähtjas mees suri sellel aastal: Philopömen (§ 44, 4) pidi Mesfene wangis kihwtikarikat tüh-
jaks jöma.

Antiochus IV.

3. Oma isa äpardust meeles pidades kuulis kuningas Antiochus IV. alandlikult Rooma senati sõna, ehk see küll temale hoopis raske oli. Tema tahtis Egiptuse maad oma alla heita ja oli parasjaste Alexandria linna ümber piiramas, kui Rooma saadik kuninga juure tuli ja teda Egiptusest kästis ära minna. Kuningas lubas enne oma ülematega aru pidada. Sääl keerutas saadik oma kepiga rõnga kuninga ümber liiwa sisse ja ütles: „Enne kui sinu jalad üle selle rõnga astuwad, olgu selge otsus Roomlasel käes!“ Ja Antiochus tegi, mis nõueti. Aga koju minnes kuskutas ta oma wiha Tuuda maal, nagu Makabejide raamatutes räägitakse.

§ 65. Hispania sõda:

Hispania maa.

1. Hispania maa oli teisest Puunlaste sõjast saadik nime-
pidi Rooma alam, aga tõe poolest ep olnud ta seda mitte. Wahwad mägestiku suguharud, isearanis Lusitanlased, hoidsiwad oma wabadust enam kui hõbedat ja kaitseiwad teda enam kui kulda. Nende käest pidi suurem osa maad alles samm sammult were ja higiga ära ostetama.

Numantia.

2. Kõige wisam wasta panemas oli Lusitanlaste linn Numantia, mis kõrgelle kaljutipule oli ehitatud oma rahwalle warjaks, aga waenlastele hirmuks. Terwelt 10 aastat ei saanud Rooma wäed tema müüride all mitte muud kui kahju. Siis saadeti Karthago kaitaja Scipio sinna ja tema sai poolteise aastase ümberpiiramise

järele nälja abiga linna kätte, aga — leidis üksi furnukehased eest: kõik sõjajurmast üle jäänud kodanikud olivad ise oma elu võtnud, seft orjapõli oli nende meelest hirmsam kui surm. Scipio hävitas linna ära ja sai selle eest omale veel „Numantianuse“ auunime. Nüüd jaeti Hispania kaheks Rooma maakonnaks.

Numantia ots: 133.

3. Selsamal aastal, kui Numantia langes, suri Pergamuse kuningas Attalus III. Pärijat tal ep olnud: pärandajaks oli ta oma testamendis Rooma riigi nimetanud. Seeläbi said Roomlased terve rikka maakonna Väikes-Aasia waewata ja waenuta oma kätte. Nõnda oli nüüd Rooma woli all: 1. Europas: terve Italia, terve Hispania, Greeka ja Makedonia maa, Syyria maa; 2. Afrikas: endine Karthago riik Afrika nime all; 3. Aσίας: Pergamuse riik.

Pergamuse riik Rooma oma: 133.

Rooma riik.

VI. Järk: Rooma sisemised tülid.

§ 66. Sisemine elu ja olu.

1. Kuna Rooma riik ifka laiemalle lagunes ja wäljaspidi ifka taga wägewamaks läks, tõdunes ta tugewus seeftpidi endistest woorustest ja hädustest taganemise läbi. Dnn oli ta walitsusehimu ifka kangemaks äritanud, warahimu ihnuft, hää põlwe püüdmist, karmi uhkust ja toredust elule äritanud: ife õigus ja oma kasu oli juba Roomlase suurem südame soow ja ülem meelemõte. Kadunud oli endine liht kord ja korme, mõõdas endine õiglane ja waga meel: hõelus ja umbust, auuahnus ning tore uhkus, armutu meel ja walekeel wõttis wõimust.

Sisemine elu.

2. Wõitlemine patrizide ja plebejide wahel oli küll ammu ofta lõpnud, aga uus suurem sugu oli asemelle figinud: see oli ammetiaristokraatia. Ammetiaristokraatlaste liiki loeti neid, selle eftwanemad ülemate riigiammetite ofalised, nagu konsulid, prätorid ja censorid olivad olnud. Aga teised, kellele seda jagu mitte ep olnud antud, said waewalt kõrgesse ammetisse, olgu ftis, et mõni oma rikkuse ehk tegude läbi hulga mehi oma poole suutis pöördä. Kellele aga muidu õnneks anti ülemasse ammetisse saada, nii et tema efitmene oma suguwõsast selle järje pääli oli, seda kutsuti „uueks meheks“ (homo novus).

Sisemine olu.

3. Rikkus jäi rikkuseks, waesus jäi waesuseks. Alaliste sõdade ajal ei wõinud waesemad oma põldu harida, seft ife nad olivad sõjaleeris, teft asemelle palgata ei suutnud nemad mitte, aga ometi tahtfiwad nad ife sõjas, naesed lapsed kodus, iga päew süüta juua; sellepärast andfiwad nad oma maatükid kodust ära minnes rikkastelle pandiks ja said neilt natukene teeraha; aga kui nad tagasi tuliwad, ei suutnud nad mitte maksä ja põld jäi rikka omaks. Sellel kombel kadus wäiksepõllumeeste hull ära ja suurepõllumehe walitsefiwad kõige haritawa maa üle. Aga nemad ei lastnud oma wälju mitte wabade läbi harida, kus olefiwad pidanud palka maksä, waid pärisorjade läbi, keda nad hulga kaupä sõdadeft koju wedafiwad. Seeläbi sattufiwad põlluta pöpsid ifka suurema waesuse fisse ja püüdfiwad walimise päiwil hääle müümise läbi oma pääd toita!

Waeste pibu.

Pärisorjad.

§ 67. Gracchuste püüdmised ja tahtsused.

Gracchused.

1. Niisugusest halvast pidust ja põlvest püüdsivad waeseid kaks wenda, **Tiberius** ja **Rajus Sempronius Gracchus**, lunastada. Nemad oliwad mõlemate Scipiode sugulased, sest wanem Scipio oli ema poolt nende wanaisa ja noorem nende kälimees. Mõlemad oliwad oma ema Kornelia hoole läbi lapsest saadik hästi õpetatud; loomuselt ise hääde annetega ehitud kaswawad nad emale rõõmuks üles, kes neid oma ainfaaks rikkuseks pidas. Mõlemad oliwad kanged kõnemehed, siiski teine teist moodi: Tiberius oli tasanen ja taltsas, niisakas ning sõnakas; Rajus oli sõnakas ja tuline, karme ja tore, sagedaste liig käre ja teraw oma sõnadega. Tahtmine ja püüdmine aga oli mõlemail üks ja seesama.

Tiberiuse nõuu.

2. Tiberius arwas, et waeseis jäänud rahwast muidu mitte enam häid inimesi ei saa, kui et neile maad antaks, mis nende pääd toidaks ja neid otsegi kinni köidaks isamaa külge. Sellepärast tahtis ta Liciniuse seadust (§ 58, 1) jälle jalale seada, mis aastate jooksul unustuse hõlma oli ununud; sest selle seaduse läbi oli ära määratud, kui palju riigi maad iga Rooma kodanik oma käes wõis pidada: 500 jugera oli igaihe osa, poole sellest lubas weel Tiberius igale täiskaswanud pojale juure; mis aga pääle selle oli, pidi waeste keskelle ära jautatama.

Põlluseabus.

3. Nõuu oli hää, aga tõeks tegemiseks pidi Tiberius rahwawolinikuks saama. Wolinikka oli looides 10; ja kui üks ütles: „Ei luba!“ ei maksnud teised 9 midagi. Kui nüüd Tiberius oma seadust kuulutas, ütles üks ostetud tribun: „Ei luba!“ ja ei jätnud mitte järele seda uueste kinnitamast, ehk küll Tiberius teda Zumala keeli palus oma sõna tagasi wõtta ja elawal kõnel waeste õnnetumat elu ja rikkaste ülbuist ära seletas. Kui kõne ei mõjunud, hüüdis Tiberius: „Hää küll! Deine meist peab langema.“ Ta andis asja rahwafogule teada ja jääl heideti wastane ammetist ära, ehk see küll riigiseaduse wasta oli. Nüüd wõeti nõuu wasta, tõsteti seaduseks ja waliti 3 meest, nende seas mõlemad wennad, maad ära mõetma ja ära jagama. Aga rikkaste wiha oli suur ja läks weel kangemaks, kui Tiberius Pergamuse kullast (§ 65) üht osa rahwalle põllutööriistade tarwis nõudis. Nad tegiwad jutu wälja: Tiberius tahta „Puningaks saada“ ja surmawad ta awalikus mäsjus walimise päewal ära. Tema ja ta feltfiliiste surmukehad wisati Tiberi jõkke, sest neid ei arwatud mitte haua wääriljeks!

Tiberiuse seabus.

Tiberiuse †.

Rajus: 123.

4. Aastat 10 pärast wenna surma sai **Rajus** rahwawolinikuks. Tema uuenbas Tiberiuse seadust ja nõudis pääle selle weel, et waestele riigi magasiinidest odawa hinna eest wilja pidi müüdamata. Ra andis ta muud hääd nõuu ja püüdis waesust filmapilguseks seeläbi kergitada, et ta riigile kunstiteid ja hooneid lasks ehitada, mis eest tödtegiijatele palka makseti. Aga kui ta ühe sõbra nõuu järele päris, et Stalia ühendusosalised Rooma kodanikuõiguse osaliseks jaakswad, hakkaswad rikkad ja aristokratlased tema elu pääle käima. Nad palkaswad ühe woliniku eneste nimel rahwalle enam tõutama, kui Rajus tõutas, mis läbi rahwas kahklema löi ja asjad mitte enam nii ruttu ei edenenu, kui tarwis oleks olnud. Rajus tahtis weel

Kolmat korda woliniüks saada, aga walewoliniuku kihutamise läbi ei walitud teda mitte. Ja pea pärast seda läksiwad wastalised wastastikku tülli: Kajus ja tema nõuu osalised saiwad surma. Wõit jäi täieste rikaste kätte ja waeste wiimne lugu oli pahem kui esimene.

Kajuse 7: 121.

VII. Järt: Mariuse ja Sulla päewad.

§ 68. Sugurtha sõda.

1. Kui ära rikutud juba Roomlase meel oli, sest annab Sugurtha sõda selgeste tunnistust. Sest Masinisa poja-poeg Sugurtha hakkas oma waenutööd üksi selle lootusega, et Roomas raha eest kõik saada on; tema hakkas oma onupojad ära, kelle pärast riik õiguse teel oli, ja kiskus Numidia walitjuse enese kätte. Rooma saadikutele pani ta kuld-klaasid filmi ette, et nad mitte ta ülekohut ei näinud, waid teda õigeks mõistsiwad. Aga üks rahwawolinik rääkis Roomas rahwalle, mis kõik Sugurtha ära teinud, ning nõudis teda kohu ette. Sugurtha tuli senati käsu pääle Rooma, aga pääsis kuku abil nuhtlusest; jah, ta hakkas Rooma uulitsal oma wiimse sugulase ära, kes siit oli warju otsinud. See lugu süütas sõja põlema.

Sõja süüdis.

Sugurtha sõda:
112—106.

2. Sõda ei toonud Roomlastele esmalt mitte muud kui häbi: nii kui waenlastega kokku juhtusiwad, läksiwad ülemad ja alamad tropi kaupa Sugurtha poole! Ja teise wäe wõttis Numidlane ära-andjate abil wangi ning laskis neid iffe alt läbi käia. See asi täitis Roomas senati ja rahwa südamed wihaga: õiglase meelega patriizi fugu konsul Metellus saadeti uue wäega Numidiasse. See mees oli wali effijate wasta ja kandis agaraste selle eest hoolt, et ära fargamine soldatille hapuks läks. Tema wõitis Sugurtha wäesalgad üks haawal ära, nii et see wiimaks oma äia Bochuse juure põgenes, kes Mauretania (nüüd Marokko) maa kuningas oli. Aga wõitjalle ep olnud mitte osaks antud sõda täieste lõpetada.

Metellus.

3. Metelluse wäes teenis üks päälif Kajus Marius. Seesama oli talupoja poeg, Arpinumi alewi ligidalt pärit, oli ilma kooliõpetuseta üles kaswanud, aga wäeteenistuses oma suure jõuu ja osawuse läbi tõusnud, nii et ta Sugurtha sõjas Metelluse järgmine oli. Tema ei tahtnud aga mitte teine, waid esimene, olla ning palus sellepärast ülemalt luba koju minna, et jääb konsuli auu osaliseks saaks. Kuid Metellus pilkas teda wõlde: „Külap sul oleks aega senni oodata, kui

Marius.

minu pojaga üheskoos konsuliks ammetit nõuate!" Noor Metellus oli aga alles 20 aastane ja seadus ei lubanud mitte enne konsuliks saada, kui 43 aastast, kuna Marius juba mõne aasta seft piirist oli üle jõudnud. Siiski sai Marius luba, kui ta kõigest mõni päew enne walimist, tõttas Rooma, rääkis Numidia sõjast, Metelluse pikalisest sõdimisest ja Jugurtha nõdrusest. Teda waliti tõeste konsuliks ja saadeti Metelluse asemelle Afrikasse.

Sõja lõpetus:
106.

4. Uue wäega, keda ta waeste seast oli kokku korjanud, läks Marius teele, kuna Metellus hapu näuga koju tuli, ja wõitis pea Cirta all Jugurtha wäehulgad, keda see senni oli kogunud, täieste ära, nii et Bocchuski wõidu lootuse ära kautas ning rahukaubast hakkas rääkima. Ta Mariuse saadikulle Sullale läks korda Jugurthat Rooma woli alla saada. Nii kui see sündis, lõppis sõda. Numidiast wõeti üks osa Rooma maakonna Afrika külge, teine osa anti ühe Masinissa sugulase walitsuse alla. Jugurtha aga pidi ahelas Mariuse triumphuswantri ees käima, pärast wangitorni minema, kus teda nälg 6 päewa piinas, kunni teda armu poolest ära kägistati!

Jugurtha †.

§ 69. Gimbri sõda.

Germanlased il-
muwab: 113.

1. Kuna Jugurtha tüli Roomas õiendati, tuli põhjast sõnum päälinna: „Häda, häda, häda! Hirmus suur määratu kehaga rahwas tuleb, sinakad filmad, kollakad juuksed pääs, karwased kuued seljas, kishades kaugelt maalt, kus päewa ep olegi!" Need aga oliwad Germani sugu Gimbriid ja Teutonid, kes naeste lastega põhjast lõunasse tõttasiwad omale uut paremat eluaset otsima. Senat saatis sedamaid ühe konsuliks wäega Alpi mägestikku teed kinni panema. Aga hirm tundmata waenlaste eest ajas Roomlased põgenema. Paremini ei käinud teiste konsulite käsi Gallia maal: nii kui soldat Germanlase kisa kuulis, wabises ta süda ja ta ei julgenud waenlasele wastagi hakata. Ep olnud enam meest leida, kes oma pääle oleks wõtnud wäge Germanlaste wasta juhutada; need aga tuliwad ikka Italia ligemalle.

Mariusu mitu
korda konsul.

2. Sääli waatastiwad kõikide filmad Mariuse pääle, walitsiwad teda teist korda konsuliks ning saatsiwad ta kardetud waenlaste wasta ja uuendasiwad wiis korda tema ammeti aega, kunni hirm ära oli hukatud. Marius korjas, nagu seda keegi teine enne ep olnud teinud, suure wäe waestest ja hulkujatest ja orjadest kokku, õpetas neid sõna kuulma ja käsku täitma,

harjutas neid kardedud waenlaste filma waatama ja nende sõjariija ära kannatama. Seda tegi ta seeläbi, et ta oma leeri ifka üsna Teutonide ligidalle üles löi, mäikeste falkadega tüli otsis ja neid ära wõitis ning fessel kombel näitas, et nemadgi surelikud olla. Kui seda wiisi julgus ja sübidus solda- tite südames äratatud ja äritatud oli, hakkas ta Aquä Sextiä linna all Eöuna= Gallia maal Teutonidega lahingit, löi werises wõitluses suurema osa maha, teised wõttis wangi, kautas Teutonide nimegi ära.

Teutonid.

Aquä Sextiä lahing: 102.

3. Senni oliwad Cimbrid Helvetia maa kaudu Staliasse jõudnud. Marius töttas seda kuuldes üle Alpide ja sai Bercellä lagedal nendega kokku. Cimbrite kuningas päris „hääga maad oma rahwalle kui ka sugulastele Teutonidelle; kui mitte, ei jääda ka möef mitte tuppe“. Aga Marius lastis wangi wõetud Teutonide kuninga läbi ütelda, et fessel fool juba oma „hingemaad“ käes olla. Siis hakkas lahing. Ka fiin wõitis Marius; kes ei langenud ehk ifeeneselle otsa ei teinud, sattus wangi. Seega oli esimene hädaoht Germania poolt mööda, kuid hirm põhjalaste eest jäi Roomlaste pöue sügawuses elama. Mariust aga kutsuti „kolmandaks Rooma linna asutajaks.“

Cimbrid.

Bercellä lahing: 101.

§ 70. Esimene kodusõda.

1. Oma wõitude läbi oli Marius alama rahwa uhkuseks ja ootuseks ning lootuseks saanud, kuna ülem sugu ennaft Sulla ümber kogus. Tema oli wanast patrizide sugu- wõsast pärit, hästi õpetatud, agara pääga ja tulise waimuga, terawa mõistusega ja südi meelega, aga ka auuahne, kombetu ja pillaja. Esimest korda sai tema Sugurtha sõjas laiemalle piirile tuttawaks, kus ta hästi osawaste rahutingimisi tegi. Sellepärast kiitles ta ise, et tema Sugurtha sõja lõpetaja olnud. Aga Marius hakkas teda sest saadik wihtama, sest ta nägi, et Sullagi tema wastaline ja igawene waenlane oli. Siiski ei ilmunud wiha mitte awalikult, waid õõgus enam falajas.

Sulla.

2. Sääf hakkasiwad Stalia ühendusosalised Room- lastega ühesugust õigust pärina ja kui seda kuulda ei tahetud, wõtsiwad nad sõjariistad kätte, nimetasiwad endid Stalia wabadriiklasteks ja töstsiwad Korfiniumi linna Stalika nime all oma riigi päälinnaks. Hirm oli suur Rooma linnas: murerätid wõeti kätte, orjad lasti wabaks ja pandi sõjariis-

Ühendusosa- tiste sõda: 90—88

tade alla, truufis jäänud Latini, Etruri ja Umbri sugudelle anti kodaniku õigus kätte ning Marius ja Sulla saadeti „mässajaid“ maha rõhuma. Need võitsivad ühendusosalisi mitmes lahingis, aga ei suutnud mitte maha rõhuda. Sääli kuulustatiwad Roomlased, et waenule otsta teha, päälegi kus teised tormid karta oliwad: „Iga Italia ühendusosaline on Rooma kodanik!“ Siiski hoidsiwad nad „walimise õigust“ tükitse tagasi.

1. Mithridatese sõda: 88.

3. Senni oli Asia maal Pontuse kuningas Mithridates jäälseid Rooma alamaid ja sõpru oma nõuuse awatelenud ja ühe päewaga 80,000 meest, kellel Rooma toga seljas oli, ära hukata lastnud, ka Greeka rahwast ufutanud Rooma walitsuse alt lahti lööma, mis Athena ja Theba linn kuulda võtsiwad. Seda meest pidi ruttu karistatama ja Rooma osawam sõjapäälik käsku idasse minema. Aga mitte Mariust ei saadetud sõtta, waid Sulla waliti ülemaks päälikuks, sest et temal wiimse sõjas rohkem õnne oli olnud. Ta ta astus oma wäe ees päälinnast välja.

1. Kobusõda: 88—81.

4. Nii kui Sulla Rooma linnast eemal oli, püüdis Marius rahwa meelt teisiti kända ning ise ülemat walitjust Mithridatese sõjas kätte saada. Ta ühe Mariuse meelelise wolniku elawa kõne järele wõeti tõeste ülem wõimus Sullalt ära ning anti Mariusele. See näitas oma esimest wõidurõõmu Sulla meelelisi riisudes ja tappes üles. Aga Sulla ep olnud weel mitte kaugesse jõudnud, kui talle Mariuse tegemisest ja rahwa käsust sõnumet wiidi. Tema jättis sedamaid Asia tee kõrwale ja tõttas kõige wäega Rooma wärawa alla, kus ta siiselaskest nõudes tuld ja mõeka tõutas, kui mitte sõna päält ta käsku ei täidetaks. Wärawad tehti lahti, Marius oma wäikse hulgaga ei suutnud mitte wasta panna, waid pääsis aga hingega põgenema. Siis nimetas Sulla mitmed oma meelelised senati liikmiks, seadis mõned asjad korraks, mis wahe ajal segamini läinud, ja siis alles pööris ta oma filmad jälle ida poole, et Mithridatese julgust ja werejänu mõega-teraga kustutada.

Sulla Rooma wärawa all: 88.

Marius.

5. Senni oli Marius põgenedes mitu korda surma suus. Korra sai ta taluwantrille kraami alla hüpata, kui taga-ajajad kannul oliwad. Korra jälle põgenes ta soho ja peitis ennast pilliroogu, aga säält leiti ta üles ning wiidi wangitorni. Sinna saadeti üks Gimbri ori teda ära tapma. Aga Marius waatas põlewal filmal timuka pääle ning hüüdis: „Sina mees: kas sina tohid Mariust ära tappa!“

Dri ehmatas, mõet kukkus käest maha, ta põgenes ja andis ülematele teada, et tema mitte ei suuta Mariusele otša teha, kes Cimbrī soo ära kautanud⁶. Seda peeti jumalikuks juhatuseks ning lasti wangi jälle laewale põgeneda. Laewaga pääsis ta Afrika randa, kus ta Karthago waremetel oma elulugu järele mõtles. SääI tuli maakonna-walitseja saadik ning käskis teda ära minna, ehk muidu pidada ta surma saagiks saama. Marius ei kostnud muud kui: „Mine ütle: mina nägin Mariust Karthago waremil istumat!“⁷ Ja talwe otša peitis ennast Marius ühe pisukeste saare pääl mere rannas, kuni asjad muutfiwad.

Karthago waremil.

6. Wahe ajal oli konsul Cinna, kes Mariuse meeleline oli, Mariust igapidi püüdnud rahwa filmas õigeks mõista ja teda tagasi kutjuda lasta. Aga selle eest wõttis senat konsuli auu temalt ära ning ajas ta linnast wälja. Cinna põgenes wäe leeri ning sääI wõeti teda lahkeste wasta. Cinna kutsujise pääle tuli nüüd ka Marius oma pelgupaigast wälja ja mõlemad jõudsiwad oma wäehulkadega ühel ja seltsamal päewal Rooma wallide ette. Cinna tõutas linnale rahu, aga nii kui sisse saiwad, läks werewalamine lahti. Marius maksis walujaste oma waenlastelle kätte: tema ees ja taga käisiwad kaasa toodud mõrtsukad, ja kelle pääle ta näpuga näitas, selle nad tapsiwad armuta ära. Nõnda langes hull Sulla meelelisi: palju rikkaid patrizisid, senatorisid ja endiseid ammetnikka; nende wara wõeti ära, nende kojad kisti maha, nende furnukehad jäeti ronkadelles roaks ning peremeheta koertele söödaks. Marius ise laskis ennast 7. korda konsuliks walida: seeläbi läks ühe wanamoori sõna täide, kes Mariusele noores eas oli kuulutanud, et Rooma walitsuse ohjad 7 korda tema käes saada seisma. Aga ep olnud ta hingel rahu: hirm Sulla eest ja kartus kawaluse eest kui ka südametunnistus hakkas teda wõõd kui päewad waewama. Malistel pidudel, kus wiinakarikas peremeheks oli, püüdis ta oma sisemist häält waigistada. Aga juba kolmandal nädalal pärast konsuliks saamist furi ta sooja tõppe. Cinna langes kaks aastat pärast seda oma enese soldatite käe läbi, kui waenumõitel parajaste üle mere Greeka maale tahtis minna. Aga noor Marius, endise poeg, püüdis isa jälgedesse astuda ning walmistas ennast wõitlemisele Sulla wasta, kes idast tulemas oli.

Cinna.

Marius Roomas.

7. korda konsul.

Mariusel †: 86.

7. Kuna Mariuse meelelised Roomas mõlasiwad ning surma suhu langesiwad, käis Sulla idas wõidu teed. Greeka maal wõttis ta esmalt Athen a linna tormiga ära ning nuhtles

Mithribateste sõda.

teda rängaste; siis võitis ta Böötia maal Mithridatese väed ära, võttis Delphi templivaranduse kaasa ning läks Afsiasse. Sääal oli senni üks Mariuse meeleline päalik, keda Sulla kuste sinna oli saadetud, mitu korda võitu saanud ning Mithridates juba rahu nõudmas. Sulla tegi temaga rahu: kõik endine Rooma omandus anti tagasi; pääle selle makseti 3000 talenti sõjakulu ja palju sõjalaewu sai Roomlaste kätte. Ara taganenud linnad pidiwad weel rohkem raha nuhtluseks maksma, kui Mithridates. Saagist aga jagas Sulla suure osa oma soldatitele, et need taga agaramalt tema eest wõitlekfiwad, kui Italiasse tagasi jõuaks.

Sulla Italia: 83.

8. Pea pärast Sinna surma astus Sulla Brundisiumi linna all maale. Tema kogus omale abiwäge, võitis mitmes lahingis Mariuse meelelisi; noore Mariuse piiras ta Präneste linnas ümber, jättis aga selle asja oma legatuse ehk abilise hwoleks, kes senni linna all seisis, kui Marius ise enefelle otsa tegi, ning tõttas ise Rooma. Sääal wõeti teda kui wõitjat auuga wasta. Aga pea tõusis hädakuwa taewa poole: tappes ja riisudes tormasiwad soldatid uulitsast uulitsasse ja majast majasse; 6000 Samniti sõjawangi, kes Mariuse eest oliwad wõidelnud, laskis ta ühe ainsa tunniga ära tappa! Siis kirjutas ta hulga tähta ehk sedelisiid, mis **proskriptionideks** kutsuti: iga tähe pääle oli selle nimi kirjutatud, kelle elu ja wara Sulla soowis. Iga pää eest makseti 2 talenti (3000 rubla). Hirmus oli siis Rooma linna lugu: poeg hukkas oma isa, isa oma poja, wend wenna, sulane isanda; walskus ja wale, kurjus ja hõelus oli igal pool waritsemas ja walitsemas. Pääle 100,000 inimese oli kodusõda kautanud.

Sulla Roomas.

Proskriptionid.

9. Siis pidas Sulla toreda triumphiuse Afsia wõitude üle, nimetas ennast „Sunelikuks“ (Ladina keeli: Felix) ja laskis ennast eluks ajaks diktatoriks walida. Selles ammetis jagas ta esiteks ära hukatud Mariuse meeleliste maad ja mõisad oma soldatitele; teiseks tegi ta uue seaduse, mida Korneliuse seaduseks kutsuti, kelle järele rahwatribunide woli hoopis wähendati, muidu aga jälle kord ja kohus jalale seati. Aga juba teisel aastal andis Sulla ise kõige ilma imeks oma suure ammeti käest ära ning läks oma mõisa pääle elama. Sinna juri ta aasta pärast sellesama jäleda tõbe*) kätte, mis mõni aeg hiljem Herodese elule otsa tegi.

Sulla diktator: 82.

Sulla †: 72.

*) Selle tõbe nimi on phthiriasis: siiskond kõrweb, jalad paistetawad, teha mädaneb, jööbitud sigiwad elawa ihu sees, kummi hirmsa piina all hing ihust lahkeb.

VIII. Särk: Pompejuse ja Cicero päewad.

§ 71. Pompejuse wõidud maal ja merel.

1. Pärast Sulla surma kogusiwad endid aristokratlased Pompejuse ümber. Tema oli rüütliseisusest pärit, ilusa näuga ja wiisaka kombega noormees. Ilma ette astus ta kohe, kui Sulla Astast koju tuli, ja awitas teda Italias; pärast saatis teda Sulla Sicilia saarde ja Afrika maakonda säälsed Mariuse meelelisi ära wõitma. Ja see asi läks tal nii ruttu korda, et Sulla teda liignimega „Suureks“ hüüdis. Ka pärast Sulla surma käis õnn alati ta ees, auu ta kannul: „sagedaste sõitajate, mis teised oliwad külwanud ja pani aita, mis teised kokku pannud“. Seda tunnistawad kõik tema sõjad ja teud waenuwäljal.

Pompejus.

2. Esimene wõit ehtis teda Hispania maal. Sääli oliwad Mariuse meeleliised endid wäpra Sertoriuse ümber kogunud ning tabusiwad Hispania pinnal uut wabadriiki asutada. Pompejus saadeti teda ära wõitma; aga ei wõinud temagi Hispanlasele midagi teha, enne kui Sertorius kurja tõe läbi langes. Siis ep olnud enam raske rahu teha. Maist maad mööda koju tulles juhtus ta riigi raja pääl ära pääsnud orjade jalgaga kokku ning kautas selle „riigi hirmu“ maa päält ära. Seft üks Ithrakia maa ori, Spartakus, kes Kapua linnas rahwa röömuks, nagu sellel ajal wiisiks oli, elu ning surma pääle pidi wõitlema, pääsis mõne teisega põgenema, päästis orjade wangitallid lahti ning kutsus neid wabaduse eest wõitlema. Tema salk taawis pea suureks ja Roomlaste wäehulgad, nende seas 2 konsulit, ei suutnud neid mitte seelda päälinna poole tungimast ja maad riisumast. Wiimaks sai konsul Krassus Silaruse sõe laldal karde-tawast waenlastest wõitu, nii et aga üks wäike osa Gallia maale põgenema pääsis. Sellest osast sai Pompejus jagu ja kiitis ennast „orjajõja lõpetajaks“!

Sertoriuse sõda: 75—72.

Orjade sõda: 72—71.

3. Pärast toredat triumphust sai Pompejus konsuliks, eht ta küll weel mitte ühestki riigiammetis enne ep olnud; ta püüdis selles ammetis rahwa meelt oma hääks muuta seeläbi, et ta wolinikkudelle endise woli tagasi andis, mis Sulla neilt ära wõtnud, ja et ta seaduseks tõstis, et kohtunikud osalt senatoride, osalt rüütlite seast pidiwad walitud saama. Selle palgaks nimetas teda rahwas laks aastat pärast konjuli ammetit mererööwlijõja ülemaks päälitaks. Seft mererööwliid oliwad endid Kilikia sadama- ja saarerikkasde randa hulkana pestanud ning saatusiwad säält oma laewad wälja mööda Wahe merd ja tema randa riisuma. Isearandis oliwad nad agarad suurisugu mehi wangi wõimas, keda nad jenni kinni pidatusiwad, kui nõuetud lunastusehinna kätte saiwad. Rooma walitsus oli küll juba aastat 20 tagasi nende wägivalda püüdnud wähenendada, aga nende südidus oli seeläbi weel enam kaswanud, nii et nad hiljuti Rooma filma all Destia sadamas Rooma laewad ära häwitasiwad. Pompejusele anti wolinikkude nõuu pääle diktatori wõimuse üle kõigi merede ja mererandade. Ta sai ka nii suure hulga wäge, wara ja laewu oma kätte, kui enne kellegille ep olnud üstüd. Tema hakkas läänest pääle iga urgast ja kolgast läbi otsima ja kolme kuu pärast

Mererööwli sõda: 67.

oli ta ida rannas ning Bahe meri rõõwlistest puhas. Siis offis ta rõõwlistesad Kilikia mägede pahelt üles, wõttis nad wangi, häwitas nende hooned ja laewad tulega ära.

§ 72. Pompejuse wõidud Ašias.

2. Mithridatese sõda: 74—62.

1. Waewalt oli Pompejus mererõõwli sõjaga walmis, kui teda teise Mithridatese sõja ülemaks juhatajaks waliti ja wolitati kõik teha, mis riigile kasulikku ning tululikku arwaks olewat. Mithridates oli Rooma sisemiste tülide pääle lootes sõda alganud, et ümberkaubseid maid oma woli alla wõita. Aga Rooma prokonsul*)

Lutullus.

Lutullus tõttas talle wasta ning sundis teda Armenia maale põgenema äialt abi otsima. Aga ta kahe kuninga wäed wõttis Lutullus ära ning tahtis Rooma walitsust juba Ašia südamesse wiia, kui soldatid wasta hakkaswad. Selsamal ajal waliti Pompejus päälitaks. Aga lühikesel wahe ajal sai Mithridates nii hästi kui ta Armenia kuningas mahiti uut wäge koguda ja kadunnid maid tagasi wõita.

Pompejus Pontuse.

2. Pompejus tuli ja wõttis õõ ajal waenlase wäe Gusrati kaldal ära; Mithridates põgenes, wõitja ajas teda taga. Aga Mušta mere kaldalt pööris ta ümber, wõttis Armenia kuninga alandlikku allahetmist kuulda ning tõttas lõunasse. Säääl lõpetas ta esmalt Syria riigi ära teda Rooma maakonnaks muutes. Siis läks ta Juuda maale, wõttis Jerusalema hingamisepäewal ära, käis templis: ta kõige pühamašse paika tungis Juuda rahwa suuremaks jüdamewaluks wägewa wõitja film. Jeriko all leeris olles toodi talle Mithridatese surma sõnum: kangel Dauria (nüüd Krimmi) poolsaarel, kuhu ta oli põgenenud, oli ta oma poeg teda sundinud surmarohtu wõtma; aga et kihwt mitte ruttu ep olnud mõjunud, oli üks ori talle mõegaga otša teinud. Sedamaid tõttas Pompejus Pontuse maale, wõttis teda kui maakonda täieste Rooma walitsuse alla, seadis kõik Ašia asjad oma aru järele lorda ning ruttas Rooma senatilt seadmiste kinnitust nõudma.

Syria surm. 64.

Jerusalemas. 63.

Mithridatese j.

Triumphus.

3. Kõju jõudes pidas Pompejus imetoreda triumphuse: hulk suurtsugu wangisid käsiwad eel, tema ise, kullatud Aleksandri Suure kuub seljas, mis ta Mithridatese warakambri oli leidnud, sõitis uhtemal triumphuswantril jarel. Wara, mis ta kaasa tõi, oli otšatu, ja riigi toli sissetulek oli tema läbi kolmas otša kaswanud. Kaks maakonda oli ta juure wõitnud ja 8 riiki Roomlastele maksu maksma sundinud.

§ 73. Cicero.

Cicero.

1. Selsamal ajal, kui Pompejus wägewaid tegusid Europas ja Ašias tegi, sai Cicero Rooma linnas kuulsaks ja tähtjaks meheks. Tema oli rüütliõhusest, lapsest saadik hoolega õppinud, mis selsel ajal õppida wõis, esmalt Roomas, pärast Greeka maal. Tema oli kõnemeheks loodud: seda ütles

*) Prokonsuliks kutsuti niisugust konsulit, kes pärast oma ammeti aega üht maakonda läks walitsema.

talle Greeka kõnekunsti õpetaja, seda tegi ta ise oma elu sees tõeks. Kohtu ees ja rahwa ees, senatis ja turu pääl, igal pool mõjus ta sõnawägi. Ta kui kõnest mahti sai, uuris ta mõttetarkust ja kirjutas hulga raamatuid, mis enamiste meie ajani on järel jäänud. Sääli kõrwas tõusis ta, ehk ta küll „uus mees“ oli, riigiammetites alamaast astmest ülemani. Konsul olles aga päästis ta terve Rooma linna ja riigi oma agaruse ja osawuse läbi.

Cicero konsul: 68

2. Katilina, suurtsugu aga kõlwatumate kombetega, wõlgadesse sattunud endine Sulla abiline ja timukas, oli mitme omasugusega ühte nõuusse heitnud: konsulid ära tappa, walitsust ümber lükata, linna põlema süüdata, ja siis ise uut riiki oma tahtmise järele asutada. Aga konsul Cicero sai asja jälgedelle, uuris järele ja surus tugewa käega kurja nõuu maha: päämees ja osalised saiwad Pistõria lahingis surma. Senat aga andis Cicerole „isamaa isa“ auunime.

Katilina: 68

3. Pärast konsuli ammetit tegi Cicero isamaa hääks wäsimata tööd, enamaste kirjapõllul ja kõnetoolis kaebusealuste eest kastes. Korra pidi ta linnast wõeralle maale taganema ühe rahwakihutaja wiha pärast, aga säält kutsuti teda pea tagasi. Aga kui wabadriik pärast Antoniuuse läbi näitas surma saawat ja tema oma terawais offalistes kõnedes seda meest „Italia Philippuseks“ nimetas, saatis see palgatud mehed wälja teda ära hukkama. Cicero põgenes laewaga ära; aga kui ta teel korra raasufeseks ajaks maale läks, saiwad taga-ajajad tema kätte ning nende päälil, keda Cicero üks kord kohtu ees oma kõne läbi oli nihtlusest päästnud, raius ta pää otlast maha ning wiis ta Antoniuuse kätte. See waatas südame rõõmuga oma wastalise kustunud silmi ja ta naene torkis jurnu keele nõelaga puruks!

Cicero †: 48.

IX. Järf: Cäsari aeg.

§ 74. Esimene triumviratus.

1. Kuna Pompejus oma wõiduaau märkidel tööst puhkas, kaswis tema wastane Rajus Julius Cäsar oma wõimuse poolest iga päew wägewamaks. Tema oli wana patriizide jugu wõsu, loomuselt rohketega ehitud, terawa mõistusega ja agara aruga, mehise meelega ja sõnata keelega, hästi õpetatud ja korraliselt haritud. Sulla wõimuse ajal kostis 17 aastane Cäsar Mariuuse meelelise Cinna tütre ära. Aga Sulla kästis temast lahkuda. Kui Cäsar kostis, et ta seda elades

Cäsari sünd: 100.

ei tee, kirjutas Sulla tema nime hukatusetähe pääle. Sulla sõbrad senatorid palusiwad noore mehe elu eest, kunni wägew mees tähtsa sõnaga ütles: „Jäägu! Wõtke! Aga ma ütlen: üks Cäsar on enam kui mitu Mariust!“ Cäsar oli seega waba. Siiski arwas ta julgema olewat Roomast ära minna. Seks sundis teda teiseks õppimise himu, sest Greeka maa oli sellel ajal ülem õpipaik ja suurkool. Kord sattus ta Greeka merel rööwlite kätte. Need nõudsiwad temalt 20 talenti lunastuseks. „Mis nüüd!“ hüüdis Cäsar, „minu-
sugune peab wähemast 50 talenti wäärt olema!“ Ja ta saatis oma sulase raha korjama. Senni oli ta ise laewas otsegu isand sulaste keskel: kui magada ehk kirjatööd teha tahtis, käskis wait ja waffa olla; kui kõnet ehk laulu, mis walmis-
tanud oli, ette luges, hoolega tähele panna, ehk muidu lasta ta lahti saades nad kõik riisti puua. Seda ta tegi tõeste: nii kui raha ja wabadus tuli, korjas ta julgeid mehi kokku, ruttas mõne laewaga rööwlitelle järele, wõitis nad ära, wõttis wangi ja löi riisti. Kui Rooma tagasi jõudis, hakkas ta maheda sõnaga ja lahtiste kätega rahwa meelt oma poole pöörma. Seks aga ei ulatanud ta oma kuffur mitte ja laenatud wara pidi rahwalle lõbusaid tundisid looma. Aga sest ei hoolinud Cäsar: ammetitest lootis kõik kasuga tagasi saawat. Ja ta jõudis takistamata ühest ammetist teise: kui Cicero konsul oli, sai tema pratoriks. Selle pääle käis ta Hispania maad walitsemas ja pööris säält suure waraga tagasi.

Cäsari püüdmine.

2. Cäsari teraw film oli ammugi aru saanud, et wabad-riigi aeg möödas oli, et neid mehi, seda rahwast enam ep olnud, kes wabadriiki ennemuiste oli wägewaks teinud, sellepärast püüdis ta auuahnusest aetud ja loomuselt jaetud annetest toetud ise ülemat walitjust ainult oma kätte saada, seeläbi, et ta igal wiisil senati õigust wähendada ja rahwa wõimust kaawatada otfis, sest rahwa, mitte senati, abiga arwas ta seda korda minewat. Aga ta mõistis, et kuulsa Pompejuse wasta tema wõimus weel mitte ei jaksanud. Sellepärast andis ta Pompejusele nõuu, et temaga üht teed käiks ning Krasjust kaasa wõtaks: „kui nemad kolmekesi ühel nõul ja ühel meel olla, saada riigivalitsus nende tahtmise järele sündima ning nende südame soowimised täide minema“. Ja tõeste tegiwad aastal 60 Pompejus, Cäsar, Krasusus, üks kuulus, teine agar, kolmas rikas, eneste keskel salaseaduse, mida esimeseks triumviratuseks ehk

1. Triumviratus:
80.

kolmemeheühenduseks kutsutakse: selle ühenduse läbi tahtis, esimene ette otsa jääda, teine tõusta, kolmas oma wara kaswatada.

3. Sedamaid hakkasidwad „triumvirid“ oma tahtmisi ja püüdmisi tõeks tegema. Esimene töö oli, et Cäsar konsuliks sai ja oma ammetiwennast hoolimata tegi, mis tulusa arwas olewat; tema sõna pääle kinnitati Pompejuse seadmised ida mail ära, mis senni ajani mitte ep olnud sündinud. Siis püüdsiwad nad „wabadriiklasi“ Roomast eemalle saata: Cicero aeti ühe rahwakihutaja wolniku läbi linnast ära ja noorem Kato, meele ja teu poolest wana kaimu sarnane wali wabaduse kaitsja, läkitati Kypruse saart ära wõitma. Selle pääle walis iga „triumvir“ omale selle maakonna walitseda, mis talle kõige enam kasu ja tulu tõutas: Pompejus päris Hispania ja Afrika maad, Krasjus Syria maad, Cäsar wäikest Gallia maakonnast. Igal ühel oli selle juures aga oma iseäraline nõuu. Pompejus ei raatsinud päälinnast lahkuda, kus tema wõimus senni oleks wõinud kahaneda, sellepärast walis ta kõige lähemad maakonnad eneselle, kuhu ta ise mitte ei läinudgi, waid wasta seadust alamad ammetnikud enese asemel sinna saatis: ise walitses ta Roomas pea-aegu kuningliku wõimusega riigi üle ega hoolinud suurt senatist ega rahwakogust. Siiski ei nimetatud teda mitte diktatoriks, nagu ta südamest soowis. Krasjus lootis kangel rikkal Syria pinnal, kuhu senati film enam ei suutnud seletada, keelmata oma kujurulle uut koormat korjata. Aga tema mees ep olnud mitte üksi Syria kullaga rahul: ta Parthi rahwa wara tahtis ta pärida, kes praeguses Persia riigis elamas oli. Kuid ta nõuu läks nurja: tema wägi wõideti ära, ta ise sai surma. Aga surnulle kallati ahnuse täheks sulakulda suhu. Seft saadik oli Parthi rahwas ida küljest kõige kardetawam Rooma waenlane. Cäsar otsis kuulsat nime ja sõnakuulsjat sõjawäge: seda wõis ta Gallia maal saada, kui Rooma radastid sääl laiemalle lautas. Seda ta tegi: 8 aasta sees wõitis ta terwe Gallia maa ära ning tegi ta täieste Rooma alamaks, käis kaks korda Germanias ehk Saksa maal, kaks korda Britannias ehk Inglise maal ning igal pool tähendasiwad wägewad teud tema teed. Ta nüüd oli tal wägi, kes walmis oli tema eest tulest ja weest läbi minemas.

Triumvirid.

Pompejus.

Krasjus.

Krasjuse †. 53.

Cäsar.

Gallia maal:
58—50.

§ 75. Teine kodusõda.

1. Mida lähemalle aeg jõudis, kus Cäsari walitsuse päewad Gallia maal otsa lõpsiwad, seda rahutumaks läks

Sõja juur.

Pompejus. Roomas Pompejuse süda: tema kartis Cäsarit kui vägewat wastast, kes teda wõiks teelda ainult ülemaks walitsejaks saamast. Seda kartust kaswatasiwad päälegi mitmed sõbrad, kes talle nõuu andsiwad walwata ja hoolsalt ennast kuulsaks saanud agara auuahne eest hoida. Et seda hirmu ära kautada, andis senat Pompejuse soowimise pääle Cäsarille käsu oma wäge kui ka ammetit käest ära anda. Aga Cäsar tõutas seda üksi siis teha, kui ka Pompejus oma wäe ja wõimuse käest ära annaks. Seda wastust arwati riigi wasta olewat ja nimetati Pompejus riigikaitsejaks: kõik mis nõudis, wõis ta jeks saada. Cäsar oli parajaste oma maakonna lõunarajal, kui sõbrad talle senati nõuust sõna tõiwad. Kuulis ta nüüd sõna, oli ta lootus ülemaks walitsejaks saada wõimusega tükis kadunud, ei kuulnud ta sõna, läks sedamaid werine ja ränk sõda Pompejuse ja tema wahel põlema. Seda teadis Cäsar. Aga kaua ta ei kahtlenud: mõel pidi õigust mõistma. Ta hüüdis: „Et weeregu waenuwanker!“ ning tõttas üle Rubikoni jõe, mida riigirajaks loeti. Seega oli teine kodusõda aastal 49 alganud.

2. Seda ep olnud senat lootnud ega Pompejus ootnud. Kõik oli alles ettevalmistamata, ep olnud wäge koos ega moona käes, ega lainud lorda Pompejuse kiitlemine: „Kui mina aga kanda maapinna wasta pörutan, kaswawad korraga legionid wälja!“ Ruttu, ruttu, nii et aega ei saanud riigi rahawarogi kaasa wõtta, põgenes ta konsulitega ja suurema osa senatoridega Brundisiumi linna ja säält üle mere Epiruse maale, et säält wäge koguks ja siis — riigiwaenlast ära wõidak. Aga Cäsar ruttas Rooma, wõttis riigiwara oma hoolde, jättis Pompejuse järele minemata, heitis 60 päewaga Italia oma alla; läks siis Hispaniasse, wõitis säält wastase wäed ära, sundis 40 päewa sees kõige see maa sõna kuulma, wõttis koju minnes Gallia rannas Masjilia linna ära ning nuhtles teda taganemise eest rängaste. Sedawiisi oliwad lääne maakonnad ja Italia ise 100 päewaga tema päralt. Rooma tagasi jõudes laskis ta ennast diktatoriks nimetada ja tulewaks aastaks konsuliks walida; ka tegi ta mõne kasuliku seadmise. Siis aga läks ta oma hulkadega üle Aldria mere idasse ja tõttas, nii kui maale sai, mis talle mitte kerge ep olnud, sest et wastase wäehulgad seda teelda püüdsiwad, Thessalia maale, kus teda Pompejus poole suurema wäega ootas. Pharsaluse linna all tuli lahing aastal 48. Cäsar wõitis. Pompejuse legionid taganesiwad. Tema ise põgenes Egiptuse maale,

Senati käst.

Cäsar Rubikoni talbal: 49.

Teine kodusõda: 49—48.

Eõjatäit.

Pompejus.

Cäsar.

Italia.

Hispanias.

Roomas.

3da.

Pharsaluse lahing: 48.

Pompejuse †: 48.

aga sai sääl kuninga käsu pääle ülekohutuse surma: kui Pompejus parajaste paadilt maale astus, kargasiwad paadimehed seljatagalt tema pääle ning löiwad ta pää otsast maha.

3. Cäsar tõttas Väikesse-Asiasse, heitis selle maa kähku oma tahtmise alla, ruttas säält Egiptusse, kuhu ta 3 päewa pärast Pompejuse surma jõudis ja oma endise sõbra ning wäimehe auutuma surma pärast pisaraid waldas. Sinna jäi ta terweks aastaks. Esmalt lõpetas ta säälse troonitüli Ptolemäuse XII. ja tema õe Kleopatra wabel: Ptolemäus jäi riigist ilma, sest et tema käsu pääle Pompejus oli surma saadetud, ja riik sai ilusalle Kleopatralle. Aga Egiptuse rahwas ep olnud sellega mitte rahul, awitasiwad oma kuningat ning piirasiwad Cäsarit ümber, kellel suurt wäge mitte kaugas ep olnud. Alles 9 kuu pärast wõis Cäsar wõitu saada, kui abiwägi sinna jõudis. Wõitlemise ajal põles üks osa kuulsast Aleksandria raamatukogust ära, mis kuninga hoones paigal seisis. Pärast Cäsari wõitu põgenes Ptolemäus, aga uppus Niluse laenetesse. Siis jäi sõda soiku. Sääl tuli uus sõjasõnum Cäsari kätte: „Mithridatese poeg Pharnakes olla sõda alanud, et oma isa kadunud riiki jälle kätte saada.“ Kähku oli Cäsar Pontuses ja nii ruttu oli waenlane ära wõidetud, et wõidusõnum kolme sõnaga Rooma senatisse jõudis: „Veni, vidi, vici!“ See on ära seletatud: „Tulin, waatsin, wõitsin!“

4. Senni oliwad Pompejuse meelelised Afrika maal uut wäge kogunud ja endid Numidia kuninga Juba'ga Cäsari wasta ühendanud. Seda kuuldes ruttas Cäsar Rooma, kus ta mõnda äritatud meelt waigistas, teistele, nagu Cicerole, andeks andis, et nad tema wastased olnud. Siis tõttas ta Afrikasse ja wõitis sääl „wiimsed wabadusewõitlejad“, nagu nad ise endid nimetasiwad, Thapsuse lahingis ära. Keda taplustaper ei tapnud, andis enamaste ise eneselle surma, nagu noorem Kato, sest et nad mitte ei tahtnud wabadriigi otsa näha. Siis muutis Cäsar Numidia maa Rooma maakonnaks ning pööris suure auuga Rooma tagasi, kus ta neli päewa neljakordist triumphi pidas: Gallia ja Pontuse, Egiptuse ja Numidia maa pärast, mis läbi ta riigiradasid oli laiemaks ajanud. Senat auustas wõitjat üpris wäga: nimetas teda 10 aasta pääle diktatoriks, käskis 40 päewa püha pidada, asutas talle konsulite kõrwa kuldistme. Cäsar ise jagas oma soldatitele, mis ta oli tõutanud, ja weel enamgi. Sull aegseid „werekirju“ ep olnud

Cäsari wõidutee.
Egiptuse sõda:
48—47.

Pontuse sõda: 47.

Afrika sõda: 46.

Thapsuse lahing:
46.

4. kordne trium-
phus.

kusjagi ja kui keegi seda julges diktatorilt nõuda, tasus ta oma wereahnust oma enese pääga.

Hispania sõda:
45.

5. Aga veel ootas Cäsarit uus wõitlemine: Hispania pinnal olivad Pompejuse pojad, Knejus ja Sextus, jälle wäge kogunud ja ähwardasiwad diktatorilt auu ära wõtma tulla. Aga Cäsar tõttas kiireste neile wasta ja wõitis Munda lahingis aastal 45 oma wastaliste wiimsed riismed ära, nii et nad sest saadik wiimsel lootusel kautasiwad. Knejus langes; Sextus põgenes ja sai mererööwliks; pärast püüdis ta veel korra walitsuse ohje oma kätte saada, aga selle nõuu tegi ta wägiwaldne surm tühjaks. Nii oli „teine kodusõda“ täieste lõpetatud, Pompejus surnud, tema wäed ära wõidetud, tema meeleliised maha löödud, ja „auu ja kiitus ning wõimus ja woli“ Cäsari käes.

Munda lahing:
46.

§ 76. Cäsar diktator.

Cäsari auu.

Cäsari tegemine.

1. Cäsar pööris rahu tuues kui „kõige riigi pää ja ja kaitseja“ päälinna tagasi. Senat teretas teda „isamaa isa“ nimega, walis tema eluks ajaks diktatoriks ja auustas teda kui jumalat. Ta seda tegi ta seda ennemalt, mida enam Cäsar hääd soowis ja paremat nõudis ja riigi kasu otsis. Rahwast kui soldatid püüdis ta rohketel andidel ja kingitustel kui ka rõõmulikkude pidumängude läbi rõõmustada ja wanu sõjahaawu seeläbi kinni katta; sedasama tegi ta ülema sooga ammetiandmise läbi. Tema muretsetes kauba-ajamise parandamise eest ja andis abi põlluharijatele, ta ehitas linna uhked hooned ja toredad templid, ruumikad teatrid ja lõbusad jalutuspaigad, ühe sõnaga: tema tegi linna ja maa pidu ja nägu igapidi paremaks ja kaunimaks. Ka kandis ta maakondade eest hoolt ning kaitstis neid ammetnikkude liia rõhumise wasta. Tähtsal kombel kaawatatas ta teaduseriiki oma kirjade läbi ja oma kalendri paranduse läbi, mida tema nime järele Juliuse kalendriks kutsutakse ja mis weel täna päewani Greeka ja Wene riigis tarwitatakse.

Juliuse kalender.

Wastalised.

2. Sellegipärast oli mehi, kes Cäsaris muud ei näinud, kui wabadriigi surmajat ja walju tyrannust. Väälégi äritas neid Cäsar seeläbi wihale, et ta republiigi ammetid kui ka kombeid ja pruuke kui surnuid loome pilkama hakkas ja senatist wähe lugu pidas. Tema sõbrad aga, nende hulgas iseäranis Markus Antonius püüdsiwad teda kunigaaks kroonida. Cäsar tõukas küll, kui Antonius talle krooni pähä tahtis panna, krooni kaks korda rahwa suure-

Krooni palku-
mine.

maks rõõmuks tagasi, aga wabadriiklased teadsiwad küll, kui wäga ta kuningaga nime soowis. Eht nüüd küll Cäsar krooni wihkamist märkas, siiski ei jätnud ta järele seda nime püüdmast; aga et see nimi mitte Roomlasi ei wihastaks, pidi teda üksi ida maade kofta antama ning „ida kuningakroon“ 15. Märtsil 44 Cäsari pähä pandama. Sündima pidi see sellepärast, et üksi kuningas, nagu ettekuulutused teada andsiwad, ida maade peremeheks wõis saada, sest Cäsaril oli kindel nõuu idas Aleksandri Suure jälgedesse astuda. Aga töidemineku tunnini oli ka wastaliiste kuri nõuu walmis saanud.

3ba kroon: 44

3. Endine Pompejuse meeleline Kassius, kellele Cäsar oli andeks annud ning teda mõnele kõrgelle ammetille saatnud, wöttis nõuuks diktatori surma läbi wabadriiki surmast päästa. Aga ta ei leidnud osawõtjaid mitte enne, kui Markus Brutus, keda Cäsar kui oma poega armastas, tõutas oma wana kaimu (§ 52) teed käia. Pea oli 60 meest osa wõtmas, kelle seast Cäsar enamaste igale ühele mõndasugu hääd oli teinud. Aga ei siin waadatud häätegude pääle, waid armuta pidi „tyrannus“ langema! Cäsarit oli küll noomitud 15. Märtsil mitte senatiise minna: seda ütles talle üks „tar“, seda palus ta oma abikaasa, kes rasket und oli näinud, selle tarwis andis talle üks Greeklane teel firja kätte, kus kuri nõuu oli awalikuks tehtud, mis aga diktator paksu rahwa seas mitte lugeda ei saanud. Abikaasa palwe pääle tahtiski ta minemata jätta, aga üks kurja nõuu osaline, Decimus Brutus, tuli järele ja palus teda senati ja rahwa soowe täita. Nii kui ta senatis oma kuulselle istmelle istus, tuli üks osawõtja ja palus oma wennale armu, keda maalt oli wälja aetud. Cäsar tõutas seda asja teine kord ette wõtta. Aga paluja fargas diktatori togast kinni ning kiskus ta seljast maha. Selsamal filmapilgul haawas teda teine osawõtja selja tagant. Kohkudes hüüdis Cäsar: „Kurjategija: mis sa teed!“ Aga juba sadasiwad odahoobid otsegu rahe igast küljest ta pääle. Esimalt kaitstis ta ennast hõbekrihwliga. Aga Brutust nähes hüüdis ta haledaste: „Ka sina, mu poeg!“ kattis oma näu togaga kinni, ei lausunud enam sõnagi, waid seisis waguft, funni ta 23 haawaga kaetud Pompejuse kaju ette furnult maha langes. Demaga suri kuulsam ja tähtsam ja waimu poolest suurem Roomlane. Senatorid põgenesiwad hirmuga, mõrtsukad jooksiwad rõõmuga „wabadust“ kuulutama; üksi kolm ustawat orja wõtsiwad wiisiwad wägewa diktatori surnuteha koju.

Kuri nõuu.

Ettekuulutuseb.

Kuri tegu.

Cäsari †: 44.

X. Särk: wabadriigi wiimne eitlemine ja surm.

§ 77. Teine triumviratus.

Antonius.

1. Cäsari surmajad ep olnud selle pääle mõtelnud, mis siis teha tuleks, kui kuri nõuu korda läheks. Sellepärast ei mõistnud nad muud, kui Kapitoliumi kindlusest warju otsida ja pärast linnast ära põgeneda, kui rahwal süda wihast nende wasta põles. Sest Antonius wõttis ruttu ülema wõimuse oma kätte, wõimusega ühes riigikassja ja Cäsari wara- ning kirjakogu; pidas Cäsari matused wäga tore-daste ja rääkis jääl juures hästi elawas kõnes kadunud diktatori heldest südamest, õiglastest meelest ja suurtest kingitustest, mis ta omaš testamendis rahwalle oli lubanud. Ja ta jagas hulga raha waestele. Seeläbi ärkas Cäsari mälestus rahwa meeles taga elawamaks ja wiha mõrtjutate üle suuremaks. Mõrtjutad ise oliwad Roomast ära neisse maafondadesse läinud, mis diktator ise enne oma surma ots-wõrtjate päämeestele oli tõutanud. Aga Antonius tahtis ise Põhja-Italiat omale saada, kuhu Decimus Brutus oli läinud, ja läks sellepärast wasta senati keeldu, kes teda, Cicero kõnede läbi äritatud, „isamaa waenlasteks“ nimetas, oma woliga wõtma, mis õiguse teel ei saanud.

Octavianus.

2. Selsamal ajal tuli Greeka maalt Cäsari lähem sugulane ja kasupoeg ning warapärtsja Cäsar Octavianus koolist koju ja ülem ning alam wõttis teda rõõmuaga wasta. Senat saatis teda Cicero nõuu pääle Antoniusse wasta. Octavianus ja konsulid jäiwad wõitjaks, Antonius põgenes Gallia maale. Rooma tagasi jõudes tahtis Octavianus konsuliks jaada. Aga senat ei soowinud seda. Sää! nõudis Cäsari pürandaja sõjawäe abil, mis hääga ei antud, ja sai konsuliks. Selles ammetis lastis ta oma wanaonu mõrtsukad kodanikurijast maha kustutada ja enamst wäepäällikuks Anto-niusse wasta nimetada, kes Galliast tagasi oli tulnud ja nüüd uue jõuuga Põhja-Italias seisis. Aga tema sai aru, et ta mitte muud sest ei saaks, kui kahju, kui ta Antoniusse wasta wõitleks: sellepärast püüdis ta salaja temaga ja ta sõbra Lepidusega sõbrust sobida. Nõuu läks korda: Octavianus, Antonius, Lepidus tegiwad aastal 43 Bononia linna ligidal oma keskel seaduse, et „ühel nõuul ja jõuul wabadriiklasi ära wõita ja ülemaat wõimust ning walitsjast oma keskel jagada“. See oli teine triumviratus.

Octavianus kon-sul.

2. triumviratus.
43.

Triumvirid.

3. Aga eelseiswais sõdadeks läks raha tarwis; kuid riigilaeas oli tühi. Sellepärast wõeti nõuusk, nagu Sulla ajal, werekirjade eht proskriptionide läbi kergest kukrut täita, ühes Cäsari waenlastele eht „wabadriiklastele“ kätte maksta. Jälle woolasiwad wereojad, jälle langesiwad auusamad ja osawamad mehed mõrtjuka mõega läbi, jälle oli hulga seas auu ja häbi kadunud. Lugemata furnulehad täitfiwad linna. Surnute seas oli ka Cicero (73, 3). Kui seda wiisi meel lahutatud ja wiha jahutatud, aga kukkur ja kassa täidetud oli, ruttasiwad triumvirid üle mere Greeka maale, sest jääl oliwad wabadriik-lased endid Brutuse ja Kassiusse ümber Makedonia maal kogunud. Philippi lahingis läks „wabaduse wõitlejate“ õrme päike aastal 42 looja; Brutus ja Kassius andfiwad ise enestele surma. Nõnda sai

Philippi lahing.
42.

Philippi lahing „wabadriigi hauaks“, sest edespäi ei wehkenud mõel mitte enam wabaduse eest, waid walitsuse ja wägewalla pärast. Philippi lahingilt pööris Antonius ida poole ning läks Egiptuse maale, aga Oktavianus astus laema ja sõitis Rooma.

§ 78. Wõitlemine walitsuse pärast.

1. Kuna Antonius Egiptuse maal ilusa Kleopatra kaajas oma aega mittis, püüdis Oktavianus Roomas igapidi rahwa meelt oma poole pöörda: tema lastis oma kuluga waeleid sõda, pidusid pidada, wehkelmängusid näidata, uhkeid hooneid ehitada. Päälegi andis ta igale soldatille, kes temaga sõjateed oli tallanud, tüki maad nende omandusest, kelle elu „werekirjad“ olivad lühendanud. Kolmas triumvir oli Afrikas, walitses jääs, ei puutunud kodustesse asjadesse.

Oktavianuse te-
gemus.

2. Rahu ei wõinud kaua kesta: seda teadis Oktavianus, seda mõistis Antonius. Teine pidi tõusma, teine langema. Korra oli ju tuli lahti minemas, aga weel õigel ajal leppiswad triumvirid ära ning uuendasid oma ühendust Brundisiumi linnas. Aga stiiki ei wõinud waenu walu kaugelle jääda. Antonius ise kutsus omale õnnetuse kaela ning tegi otša oma wõimusele oma tegude läbi: ida maadega toimetas ta, nagu ta meelest hää oli, kinkis, jautas, rõhus rahwast raste maksuga; läks oma luuga Parthi rahwa wasta sõdima, aga pidi häbiga tagasi pöörama; lahkus oma abikaasast Oktaviast, Oktavianuse õest, wõttis Kleopatra omale abikaasaks ja kinkis temale ja ta lastele Rooma riigi waldasid, otsegu oleks kõik tema omandus.

Täti juur.

3. Seda kõik, mis Antonius tegi, ostas Oktavianus oma kasuks pruukida: tema rääkis rahwa ees, tema seletas senatis, kuida Antonius oma mõistuse kautanud ning meeletumal kombel riigile ja rahwalle kahju teha. Tema nõuu pääle wõeti walitsuse poolt iga auu ja nimi Antoniuselt ära ning kuulutati Kleopatralle sõda: seeläbi tahtis Oktavianus kodu sõja süütaja süüst lahti jääda. Sda ja lääne maa korjasid oma sõjawäed kokku. Aktioni maa-nina juures saiwad aastal 31 mõlemad maa- ja merewäed teine teisega kokku. Lahing algas mere pääl Kleopatra tahtmise järele, kelle sõna Antonius kuulis otsegu jumala sõna. Mehi ja laemu oli mõlemil pool pea ühe wõrs. Pärast keskpäewa hakkas õnn Oktavianuse poole kaaluma. Sedamaid läks Kleopatra oma laewadega põgenema ja Antonius, oma meestest hoolimata, tõttas talle järele. Ohtul andis ennast terve Antoniusse merewägi wangi. Maawägi tegi nädal hiljem sedasama. Siis tõttas Oktavianus Syria kaudu Egiptuse, kuna teda teel igal pool kui wõitjat ja „arapäästjat“ auuga wasta wõeti. Antonius pistis iseenele mõnegaga läbi, sest et ta Kleopatrat, nagu see talle oli lastnud ütelda, arwas surnud olewat, ja ta Kleopatra surmas ennast maunõelamise läbi, kui ta märkas, et Oktavianus teda triumphuswankri ees tahtis jooksata lasta. Egiptus aga sai Rooma keisririigi esimeseks maakonnaks.

Seda Antoniusse
ja Oktaviuse wa-
hel: 31.

Aktioni lahing:
31.

Egiptus Rooma
maakond: 30.

Kolmas piir: keisririik.

I. Särk: Augustuse suguvõsa walitsus.

§ 79. Augustuse walitsus ja õitsew aeg.

Augustus.

31 enne Kr. —
14 pärast Kr.

1. Wabadriigi wari oli mööda. Üksi ja ainult oli Cäsar Oktavianus Augustus Rooma riigi ülem walitseja ja rahu tähendas ta radasid. Võinud oliwad werised ahastusetunnid ja kadunud kurwad kodusõja päewad. Välised waenlased kartsiwad wägewa Cäsari wõimust ja sisemised segadused oliwad sõjatulega kustunud. Rahu walitjes Atlandi okeanist Eufrati jõeni ja Donau jõest Atla mägestikuni. Kõige wägewam oli Augustuse ajal Rooma riik wäljaspidi ja kõige ergem ja targem waimupõllul seestpidi. Sigusega kandis Oktavianus „isamaa isa“ nime.

Eisemine elu.

2. Wastalifi ega wastapanemist ei leidnud Augustus mitte. Dsalt tuli see sest, et kärelda werega wabadriiklased oma elu werewäljal oliwad lõpetanud ja et rikkamad walitsit rahulist aega soowisiwad, kus surmawikat mitte alati pää kohal ei kõitunud, waesemad rahul oliwad, kui leiba toiduks ja wehkelmängusid ning lustmängusid rõõmustuseks oma oja saiwad: seega wana wabadriigi waim ammu uinunud oli. Dsalt aga sest, et Cäsar Augustus suure tarkusega ja osawusega tasandust ja kawalust ühendas, õigel paigal wali ja õrn olla, õigel ajal inimeste nõdrust oma hääks ja kasuks tarwitada oskas. Tema ei kautanud wabadriigi warju nime poolest mitte ära: kõik ammetid jäiwad nagu enne seisma, aga ta laskis nad senatilt eneselle aeg ajalt anda ja pärast jälle uuendada. Sial ei nõudnud ta „isanda“ ega „kuninga“ nime, mis rahwast oleks uueste wihale äritanud ning endist Tarquiniuse aega (§ 52) meelde tuletanud. Tema auunimi oli, nagu teda senat amud, Augustus; sagedamini weel Cäsar*) kadunud wanaonu nime järele.

Wõitlised.

3. Mitte üksi riigi tallitustes, waid ka waimu põllul oli Augustuse wõimus filmale nähtaw: tema ise oli hästi õpetatud, oskas suurist asjust lugu pidada, töid waewa wääri-
liselt tasuda. Temal oliwad seks ta suuremad sõbrad Mäcenas, Agrippa ja Messala abiks, kes erkade osawate meeste ja meistrite eest tarwilikku muret kandsiwad ja neile töö wääri-
lised.

*) Cäsari nimest on meie sõna „keiser“ wälja tulnud.

auu andsiwad. Seeläbi käsvis kirjanikkude ja kunstnikkude hulk ja Augustuse aeg sai Rooma kirjanduse ja kunsti õilmeajaks.

4. Suured kunstteed tehti maast maaõse ja maakonnast maakonda; kuiwe kohte käteti ja märgi loike kuiwatati kanalite abil. Toredad templid ja teatrid, uhked ujumisehooned ehitati Rooma; ehiti ja kaunistati kõik, et Augustus kiitlemata võis öelda: „Kui Rooma tulid, oli linn telliskiwist tehtud, aga nüüd, kus mul minel käes, on ta marmorkiwist ehitatud.“ Suur tempel Pantheon, mis kõigile jumalatele auuks ehitati, on praegu weel olemas. Ta kirjawara (§ 87), mis sellel ajal loodi ja ilmale toodi, jääb seisma, kuni maailma otsani.

Ehitused.

5. Augustus armastas rahu ja korda kõiges omas riigis: ülekohtu ammetnikkude poolt ei sallinud tema mitte. Ise käis ta aeg ajalt maakonde vaatamas, et oma filmaga tarwidust ära näeks ja abi saadaks. Riigi radasid laiendada tema ei tahtnud. Tema ütles: „Loorilehe pärg on küll kena, aga ta ei kanna wilja!“ Siiski pidiwad ta sõjaväed radade kaitsmiseks, kust Rooma piirile kahju kardeti, mõgeda kätte võtma ja rahutumaid karistama. Parthi rajal seadis Augustus Rooma auu jälle jalale: kui Cäsar ise riigi idasõrwas käis, tuli Parthi kuningas Fraates alandlikult tema ette ja andis põlwili seistes Krasuse ja Antoniusse ajal ära wõidetud aumärgid jälle kätte. Selle asja mälestuseks laskis Augustus raha teha, kuhu Parthilase alandus oli pääle maalitud.

Augustuse rahuarmastus.

Parthi rajal.

6. Suurt sõda pidas Augustus põhja piiril Germanlastega. Sääli käisiwad keisri pojandid Drusus ja Tiberius mitu korda üle Donau ja Rheini jõe ja saiwad wõimust Germania suguharude üle. Suba peeti nende maad Rooma uueks maakonnaks ja Varus saadeti sinna maawalitsejaks. Tema mees oli liig wali endiselle wabale rahwalle ning äritas neid piitsa ja mõega läbi wihale, kellega sõnakuulmata sulaseid nuheldi. Arminiuse ehk Hermannii juhatuse all kogusiwad muudu lahust elawad Germania suguharud ja suguwõsajad kofku, piirasiwad Teutoburgi metsas Roomalased ümber ja hukkasiwad nad ära: suurem osa sai wõideldes surma; wangid ohwerdati osalt jumalatele magusaks ohwriks, osalt peeti pärisorjaks. Rõnda pääsis Germania priius Rooma kotta küünne wahelt aastal 9 pärast Kristuse sündimist. Aga sõjawäe surmasõnum täitis Rooma linna ahastusega. Augustus

Germania sõda.

Varus.

Hermann.

Teutoburgi lahing: 9 p. Kr.

ise kaebas mitu korda kurtes: „Varus, Varus: too mu legionid tagasi!”

Augustuse viim-
sed päevad.

7. Augustus otsis oma enese kasuga ühes ifka oma rahwa õnne ja häd: sellepärast ei wihkanud teda keegi ega teadnud ta midagi hirmust ega kartusest oma elu pärast. Tema walitses 44 aastat üksi õnnelikult üle terve Rooma riigi, kaitstis oma nime auuga teda wäljaõpidi ja toetas teda teadusi ja kunstisid kaitstes ja harides seestpidi: tema oli Rooma rahwalle sedasama wäärt, mis Perikles Greeka rahwalle. Augustus juri, 76 aastat wana, aastal 14 pärast Kristuse sündimist Nola linnas waikestes ära. Tänuilic rahwas aga tõstis tema pärast surma jumaliku auu sisse ning ta mälestus ei ununud hulga südamest iial.

Augustuse ↑:
14 p. Kr.

Kristuse sün-
dimine 1.

8. „Ka läks sõna keisrilt Augustuselt wälja, et kõik maailm pidi üles kirjutatama. Ja igamees läks ennast üles kirjutada lastma, igaüks oma wanemate linna. Sää! läks ka Joosep Galiläa maalt Natšareti linnast alla Juuda maale, ühte linna, mida hüütakse Bethlehemaiks, et ta ennast jää! lasteks üles kirjutada Maria oma kihlatud nae-
sega. Ja kuna nemad jää! oliwad, sündis Jesus Kristus ilmale õndsaks tegema kõiki inimesi mitte üksi Rooma riigis, waid kõiges maailmas” (waata Luka ewang. 2, 1 j. n. e.). Ja Kristuse sündimine on kõige tähtsam sündmus Augustuse ajast ja terwest ajalooft: Augustuse walitsuse 30. aastal oli maa- ilma ajaloo pööri-päew.

Pärast Kristuse
sündimist.

§ 80. Augustuse sugulased auujärjel.

Tiberius: 14—37.

1. Augustusel ep olnud poega. Oma ainu tütre oli ta oma sõbrale Agrippale abikaasaks annud. Sellel oli kolm poega; need aga saidwad kõik kurja käe läbi surma. Sellepärast sai Augustuse pojand **Tiberius** pärast tema surma keisriks. Seesama walitses esmalt hästi ja loodeti õnneliku aega edasi kestwat. Aga Tiberius ei suutnud mitte kaua oma tiqedat südant warjata: tema kautas rahwafogu ära; tema autas suure soldatifogu, keda prätorianideks kutsuti, kes Rooma linna ees leeris seistwad ning rahwa rõhumiseks ja keisri käsu täitmiseks alati walmis oliwad; tema tegi **majesteetsaaduse**, kelle läbi igaüht, kes sõnaga ehk teuga keisri wasta effis ehk riigi- walitsuse üle nurises, surmaga ehk wangipõlweaga nuheldi, ja ta saatis salakuulajad wälja nurinat ja uuenduse himustusi tähele panema. Keda salakuulajad tähendasiwad, langes ilma armuta. Wangenute seas oli ka keisri wennapöeg Cäsar Germanikus, keda rahwas ja wägi kalliks pidas. Oma prätorianipääliku Sejanuse nõuu pääle

Prätorianid.

Majesteetsaadus.

Kapreä saarel.

läks ta päälinnast ära ning elas Kaiprea saarel kõlbmata elus kuni ta werised käsud üga päewaga kaswasiwad. Wiimaks jäi ta, kui Rooma tagasi tahtis minna, teel haigeks ja prätorianipäälik Matro lämmatas ta patjadega ära.

2. Pärast Libertule surma sai Kaipus Kaligula, Germani- fuse noorem poeg, keisriks. Tema walitsemes ta esmalt hästi ja kiidu wäärt. Aga 8 kuu pärast jäi ta ühe haiguse läbi nagu sõgedaks: ta tegi tegusid, mis jõledad, tegi töid, mis naeru wäärt oliwad. Jupitri kujudel käs kis ta pääd otsast maha wõtta ja enese pää tuju asemelle panna, ta enese kujudelle templid ja altariid ehitada. Oma hobuselle last kis ta toreda lossi ehitada, talle kullatud kaeru süüa anda, wiimaks koguni oma lauda sööma tulla. Merekaelast ehitas ta „toreduse pärast“ mitme wersta pikkuse silla üle. Se käis ta suure sõjawäega ja rohke kuluga Germania rannas „konnatarpa“ toju toomas, mis ta „oleani“ wõiduraks nimetas, ja wõeraste riidesse topitud Gallilased käis iwad kui „Germania wangid“ keisri triumphus- wankri eel. Sedawiisi pillas ta raiskas ta mõne aastaga rikka riigi wara ära ega mõjunud rased riisumised ega rängad maksud midagi. Sääli juures oli ta nii hirmus werejänuline, et ta soopis: „Et ometi terwel Rooma rahwal üks ainus kael oleks: siis wõiksin kõitide pääd ühe ainsa hoobiga maha ratuda!“ Wiimaks ep olnud keegi enam tema eest julge, nii et päälitud ta surma saatsiwad.

3. Soldatid ninetasiwad siis tema onu Klaudiusse keisriks. Tema oli tasanepetatud mees, istus ennemalt raamatute taga, kui auujärjel, ja jättis walitjuse tööd naeste ja filmateenrite hooldeks. Tema surmas ta oma teine naene surmarohu läbi.

4. Raha eest hüüdsiwad nüüd soldatid Nero, endise keisri hukkaja poja, keisriks. Demagi äratas hakatuses hääd lootust: wähen das maksusid, parandas seadusi, kandis hoolt õnnetu sse sattunud perede eest. Aga aega mööda kadus kõik hääd, mis kuulus mõttetark Seneka tema südamesse oli piitunud istutada: tige dus ja hõelus, kurjus ja kiimalus, wereahuus ja salalik meel, toredus ja edewus wõtsiwad ta südames wõimust. Kuna Nero oma walitjuse algusel surmaotsusele kät alla kirjutades hüüdis: „oh et mu käsi iial kirjatäh te ep oleks kirjutama õppinud!“ saatis ta pärast hulga kaupa auusaid mehi surma. Oma poolwennale last kis ta sõdgi laual surmaroh tu anda ja ei pannud täheleegi, kui teine maha langes. Oma emä saatis ta laewaga merele, mis iie ühest ära lagunes; ja kui emä ujudes kaldalle jäi, wotas teda mõrtjukaoda. Oma abikaasa last kis ta keewa weega ära kupa- tada. Teise naese löi ta jalaga furnuks. Ka oma koolmeistri Seneka sundis ta surema. Rooma linna last kis ta põlema süüdata: ise waatas ta tornist leeki loitwat ja suitsu taewani tõuswat ning laulis Troja häwitamise lugusid. Aga rahwa wiha kartes ajas ta süü Kristlaste pä äle ja last kis neid hulga kaupa ära hukata: mõned mõeluti metselajate nahtade sisse ja wisati kwer te ette, teised heideti metsalist e ette, jälle teised küpjetati raudpannide pääl ära ehk löödi risti; mõega surma ofaliks saiwad üksi Rooma kodanikud, nende seas apostel Paulus. Nero last kis linna toredaste jälle üles ehitada: kõik maafonnad pidiwad seks ränke maksusid maksma ja nende templid oma waralaekad Rooma saatma. Seäranis tore nute ehituste seast

ansodokk
 Libertule †: 37.
 Kaligula: 37—41.
 Jupitri kujud.
 Germanias käit.
 Klaudius: 41—54.
 Nero: 54—68.
 Tige dus.
 Rooma põlemine
 Kristlaste taga-
 kuufamine: 64.
 Pauluse †: 64.

Ruldhoone. oli Nero enese „kuldhoone“, mis sellesama kingu otja ehitati, kelle pääle linn oli asutatud. Täieste 14 aastat oli jeda wiifi Nero Rooma riiki oma meeletuma elu ja pööraste tegudega piinanud ning ije, nagu ta ütles, „Roomlaste koerakannatust“ imels pannud, kui Nero †: 68. korraga mäjs möllama hakkas. Keegi ei laitsnud tigated walitfejat. Piste müristamise all põgenes ta Roomast lähidalle möifa, aga ei julgenud maja sisse minna. Taga-ajajad oliwad kannul ja ägades ning kaebades pistis ta ühe orja abiga omale oda rindu. Temaga juri Augustuse wiimne sugulane.

II. Särk: Walitud keisrite walitus.

§ 81. Soldati keisrid troonil.

Vespasianus:
69—79.

1. Pärast Nero surma oli ühe aastaga kolm keisrit: ihnus Galba langes, Otho tõusis, aga hukkas enese priiskaja Vitelliuse eest, keda soldatid jurmasiwad ja jöffe wedasiwad. Alles **Vespasianus** seadis jälle seadused seisma ning kohendas korra rõhutud riigis elama: tema haris senati umbrohust, andis talle wanad õigused tagasi, parandas waralaefta walitjust, elas ije wiisakalt elu. Ka on tema sõdade läbi tähtjas: tema ajal lahkus praegune Hollandi maa Rooma walitjuse alt; see wasta heideti Britannia saar alla ja lõpetati Juuda riik ning häwitati Jerusalema linn tulega ära aastal 70.

Edjeb.

Juuda riigi ots.

Juuda wileitus.

Jerusalema ära-
rikkumine: 70.

2. Rooma maawalitjead oliwad Juuda maad liig rängaste rõhunud ja rahwast mäsama sundinud. Aga ei maksnud mahwus: Roomlaste suurem wägi tungis Vespasianuse all mäsajad päälinna ja hakkas neid sääl ümber piirama. Vespasianus waliti jellel ajal keisriks. Tema jättis piiramise oma poja Tituse hooleks ning läks ije kodumaale. Ararääkimata oli ümber piiratud Juuda rahwa häda: linn oli kuhjani rahwast täis, nälja ja jänu, tõbed ja tülid, segadused ja selfiriitid oliwad hõelamad waenlased, kui Roomlaste mõel. Armupakkumine ei aitanud: allabeitmist ep olnud. Tormiga wõeti linn ära, põletati tulega, mis põles, kisti kättega maha, mis järele jäi, ega jäetud „kiwi kiwi pääle“. Ka tempel põles ära, ehf küll Titus teda tahtis alles hoida. Juuda rahwas pillati laiali, hull müüdi ära pärisorjaks. Kõiges selles sõjas aga oli 1½ miljonit Juuda rahwast otja saanud. Titus pühitjes Rooma jõudes oma isaga toreda triumphuse „langenud Sioni tütre“ üle: praegu on weel Roomas auwaraw näha, mida jelle wõidu auuks ehitati, kelle pääle ta wõidumärgid on ülesse maalitud.

Titus: 79—81.

3. Vespasianuse järele sai ta poeg **Titus** keisriks. Juuda sõjast jaadit oli ta liig wali ja armutu alamate wasta olnud. Aga nii kui ta auwärjale istus, muutis ta meel nii teiseks, et Roomlased teda „inimese soo armuks ning rõõmuks“ nimetasiwad. Mitte ühte päewa ei tahtnud ta hääteuta mööda lasta. Malti oliwad ta käed lahti, kus abi tarwis. Ja õnnetus käis tema riigis mitmes kohas wäga rängaste: nälja, kait, maawarin laastasiwad rahwast ja tegiwad palju kahju. Tema walitjuse ajal, aastal 79, hakkas Vesu-
v-
tuse mägi Kampania maal nii wäga tuld ja tuhta, suitsu ja sulakiwi wälja purskama, et ta kolm linna, Herkulaniumi, Pompeji

Pompeji: 79.

ja Stabiä tuha ja sulawedeliku alla mattis. Raua ei teatud koh- tagi, kus need linnad olivad seisnud, kunni umbes 1½ saja aasta eest üles leiti ja wälja kaewama hakati. Nüüd on üks osa juba walge ees.

4. Roomlaste kahjuks suri keiser Titus, kui ta natuke pääle 2 aasta oli walitsenud. Lapsi tal ep olnud ja ta wend Domitianus sai keisriks. See oli teine Nero oma tegude poolest: omas uhtluses laskis ta ennast isandaks ja jumalaks nimetada; omas pillawas ahnuses hukkas ta rikkad ära ja wöttis nende wara eneselle; oma tige-dalle südamelle ei suutnud ta nii palju inimese werd walada, kui himustas, jellepärast saatis ta wihased sõnnid kaewlema ja metsjalised wõitlema; ja kui ta muud ei wõinud, pistis ta kärblase nõelaga läbi, aga werd pidi ta nägema. Tema sai oma hõela abikaasa käsu pääle surma, kes üksi jellel wiisil oma elu wõis päästa.

Domitianus:
81—96.

§ 82. Häade keisrite walitusus.

1. Pärast Domitianuse surma algas jälle parem aeg ja kestis ligi 100 aastat. Wana senator Nerva sai keisriks. Tema püüdis wanu haawu parandada ja walu waigistada: keelis Kristlaste taga-kiusamise ära, wähen-das maksusid, laskis hulga waesid lapsi riigi kuluga kaswatada. Hirm kadus ja julge meel ning waba waim päästis jälle elule.

Nerva: 96—98.

2. Tema pärandajaks sai Hispaanlane Trajanus, esimene wõera maa mees Rooma auujärjel. Tema parandas seadusi, kas-watas kauba-ajamist, edendas loolideõpetust: jelle eest hüüdis teda rahwas „kõige paremaks keisriks“. Ka oli ta kange sõdimas ja wägew sõjamees, nii et Rooma riigi rajad tema ajal kõige laiemad olivad. Tema hettis tiiki Põuna-Saksa maad oma alla; wöttis Dacia (nüüd Rumänia) maa ära ja tegi tema Rooma maafonnaks; sõdis Parthi rahwaga ja sai neist wõitu, wöttis Babyloni linna ära ning Mesopotamia maa sai Rooma maafonnaks; sedasama sündis Armenia maaga. Tema auusannas seisab täna päewani Roomas püsti ja on tema pääl keisri wõidumärgid näha.

Trajanus:
98—117.

2. Siis sai Hadrianus walitsusekepi kätte. Tema armastas rahu ja jättis jellepärast Gusratist idapoolsed maad, mis ta mitte tüllita oma käes ei suutnud hoida, Parthi rahwalle tagasi. See wasta parandas ta mitu walitsuse wiisi, ehitas teid, asutas linnasid, iseäranis oma reisi pääl: tema käis jala kõige oma riigi läbi, sest ta tahtis kõik oma filmaga näha. Kõige tähtsam Hadrianuse asutatud linn on Adrianopolis, mis täna päewani seisab. Ka Jerusalema waremetele laskis ta uue linna ehitada, mis ta Alia Kapitolinaks, nimetas. Salomoni templi asemel ohwerdati Jupitri-le. Suuda rahwast keelati siina elama tulemast. Säl kibutas üks Wale-Mees jias, kes ennast Bar Kochbaks, see on „Tähepojaks“, nimetas, laialt pillatud Suudid mäsama. Enam kui 2 aastat wältsas werine sõda, enne kui mäsajad maha rõhuti. Kes weel Suuda joost oli elusse jäänud, ei tohtinud enam oma wanemate maale jalga tõsta, weel wähem Jerusalema waremetel filma-wet walada!

Hadrianus:
117—138.

Alia Kapitolina.

Bar Kochba.

Pius: 138—161.

Aurelius:
161—180.Aurelius:
180—193.

4. Hadrianuse kasupoeg Antoninus Pius oli waga ja hää keiser: „ennemalt tahtis ta üht õiget elus hoida, kui 1000 waenlast hukata.“ Tema järele sai mõttetark Markus Aurelius keiseriks. Tema oli tubli mees sõjas ja rahu ajal. Raske mõtlemine wotas teda idarajal, kus Parthi rahwas Roomlaste pääle tungiswad, aga keisri tugewa käe eest pidiswad taganema, ja põhjapiiril, kus Germani sugu Markomannide suguharu Dacia maakonda ära tahtis wõtta. Weel ep elaud sõda lõpnud, kui keiser filmad kinni pani. Temaga ühes läks Rooma keisrite häädus ja kohus hauda, sest edespidi oli Rooma walitsejatele „mõel õiguseks ning südame-
tuju kohuseks.“

§ 83. Wägivaldiste walitsejate aegjed rasked päewad.

Ütlebiline otu.

1. Aureliuse surmaga algas halb aeg Rooma riigis. Dse kui oleks õnne päike looja läinud ning hääduse eha ära kustunud, nõnda tuli nüüd järsku pilkane pime ahastuse õõ ja woolas jõgena wiletsuse wihma. Mõel tõstis keisri troonile, mõel tõntas ta troonilt jälle maha ja andis teisele aset auujärjel; mõel mõllas alamate elu- tuas ja warakambri; mõel wehks kohtulauas ja kõnetoolis: wiha ja waen, weri ja ori õonestaswad kui kombel Rooma riigi tuge- wamad toed ning aluspalgid õõnsaks, nii et määratu hoone wiimaks ijeneesest rusuks langes ja tema waremetele teised elama asusiwad.

Seisutamised keis-
rib.Septimius Se-
verus: 200.

Heliogabalus.

2. Aureliuse poeg Kommodus oli toore meelega inimene, mõitles ennemalt näiteringis kui „Rooma Herkules“ orjadega ja metsalistega, kui et ta riigi eest hoolt kandis. Aga ta werejänu ei kustunud milgi kombel: sellepärast saadeti teda surma. Tema järele andsivad prätorianid auujärje sellele, kes neile kõige enam raha maksis. Korratulle loole püüdis Septimius Severus paisu ette panna. Aga juba tema poeg ja pärast teda noor 14. aastane Syria päikesepapp Heliogabalus kiskusiwad kõik korra toed ja paremad mälestused maha: esimene oli werejänuline kui Nero, teine meeletum kui Kaligula, sest ta asutas Astarothi teenistuse Rooma ja elas nii kõlwatunmal kombel, et ta oma soldatid taht ju häbi tundsiwad ning ta Liberi jõkke uputasiwad.

Aleksander Se-
verus: 222.

Decius: 250.

Aurelianus: 270.

Zenobia.

3. Aleksander Severus nõudis ometi hääb, kui ta ta wähe täita suutis. Tema ajal lõppis Parthi rahwa wõimus Uue Persia riigi asutuse läbi, kelle kuningas Sassan tugewa wäega ümber- taudsed maad alla heitis ning Rooma riigile hirmu tegi. Keisri Decius ajal hakkas Germani sugu Gothi rahwas Rooma radu tõhuma, kunni keiser Aurelianus nad üle Donau tagasi ajas. Ka mõitis seesama keiser Uue-Persia sõjawäed mitmes lahingis ära ja sai Palmyra riigi kõige päälinnaga kätte ning kautas tema maa päält ära. Palmyra riigi üle aga, mis wana Syria, Wäike-Aasia ja Egiptuse waremetele oli elama asunud, walitses südi Zenobia, kes Sentramise kombel pärast oma mehe surma Tadmori linnast wälja minnes oma riigi radasid tahtis laiali ajada. Aga Aurelianus kastas teda oma triumfswantri eel kätte ja oma mõiduauu kaswatada.

4. Mõni aeg pärast teda kutas keiser **Diofletianus** kõik ammetid ja nimed ära, mis veel warju lombel edasi kiratsefiwad, ja tegi ennast täieste „isewalitsejaks“. Siis jautas ta riigi kolme osasse ja andis nad „kaaskeisrite“ walitseda: sellel wiisil arwas ta kergema olewat waenlastele wasta panna. Wiimaks andis wägem isewalitseja wõimuse ja walitfufe täest ära ja läks Dalmatia maale, kus ta Salona linnas oma elu otsani aedniku ammetit pidas. Pärast Diofletianust oli suur segadus 18 aastat Rooma riigis. Witu keisrit ühe korraga, korra koguni 6, pärifiwad igakõks eneselle üffi auu ja õigust ning tülitsefiwad teine teisega. Ei lõpnud riid, enne kui üks mees jälle wõitu sai ja wõimuse oma kätte wõttis. See mees oli Konstantinus.

Diofletianus:
300.

Segadus.

III. Särk: **Ristiusku keisrite walitfus.**

§ 84. Konstantinus Suur.

1. Konstantinus oli sõjas kõige selle segaduse aja, mis pärast Diofletianust möllas, sest ta oli ühe keisri poeg ja wõitles oma isa õiguste eest ning, kui isa ära suri, ise oma kasu pärast. Esialt käis ta käsi wägewa waenlase wastas halwaste, aga kui ta „Punase kiwi“ lahingis Jupitri kotta asemel ristilippu lastis wäe ees kanda, sai ta omast wastasest täieste wõitu, kes põgenedes Tiberi jõkke ära uppus, nii et Rooma linn ja temaga lääne maakonnad wõitja kätte langefiwad.

Konstantinus.

Punase kiwi lahing: 312.

2. Ristilipu asutusest räägib kirikuisa Eusebius: Enne Punase kiwi lahingit palus Konstantinus „Kristlaste“ Sumalat. Väike oli alla weeremas: tema üle aga säras äkiste hiilgaw rist ja risti ümber nagu tuleleegil kirjutatud: „Selle tähe all saad wõitu!“ Keiser kui ta wägi nägi seda. Dõ jõudis. Keiser heitis hingama. Unes tuli Kristus, rist käes, nagu taewast oli säranud, lastis niisugust tähte wäe ees kanda. Keiser tegi seda ja wõit ei jäänud tulemata. Konstantinus oli juba lapsest saadil Kristlaste poolt: tema isa ja weel enam ta ema Helena pidasfiwad ristiusust palju lugu ja õpetasfiwad oma pojale sedasama. Konstantinuse wastane aga oli Kristlaste weriwaenlane, kes wandel oli tõutanud neid maa päält ära kautada. Seega oli see lahing ristiusule ja wanale Roomlaste usule otsuseks, kumbas neist edes pidi walitsema jääb.

Ristilipp.

ONE: 312.

312.

Ristiusk — riigi-
ult: 324.

3. Pärast seda suurt wõitu wältas sõda weel 12 aastat, kuni Konstantinus aastal 324 wiimse wastase ära wõitis ja seeläbi Rooma riigi terwelt oma kää alla sai. Nii kui rahu walitfes, oli keisri esimene töö uues seaduses risti

uskju riigiusuks tõsta, ehk ta küll wana usu osalistele luba andis oma Olympuse jumalaid kummardada. Aga Rooma rahwas ei leppinud mitte hästi keisri käsuga, waid pidasiwad kõwaste oma wanemate usust kinni. Sellepärast wõttis keiser Byzantioni linna Bosphoruse merekaelas oma riigile päälinnaks ning elas ja walitses jään kuni „ristiusku Roomas.“ Järeltulijad aga hüüdsiwad linna tema nime järele Konstantinopoliks.

Konstantinopolis: 330.

Seadused.

4. Kiriklikkude asjade ühendamiseks lastis Konstantinus enne weel, kui ta uude elupaika ajus, esimese üleüldise kirikukogu ehk konciliumi Nikäa linna kokku tulla. Riigivalitsuse asjus andis ta uued seadused, mis enam isewalitseja wäärilised oliwad, kui endised Rooma seadused. Tema enese ümber oliwad selle seaduse järele ministrid ja ülemad; maakondade üle, mida nüüd 4 jautati, walitsesiwad ülemad asemikud, kellel jälle oma osa alamaid ammetnikka oli. Wäe ja kogukonna walitsus lahutati teine teisest. Maksud aga tõsteti weel kõrgemaks, kui nad senni ajani oliwad olnud.

Konstantinuse viimised päewad.

5. Oma elu wiimisel aastatel tegi Konstantinus enam usuasjadega tegemist, kui riigivalitsusega. Aga ristida ei lastnud ta ennast mitte enne, kui surmawoodil: tema tahtis, nagu sellel ajal usuti, üsna puhtalt ja patuta paradüüsi minna.

Konstantinuse †: 337.

Kirikuisja Gusebius ristis teda. Ja ta suri pea pärast seda nelipühil 337. Tema luud maeti Konstantinopoli kirikusse, tema hing aga loeti pühade kirja.

§ 85. Theodosius.

Julianus: 360.

1. Konstantinuse kolm poega oliwad kaua tülis, kuni wiimaks walitsus ühe kätte jäi. Selle jugulane ja auujärjepärija Julianus püüdis keiseriks saades ristiusku jälle maha rõhuda ja wana usku walitsema panna. Aga „pea kadus pilw Kristuse usju päikese eest!“ Tema hakkas sõda lue-Persia rahwaga, wõitles wahwaste, aga langes lahingis.

Valens: 375.

2. Pärast tema surma anti ristiusule endine õigus tagasi. Siis aga hakkasiwad kaks keisrit korraga walitsema: ida poole üle Valens, lääne poole üle Valentinianus. Nende ajal hakkas rahwarändamine liikuma ja Gothi sugu idapoolist maad suruma. Valens ise sai nende wastas Adrianopoli lahingis surma.

Theodosius: 378—395.

3. Surujatele hakkas keiser Theodosius mõjusaste wasta ja sundis neid hirmu ja armu läbi nende nõudmistest lahkuma. Ka läks talle korda terwet Rooma riiki oma kaitsetiwade alla koguda 394. Aga wiimist korda! Sest Theodosius jagas aastal 395 riigi oma kabe poja wahel ära ja sest saadik oli kaks riiki olemas: Ida-Rooma riik ja Lääne-Rooma riik.

Aligilahunus: 395.

§ 86. Rooma riigi wiimne ots.

1. Ida riigi sai Arkadius ja jäi Konstantinopoli elama. Lääne riigi päris Honorius; aga mitte Roomas ei tahtnud ta elada, waid Ravennas. Rahwa hulgad tuliwad karja kaupa põhja poolt ja tungiswad riisudes ja põletades lõuna poole. Aga lääne riigile ei sündinud esmalt mitte kahju, sest et wahwa Stilicho päädetungijad tagasi tõrjus. Kuid pärast teda läks üks maafond teise järele keisri käest ära: maailma riik lagunes. Ka Afrika maa kadus Valentinianuse III. käsu alt. Segi Rooma linn oli ju ka ka lorda wõitjate Germani sugu rahwaste Gothide ja Wandaliite käes aga weel mõne aasta kiratfes wanast wäeti riik, enne kui ots tui.

Arkadius ja Honorius.

2. Wiimne Rooma keiser oli Romulus Augustulus. Tema oli alles 16. aastane poisike, kui Germanlaste päälit Ddoaker suure wäega üle Alpi mägestiku tuli, kerge waemaga ühe linna teise järele ära wõttis, keisrikt trooni ära wõttis ning talle eluülespidamisjeks üffi ühe mõija Kampania maal jättis, kus ta oma kaimude, esimehe kuninga ja esimehe keisri, pääle rahuga wõis mõelda, kuna Ddoaker ennast ise Stalia kuningaks nimetas. **Rõnda lõppis Rooma riik aastal 476**, kui 1229 aastat oli elanud ja 500 aastat maailma üle walitsjenud: ori oli nüüd, kes senni oli isjand ja kuningas olnud.

Romulus Augustulus: 476.

Rooma riigi lõpetus: 476.

Lifa: **Waimuwald.**

§ 87. Rooma rahwa waimuvara.

1. Ka Rooma rahwas on oma waimuvara läbi igaweste elama jäänud. Küll ep olnud Roomlane mitte loomu poolest nii luulerikas ja mõlsummõtteline nagu Greeklane, küll ei suutnud ta teadufeteel ja luulelaanes fäherduft wilja junnitada, kui tema koolmeister Greeka rahwas, aga siiski tegi ta, mis wõis, püüdis meistri järele saada, tarwitas tema loodud luuletusi ja teadufenuiritusi omale eeskujuks ja juhatajaks, õpetajaks ning toeks, jai mõnes asjas teda kätte, kahes teadufes, **kohtu asjus** ja **riigi** ning **sõjateadufes**, tiiki weel mõõda. Seeläbi on Rooma rahwas ja tema kirjandus täna päewani tähtjas oma loodud wara pärast. Aga Rooma kirjanikud paniwad ka hulga ehteid Greeka kirjapõlult oma keelde ümber: seeläbi on mitu tähtjat asja alal hoitud, sest et aluskirjad Greeka keeles aegade jooksul ja sõdade sõidul ära on häwitatud.

Roomlaste loomus waimu poolest.

2. Kunstide ft ei saanud Roomlaste seas muud kõrgelle järjele kui luule ehk luuletuskunst. Wana-aegfist wärsfidest ep ole palju märki tallele pandud: alles seft ajast, kui Rooma rahwas Greeka rahwaga ja tema kirjandufega kokku puutus, kui mõned meistrid ju oma nime oliwad kuuljaks teinud, on enam ridaftid ajahambalt halastust leidnud. Augustuse ajast aga, mida „Rooma kirjanduse kuldsefs ajaks“ kufutatakse, on kuuljamate meistrite töõd tallele pandud ja ka pärastiste kirjanikkude kirjadest hull järele jäänud. Wanemateft luuletustest on üffi Plautuse ja Terentiusse rõõmulikud näitemängud olemas.

Kunstid.

Luuletajad.

„Kuldse aja“ laulikute seast on kõige kuulsamate luuletused olemas. **Soratius** kirjutas hulga teinu laule, mis oma fiisu ja koore läbi veel täna päew õpetatud meeste meelt rõõmustavad; **Vergilius** kirjutas Homeruse eestuju järele suure lugulaulu Aenea Stalia maale tulemisest, tema wiletjustest ja wõitlemistest; **Du-dius** luuletas 15 raamatut „Moendusi“, kus sees ta kõik ennemustatud jutud, kus „moondustest“ räägiti, lobufaste ära jutustab. Pärastifist laulikuteft on kuulsad kolm okastikkude (satirade) luuletat: **Juvenalis**, **Perjius**, **Martialis**. Ka mõistufone luulik **Phadus** on tuttam.

Teadused.

3. Teadustest jõudsiwad Roomlased iseäranis ka hes kauselle, nii et neift rääkiwaid Roomlaste kirju täna päewani hoopiga letatfe ning õpitatfe: iga kohtunif peab Rooma rahwa õigust ja nende seadusi hästi tundma ja iga ülem riigiammetnik peab täieste teadma, kuda Rooma riigis walitseti ja sõda peeti. Kuulsamad kohtuteadusnikud on **Ulpianus** ja **Papinianus** ja päale nende kirjode suur seadusekoju „**corpus juris**“, kus kõik kohtunikkude ja keisrite käsud koos on. Ka ajalugu õitfes, iseäranis „kuldsel ajal“, kus palju kuulsaid mehi historia põllul tööd tegiwad: diktaator **Cäsar** kirjutas oma Gallia ja kodusõja üle tähtsad raamatud; **Korneliuse Nepose** raamatuteft on „Kuulsate meeste elulood“ järele jäänud; **Sallustius** kirjutas „Jugurtha sõjast“ ja „Katilina mäsiust“; **Livius** jutustas 142 raamatus „Rooma ajaloo alguseft kuni pea Augustuse surmani, kelleft 35 raamatut olemas on. Pärastifist ajaloo kirjutajateft „hõbeajal“ on kõige tähtsam **Tacitus**, kes „Rooma ajaloo“ Augustuse surmast kuni Trajanuseni kirja pani, mis aga muist on otfa saanud; weel kirjutas Tacitus „Agricola eluloo“ Britannia maal ja „Germania“, kus sees ta kõigist endifist Sa kfa jugudeft ning nende piirirahwastest räägib, ka ühest „Aesthi“ rahwast. Ka mõttetarkuseft peeti lugu, aga enamaste üffi kõnekunstiga ühes koos: **Cicero** haris mõlemaid ja **Seneka** kandis mõttetarkuse eest üffi hoolt. Ka loodusuurija **Plinius** on nimetamise wäärt.

Kohutarkus.

-Sõjast

-Sõjast

Mafuun.

-Sõjast

-Sõjast

Tacitus: 100.

Mõttetarkus.

Rooma keel.

4. Aga midagi ilmas ei jää igaweste teisma: wägew Rooma riik lagunes, ka tema kuulus keel tõdunes ning kadus rahwaga ühes. Üffi kirjandus, üffi wanad kirjamälestused hoidsiwad teda tarkade tuas tallet ja õpetatud meeste pääs elul: rahwa juust juri ta rahwa enesega ja andis ajel teistele keeltele, kes endid tema tütardeks nimetawad, nagu Stalia, Hispania, Pransiuse keel.

§ 88. Ristiust ja tema tunnihtajad Rooma riigis.

Ristiust.

1. Kuna Jupitri usuline Rooma riik oma keisrite all õiskas ja õhkas, kuna ta wõimus kahanes ja kadunes, kuni ta wiimaks põhjapooliste päaletungijate läbi lagunes, kaswis **Kristuse** riik wäikeseft koguduseft wägewaks wallaks, kelle walitus kõige maailma üle emast hakkas lautama. Keisri Augustuse ajal sündis Juuda maal Bethlehema linnas **Kristus inimeseks**; Iiberiuse ajal õpetas ta oma jüngrid ja rahwast ja juri risiisambas aastal 33. Pärast tema ülestõusmift ja taewaminemift alustati sellejama aasta nelipühil **ristikogudus** 3000 hingega. Apostlid laulatiwad oma

Kristus: 1—33.

Õhanda õpetust laiati ja kandiswad armuõpetuse seemet iga nelja tuule poole. Iseäranis aagar ja tegev oli **Vaulus**, kes neljal reisiril Palästinas, Syria, Aia, Makedonia, Greeka ja Rooma maad läbi käis, kunni Nero mõel aastal 64 tema elu lõpetas.

Pautuse 7: 64.

2. Ristiuske usk ei ilmunud mitte enne, kui õige aeg oli tulnud. Paganate aeg oli täis saanud. Usk hulga jumalate fisisse oli tarkade päästi ning rumalate südamest lahkunud. Tühi oli inimeste süda ja igatsus õiguse ja tõe järele juur. Pääle selle oli kõik jellel ajal tuttam maailm ühe mehe walitjuse all ja üks keel, Greeka keel, oli kõigil pool tuttam, et uue usu kuulutajad igas paigas wõiswad arusaadawalt rääkida ja õpetada. Sa nüüd tuliwad armuõpetuse kuulutajad ja kuulutasiwad pääsmiist, elu ning õnnistust kõikidelle, kes usuwad. Ning seeme langes sagedaste hääle maale ning kandis sajaworra wilja.

Balmis aeg.

3. Esimalt ei keeldud riigivalitjus mitte Kristlasi oma õpetust wälja lautamast, sest Rooma riigis ei nõuetud mitte, et kõik pidiwad ühe ja sellejama usu osalised olema. Päälegi peeti Kristlasi hatatuses Juuda usu iseharaks ning jäeti neid rahule. Aga aega mööda hakkas rahwa meel uue usu tunnistajate üle halvaks minema, sest et Kristlased endid teistest eemalle hoidiswad, pidud ning pühad käimata ning ohwripapi käjud täitmata jätsiwad. Ka riigivalitjus hakkas neil kahju ja kurja kartma: sest tõusiwad werised taga-kiusamised, mis uue usu tunnistajaid 10 korda werega ristis.

Wastatijed.

4. Esimene tagakiusamine oli Nero ajal aastal 64. Teine, wähem werine, leekis Domitianuse all. Kolmas Trajanuse ja neljas Aureliuse ajal oliwad iseäranis rängad, sest et seaduse teel Kristlasi kui käsuüleastujaid kohtu ette kutsuti ning hukka mõisteti. Wiimne, kumnes, tagakiusamine sündis keisri Diokletianuse ajal ning oli wäga werine ja ränk, sest kõik, wiimne kui mälestus ja märk pidi ära lauutamata. Aga ei mõjunud waljus ega mõegatera: „weretunnistajate veri oli osje kui soe wihm, mis külmatud seemet taga rutemini kaswama kihutas.“

Tagakiusamised.

5. Aga keiser **Konstantinus** tõstis aastal **324** ristiusu riigiusuks ja seega oli kiriku 300 aastane wõitlemine lõpetatud. Sa oli tal kord oma õigus käes, siis wõis ta kaswada ja kangeks saada ja oma wõimust ilmutada.

Ristiusk riigiusk: 324.

6. Esimesed kogudused oliwad apostlite eneste ülewaatamise all; aga kui koguduste arw kaswis, waliti igale ühele oma ülewaataja (Greeka keeli: episkopos, sellest meie sõna piiskopp on on tehtud). Pääle selle oli igal kogudusel oma wanem, presbyterus, kes koguduse liikmete hinge ja ihu üle pidi walwama. Pääle nende oliwad weel koguduse ammetis diakonid ehk abilised, kelle kohus oli waeste eest hoolt kanda. Jumala teenistus peeti koguduse liikmete majades, tagakiusamiste ajal maad all koobastes ehk kaljubaua urgastes. Kirikuid ehitati alles siis, kui ristiusule eluõigus oli osaks antud.

Esimene elu: ristikogudused.

Piiskopp.

7. Kunni Konstantinuseni oliwad kõik koguduse liikmed enam ehk wähem ühewäärilised: siis alles tehti selget wabet waimulikude meeste ja muude koguduse liikmete wahel. Esimesed nõudsiwad walitjusest wiimiste üle ja piiskopid pärisiwad wõimust presbyteruste üle. Sälle teised piiskopid tahsiwad teistest ülemad ja esimesed mehed olla: seda

Waimulik seisus.

- tegiwad Rooma, Konstantinopoli, Antiochia, Aleksandria ja Jerusalema piiskopid, kes endid nagu teiste pääts pidaswad ja patriarhiks nimetaswad. Ning pea arwas Rooma patriarh enesel enam õigust ja wäge ning woli olewat, kui teistel, nimetas ennast papaks ehk paapstiks ning wõttis otse kui kuningas ristikoguduse üle walitseda.
- Ekstajab.** 8. Aga uue usu wasta tõusiwad juba esiotja mehed üles, kes waleõpetusega kogudust püüdsiwad ekstitada ning õigelt teelt ära awateleda. Kuid ekstajate wasta tõusiwad teised mehed üles, kes püha kirja põhja pääl töt tunnistasiwad ning kirikut segaduse ja usu hulatuse eest kaitsiwad. Neid wiimseid nimetatakse **kirikuisadeks**.
- Kirikuisab.** 9. Kirikuisade seast kõige kuulsamad on Greeka poolt: **Drigenes, Eusebius, Athanasius, Chrysostomus**; Rooma poolt: **Tertullianus, Kyprianus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus**.
- Nikaa concilium: 325.** Athanasius on tähtsaj oma wägewa usuwõitlemise läbi Nikaa linna aastal 325, kus ta Ariuse wasta wailedes wõitu sai ja aposollite usuoõpetuse segaduse eest kaitsis. Seft Arius õpetas: „Kristus ep ole mitte Israga üks ega ühesugune, waid ta on Israga ühte sugu, ta ep ole mitte igawesest ajast olaud, waid ta on Isast loodud nagu Adam.“ Aga Athanasius õpetas, nagu meie katekismuses seisab. Wõit jäi Athanasiusel: Arius mõisteti waleõpetajate liiki ja tema õpetus wannuti ära. Riisama kange ja käre eitlemine oli 100 aastat hiljem Augustinuse ja Pelagiuse wabel. Augustinus õpetas: „Snimene on Adama langemisest saadil pärispatu läbi nii ära rifutud, et ta omast wäest mitte ei suuda ei uskuda ega õndsaks saada, waid ainu üksi Jumala armu läbi Jესuse Kristuse sees.“ Pelagius waidles selle wasta ning õpetas: „Pärispattu ep olegi; Adama patt puutus üksi temasse; iga inimene wõib oma waba tahtmise läbi omast wäest ilma Kristuseta hääd teha ja õndsaks saada.“ Ka Pelagiuse õpetus wannuti ära.
- Augustinus ja Pelagius: 420.**
- Raswamine.** 10. Aga hoolimata tagatiusamistest riigiwaltisuse kui ka wana-ufuliste poolt ning lohkumata ekstajate sõnakate kõnede eest kaswis Kristuse kirik iffa wägewama jõuuga, lautas oma ofsad ofsegu sinepiwakesest tõusnud puu laiali üle kõtgi maade, leidis wiljakat mulda ning istutas uusi wõjusid, et kõike maailma walgustada ning pimedusest tõe teele saata. Aga enne kui see sündis, pidiwad wanad rahwad, wana haridus, wanad wiisid ning kumbed kaduma, uued asemelle astuma, uue wõimu ning uue ramuga uut sünnitama ning wägewamale walitsejale teed walmistama. Ning see sündis sellel ajal, mis **rahwarändamisega** algas ning mida lutsutakse

Reskajaks.

Aja-arwu kordus.

I. Ida maa.

Nastad enne Kristuse
sündimist.

- 2500 Cheops, Chefen, Myterinus.
- 2000 Abraham.
- 1320 Moos.
- 1000 Salomon.
- 975 Rehabeam.
- 888 Kartago linna asutus.
- 722 Israeli riigi ots.
- 604 Nebukadnetzar.
- 588 Juuda riigi ots.
- 555 Kyrus. Meda riigi ots.
- 538 Babel langeb; Juudid pääse-
wad wangist.
- 520 Darius Hystaspis.

II. Greeka rahwas.

Nastad enne Kristuse
sündimist.

- 1104 Doorlaste rändamine.
- 888 Lylurgus.
- 777 Olympia pidumängude hata-
tus.
- 600 Solon.
- 510 Sippias.
- 490 Marathoni lahing: Mil-
tiades.
- 480 Salamiße lahing: Themis-
tokles.
- 479 Platää ja Mhlale lahing.
- 469 Eurhmedoni lahing: Rimon.
- 444 Perikles.
- 431—404 Peloponnesuse sõda.
- 421 Nikia rahu.
- 415 Spratufä sõda: Alkibiades.
- 405 Agospotamuse lahing.
- 404 Athena langemine.
- 400 Xenophoni tagasitulek.
- 399 Sokrateße surm.
- 387 Antalkida rahu.
- 371 Leuttra lahing: Epaminon-
das.
- 362 Mantinea lahing.
- 338 Chäroncia lahing.
- 336 Pphilippuse surm.
- 336—323 Alekxander Suur.
- 333 Issuse lahing.
- 332 Alekxandria asutus.
- 327 India sõda.
- 323 Alekxandri Suure surm.
- 301 Ipsuse lahing.
- 146 Greeka maa saab Achaja
maakonnaks.

III. Rooma riik.

Nastad enne Kristuse
sündimist.

- 753 Rooma linna asutus.
  - 753—510 Rooma riik kuningate all.
  - 666 Tullus Hostilius.
  - 510—31 Rooma riik wabadriik.
  - 496 Regilluse lahing.
  - 494 Plebejib „Pühal mäel“.
  - 490 Koriolanus.
  - 450 Decemvirid: Appius Klaudius.
  - 405—395 Beji sõda: Kamillus.
  - 390 Gallilased Roomas.
  - 343—290 Samniti sõjad.
  - 282—270 Tarentlaste sõda.
  - 264—241 Esmene Puunlaste sõda.
  - 222 Gallia cisalpina Rooma maakond.
  - 219—201 Teine Puunlaste sõda:
Hannibal.
  - 216 Kannä lahing.
  - 202 Jama lahing: Scipio.
  - 191 Shria sõda: Antiochus III.
  - 168 Pjdna lahing: Perseus.
  - 149 Kolmas Puunlaste sõda.
  - 148 Makedonia saab Rooma maa-
konnaks.
  - 146 Kartago ja Korinthuse ära-
hävitatus.
  - 133 Numantia langeb.
  - 112—106 Jugurtha sõda.
  - 102—101 Marius Teutonide ja Cim-
brite wastas.
  - 88 Esmene kodusõda.
  - 63 Katifina.
  - 60 Esmene triumviratus.
  - 58—50 Cäsar Gallia maal.
  - 49 Teine kodusõda.
  - 45 Cäsar eluts ajaks diktator.
  - 44 Cäsaari surm.
  - 43 Teine triumviratus.
  - 31 Aktioni lahing: Augustus.
  - 31 e.—476 p. Kr. Rooma riik keisrite all.
- Nastad pärast Kristuse
sündimist.
- 1 Jeesus Kristus sünnib Beth-
lemas.
  - 14—68 Augustiuse suguwõsa auujärjel.
  - 33 Kristus puuakse risti.
  - 68—98 Soldatikeisrid troonil.
  - 70 Titus häwitab Jerusalema ära.
  - 96—323 Walitub keisrite walitus.
  - 324 Konstantinus Suur: Nisti-
usk riigiusk.
  - 325 Nitäa concilium.
  - 476 Rooma riigi ots.

Nimekiri

ja wõeraste sõnade wäljarääkimine.

Tähendus. Wõeraste nimede ja sõnade wäljarääkimises tuleb ije-
 äranis labt asja täbele panna: 1) wõerast kirjatahete,
 2) sõna rõhku. Wõeraist tähtedest loetakse C = Z, Ch = Hh,
 Ph = F, Qu = Kw, Th = T, V = W, X = Ks, Y = Ü; H hüü-
 talle sõna algusel selgeste wälja, eu Greeka keele sõnades kui
 „oi“ jonas „tois“. Rõhku tähendab märk ' , kui hää äkiline
 ja lühike, märk ^ , kui hää pikaline ja wenitaw on; kus aga
 rõhumärki ei ole, sääl seisab ikka rõhl esimese silbi pään,
 mis loomu poolest lühikene on. Peetakse mõlemaid punktisid
 hoolega meeles, siis ei tee wõerad nimed ja sõnad õppijalle mitte
 suurt raskust. Kõrwal seisaw nummer juhatab lehekülje tätte,
 kus seesama nimi ehk sõna leida on.

<p>A.</p> <p>Abraham 17. Achaja 79. Achämenidid 75. Agadi saared 81. 98. Agamemnon 32. Agefiläus 68. Ageus 28. Agospótamus 64. Agrippa 126. Abriman 7. Aictes 30. Aischylus 80. Aktion 125. Alba Longa 81. Aleksjänder 71. Aleksjändria 74. Alkibiades 62. Alkmene 24. Amasiis 7. Amazonid 25. Amilius Paullus 105. Amor ehk Gros 22.</p>	<p>Amphiktiónia 42. Amphipolis 60. Amülus 83. Andas 36. Antus Marcius 86. Antalkidas 68. Antigonus Gonatäs 78. Antipater 78. Antiochus 78. Antoninus Pius 132. Antonius 117. 124. Aolus 22. Aphrodite 22. Apollon 22. Appius Klaudius 91. Aquä Sextia 111. Aratus 78. Arbela 74. Archimedes 80. 101. Architektónifa 79. Areiopágus 48. Ariadne 28. Aristoteles 54. Aristokrátia 42.</p>	<p>Aristómenes 80. Aristoteles 71. 80. Arius 138. Arthaphernes 52. Askanius 82. Askulum 96. Astopus 80. Astyages 9. Attalus 107. Athanasius 138. Augurid 85. Augustus 126. Aulus Posthúmius 89.</p> <p style="text-align: center;">B.</p> <p>Bäbel ehk Båbylon 2. 74. Bacchus 22. Båfula 101. Bar Kochba 131. Bål ehk Båal 15. 17. Besfus 75. Bithýnia 102.</p>
---	--	---

Vocchus 109.
 Vöötia 19.
 Brahma 8.
 Brundüstim 81.
 Brütus 87.
 Buddha 8.
 Bulephäläs 71.
 Byzantton 67.

C.

Cäfar 117.
 Censüs 86.
 Centürta 86.
 Chaos 21.
 Charon 22.
 Chäroneia 71.
 Cheops 6.
 Chesen 6.
 Cicero 116.
 Cinna 113.
 Circus maximus 86.
 Cirra 110.
 Cisalpina 81.
 Cispadäna 81.
 Comitium 85.
 Corpus jüris 136.

D.

Danaus 21.
 Darius 13. 73.
 Decémviri 91.
 Dejanaira 26.
 Delphi 11. 20.
 Demiürgid 28.
 Demokrätia 42.
 Demóstheneš 61.
 Diana ehk Artemis 22.
 Diktátor 89.
 Diógenes 72.
 Diokletianüs 133.
 Diomedes 26.
 Dodekärchia 6.
 Domitiänüs 131.
 Drüsüs 127.

E.

Egnätius 94.
 Eira 47.

Elbätana 9.
 Elateia 71.
 Elefantine 9.
 Ellöra 9.
 Elyfion 22.
 Epaminöndaš 68.
 Epidämnüs 60.
 Epika 80.
 Epirus 19.
 Ephesus = Gewesus 71.
 Eris 22.
 Erürta 87.
 Euböa 20.
 Eufleides 66. 80.
 Eupatridid 28.
 Euripides 80.
 Euröpa 2.
 Eurýmedon 57.
 Eurýsthens 24.
 Eufébius 133. 138.
 Evänder 82.
 Evergétés 78.

F.

Fabricius 96.
 Faustulus 83.
 Flamininus 106.
 Förum 83.
 Fönikia 16.
 Fraortes 9.
 Frýgia 73.

G.

Gallia 81.
 Ganges 7.
 Gaugamela 74.
 Gedröfia 76.
 Geomörid 25.
 Germänia 119.
 Geryon 26.
 Gordion 73.
 Göthi rahvas 132.
 Gracchus 108.
 Grantius 73.

H.

Hädes 21.
 Hadriänüs 133.

Haliártus 68.
 Hannibal 98.
 Harpagus 10.
 Hasdrubal 101. 103.
 Hebe 27.
 Hegemónia 42.
 Heilötid 44.
 Hektor 33.
 Helena 32.
 Heliaia 48.
 Heliogabalus 132.
 Helios 39.
 Hellas 19.
 Hellen 20.
 Héra 21.
 Herakles 23.
 Hermes 22.
 Heródotus 10. 80.
 Heróstratos 71.
 Herphastos 22.
 Hesiodus 19.
 Heštia 21.
 Hierónymus 138.
 Hipparchus 50.
 Hippias 50.
 Hippolyte 25.
 História 1.
 Homeros ehk Homérus 19. 50. 80.
 Horätius 136.

J.

Jänus 85.
 Jao 6.
 Jakob 17.
 Jerüsalem 68.
 Jüba 121.
 Jügera 108.
 Jüzúrtha 109.
 Jülius 117.
 Jüno 22.
 Juvenälis 136.

K.

Käson 29.
 Kida (loe: Sida) 32.
 Klias 80.
 Kndus 7.
 Kólaus 27.

Jóltus 19.
 Iphigeneia 32.
 Ipius 78.
 Ithome 47.
 Ithaka 20.
 Issus 73.

K.

Kadmus 21.
 Kalabria 81.
 Kaldea 15.
 Kalgula 129.
 Kambýjes 7. 12.
 Kamillus 92.
 Kampaania 81.
 Kannä 99.
 Kapitólium 92.
 Kapua 81.
 Karchemis 6.
 Karthago 17. 97.
 Katilina 117.
 Kato 102.
 Kasjander 78.
 Kasfius 123.
 Kentaurid 26.
 Kerberus 22.
 Kimon 57.
 Kirke 38.
 Kitton 58.
 Klaudius 88.
 Kleisthenes 50.
 Kleon 61.
 Kleopatra 121.
 Kliendid 84.
 Klitus 73.
 Kloakid 86.
 Klolta 89.
 Klüfium 81.
 Kodomanius 13. 73.
 Kofles 88.
 Kolchis 29.
 Kollatinus 87.
 Kommodus 132.
 Komödia 80.
 Konciliant 134.
 Konon 64.
 Konstantinus 133.
 Konsul 87.
 Korinthus 20.
 Kornelia 108.

Koroneia 68.
 Korsika 98.
 Krasfus 118.
 Kritias 64.
 Kronos 21.
 Krõjus 11. 67.
 Kserkses 13. 53.
 Kunaäsa 67.
 Kúria 85.
 Kúich 4.
 Kýrus 9. 67.
 Kýthëra 20.
 Kýprianus 138.
 Kýäsjares 9.

L.

Labyrinthus 5. 28.
 Lakonia 20.
 Lars 82.
 Lästrygónid 38.
 Lätium 81.
 Legiõn 120.
 Leonidas 54.
 Lepidus 124.
 Lesbos 61.
 Lentra 19. 69.
 Licinius Stidlo 93.
 Ligúria 81.
 Liktõr 82.
 Lipari saared 87. 97.
 Lwinus 136.
 Lõkris 70.
 Lõtosõõjad 36.
 Lúcius Septius 94.
 Lulúllus 116.
 Lulumo 82.
 Lusitania 106.
 Lutátius Katulus 98.
 Lýdia 11.
 Lylomèdes 87.
 Lylürgus 43.
 Lýrika 80.
 Lyljander 64.
 Lýfias 80.
 Lylimachus 78.

M.

Mácenas 126.
 Magnësia 106.
 Mahabhārata 9.

Mamertinlased 97.
 Mandane 10.
 Mänius Kúrius Dentätus 95. 96.
 Manlius 93.
 Mantinea 68.
 Marathõn 19. 52.
 Marcellus 100.
 Mardónius 56.
 Märius 109.
 Markomännid 132.
 Markus Aurelius 132.
 Martiälis 136.
 Masjagëtid 2.
 Masjilia 120.
 Masiniäsa 102.
 Mëda 7. 9.
 Mëdeia 30.
 Memfis 5.
 Memnon 5.
 Menesta 17.
 Meneläus 32.
 Menënius 90.
 Menëstheus 29.
 Mëroe 4.
 Mesopotámia 15.
 Mesjälä 126.
 Mesjána 97.
 Mesjène 20.
 Metellus 97.
 Metoktid 48.
 Milëtus 51.
 Miltiades 52.
 Minos 28.
 Mithridates 112.
 Mithylene 61.
 Mizrajim 4.
 Mnëfikes 79.
 Mõtol 17.
 Mõris 5.
 Mõjes 17.
 Mummius 105.
 Munda 122.
 Mutina 81.
 Müjad 22.
 Muusika 79.
 Mykala 56.
 Mykenä 32.
 Mykerinus 6.
 Mylitta 15.

N.

Nabonêd 16.
 Nabupolâsar 15.
 Nearchus 76.
 Nebukadnêtsjar 15.
 Neku 6.
 Nemefis 22.
 Nero 129.
 Nerva 131.
 Nesjus 26.
 Nitâa 134.
 Nitias 62.
 Nilus 4.
 Ninive 9.
 Ninus 14.
 Noa 2.
 Nûma Pompilius 85.
 Numantia 102.
 Numidia 108.

D.

Dbeliskid 5.
 Dklokratia 42.
 Ddeion 58. 59.
 Ddoaker 135.
 Ddysjea 80.
 Ddysjeus 32.
 Dktavia 125.
 Dktaviânus 124.
 Dligârchia 42.
 Dlympus 19.
 Dlynthus 68.
 Dmiphale 26.
 Drâfel 23.
 Drkhestifa 79.
 Drigenes 138.
 Drmuzd 7.
 Drpheus 30.
 Dsiris 5.
 Dsja 19.
 Dstrafismus 50.

P.

Pâdus 81.
 Palatinus 83.
 Pالمyra 132.
 Panormus 81.
 Pantheismus 80.

Papintânus 136.
 Papius Kurjor 94.
 Parabrâhma 8.
 Pâriad 8.
 Pâris 31.
 Parrhâsius 79.
 Parménion 73.
 Parnâsius 23.
 Parthenon 58. 59.
 Parthi rahwas 119.
 Patriizid 84.
 Patroklus 33.
 Pausânias 56.
 Pelâgius 138.
 Pêleus 31.
 Pelias 29.
 Pelops 21.
 Peloponnêsius 20.
 Pelôpidas 68.
 Pelûsion 7.
 Penêus 25.
 Penélope 39.
 Perdikkas 78.
 Perikles 58.
 Perioikid 44.
 Periphêtes 27.
 Perjeus 79. 105.
 Perjépolis 74.
 Perjéphone 22.
 Phââktid 39.
 Phâdrus 136.
 Pharsâlus 19.
 Phidias 79.
 Philadêlphus 78.
 Philippi 124.
 Philippus 70. 101.
 105.
 Philoktêtes 27.
 Philopomen 79.
 Philolôphia 80.
 Phyla 28.
 Piktura 79.
 Pindarus 72. 80.
 Pirâus 56.
 Platâa 52. 56.
 Plautus 135.
 Platon 67. 80.
 Plebêjid 85.
 Plutârchus 80.
 Polybius 80.

Polygnôtus 79.
 Polyklêtus 79.
 Pontifex maximus 85.
 Pontius 94.
 Porjenna 88.
 Poseldon 21.
 Prâneste 114.
 Prâtor 91.
 Prâtorianid 128.
 Prtamus 32.
 Proletârid 86.
 Provincia 98.
 Prûffas 106.
 Psammenit 7.
 Psamitik 6.
 Ptolemâus 78.
 Pydna 105.
 Pyramdid 4.
 Pyrrha 27.
 Pyrrhus 95.
 Pythagoras 80.

D.

Quirtinus 84.
 Quâstor 91.
 Quintus Fabius 94. 99.

R.

Rahwatribünid 90.
 Ramâjana 9.
 Ramjes 6.
 Ravenna 81.
 Regillus 89.
 Regulus 97.
 Rêmus 83.
 Rezin 17.
 Rhea 21. 83.
 Rhêgium 81.
 Rhetorika 80.
 Rômulus 83.
 Rooma 81.
 Roxâne 75.

S.

Sabato 6.
 Sabinalafed 84.
 Saguntum 98.
 Safontala 9.

